David K. Wyatt

พระราชนิพนธ์

เสด็จประพาสจันทบุรี

และ

อักขรานุกรมภูมิศาสตร์จังหวัดจันทบุรี

พระยามโหสถศรีพิพัฒน์

พิมพ์แจกในงานฌาปนกิจศพ

คุณแม่เลี่ยน แกลงแกล้วกล้า

ณ เมรุสุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส

วันที่ ๑๗ เมษายน พ.ศ. ๒๔๘๔

คำนำ

พระยามโหสถศรีพิพัฒน์ แจ้งความมายังกรมศิลปากรว่า ใคร่จะได้ต้นฉะบับหนังสือเรื่องหนึ่ง เพื่อตีพิมพ์แจกเปนอนุสสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ คุณแม่เลียน แถลงแกล้วกล้า ผู้มารดา กรมศิลปากรเห็นว่า ผู้มรณะเปนชาวจังหวัดจันทบุรี ถ้าได้หนังสือเปนเรื่องเกี่ยวแก่จังหวัดนั้นก็จะเหมาะด้วยประการทั้งปวง จึงแนะนำให้พิมพ์เรื่องเสด็จประพาสจันทบุรี พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และอักขรานุกรมภูมิศาสตร์จังหวัดจันทบุรี ซึ่งคณะกรรมการในราชบัณฑิตยสถานได้จัดทำขึ้นไว้ พระยามโหสถศรีพิพัฒน์ก็พอใจรับพิมพ์ด้วยความยินดี.

พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เปนหนังสือที่รับรองกันแล้วว่ามีคุณค่าในทางความรู้และในทางวรรณคดีทุกเรื่อง เรื่องเสด็จประพาสจันทบุรีนี้ก็เปนเช่นนั้น แม้จะได้ทรงพระราชนิพนธ์ไว้นานแล้ว แต่ก็เปนหนังสือที่ไม่ตาย ที่พระยามโหสถศรีพิพัฒน์มีศรัทธาจัดพิมพ์ขึ้นเปนที่ระลึกถึงคุณมารดา จึงควรเปนที่ยินดีอนุโมทนา เพราะเปนการเผยแพร่เรื่อง

พระราชนิพนธ์ และให้มีผู้รู้จักเรื่องเมืองจันทบุรีแพร่หลายมากขึ้น ส่วนอักขรานุกรมภูมิศาสตร์จังหวัดจันทบุรีที่พิมพ์ต่อท้ายพระราชนิพนธ์ เป็นเครื่องมือที่ช่วยให้ผู้อ่านเรื่องเสด็จประพาสบางตอนเข้าใจความชัดเจนขึ้น เป็นต้นว่า เรื่องในพระราชนิพนธ์อ้างถึงตำบลหรือสถานที่ใด ๆ ถ้าผู้อ่านจะอยากทราบว่า ตำบลหรือสถานที่นั้น ๆ อยู่ตรงไหน ก็จะพลิกไปตรวจดูในอักขรานุกรม ฯ ได้ เป็นการช่วยทำความชัดเจนให้แก่ผู้สนใจอีกชั้นหนึ่ง จึงหวังว่า ผู้ได้รับแจกไปคงพอใจและร่วมกันอนุโมทนาในกุศลทักษิณานุปทาน ซึ่งพระยามโหสถศรีพิพัฒน์ พร้อมด้วยญาติมิตร ได้บำเพ็ญ เป็นมาตุอุปัฏฐานกิจ อุทิศเป็นบุรพเปตพลี มีกตัญญูกตเวทิตาธรรมเป็นพลวปัจจัย และพิมพ์หนังสือนี้แจกจ่ายเป็นธรรมวิทยาทาน ขอจงสำเร็จผลดลบันดาลให้ผู้วายชนม์ ได้ประสพอิฐคุณมนุญผล สมดังเจตน์จำนงจงทุกประการ เทอญ.

กรมศิลปากร

๗ เมษายน ๒๔๘๔

คุณแม่เลี่ยน แกลงแกล้วกล้า

ชาติ พ.ศ. ๒๓๙๙ มรณะ พ.ศ. ๒๔๘๓

พระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาสจันทบุรี
ปีชวด จุลศักราช ๑๒๓๘ (พ.ศ. ๒๔๑๙)

วัน ๑ ๆ ๒ ค่ำ ปีชวด อัฐศก ๑๒๓๘ เวลาเช้า ๒ โมง ได้ลงเรือ อรรคราชวรเดช มีกรมอักษร คือกรมขุนบดินทรไพศาลโสภณ (๑) ซึ่งเลื่อนกรมใหม่แปลกมาองค์หนึ่ง นอกนั้นก็เป็นคนประจำ คือท่านเล็ก (๒) กรมนเรศร์ (๓) กรมพิชิต (๔) กรมอดิศร (๕) กมลาศ (๖) กาพย์ (๗) สวัสดิโสภณ (๘) ไชยันต์ (๙) แต่สวัสดิ (๑๐) นั้นสั่งให้มาแล้วมาไม่ได้เพราะเจ็บว่าลมกำเริบ.

---

(๑) พระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๓ กรมหลวงบดินทรไพศาลโสภณ
(๒) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงษ์วรเดช
(๓) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศร์วรฤทธิ์
(๔) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร
(๕) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นอดิศรอุดมเดช
(๖) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นราชศักดิสโมสร
(๗) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้ากาพย์กนกรัตน์
(๘) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นสวัสดิวัตนวิศิษฎ์
(๙) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย
(๑๐) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์

อนึ่งทอง (๑๑) นั้น เดิมได้จดหมายให้ลงเรือที่นั่ง แล้วเห็นว่าไม่มีเจ้าชั้นใหญ่ไปเรือท่านกลาง (๑๒) แต่เขาไม่ไปเพราะเขาถือว่าบาญชีไม่ได้แก้ จึงลงเรือที่นั่งเดิมมาอีกคนหนึ่ง มีขุนนางตามเคย แต่อาลบาสเตอร์ (๑๓) ไปด้วยอีกคนหนึ่ง เพราะเรือไฟของเขายังไม่แล้ว.

อนึ่งเสียดายนักที่พระวิสูตร (๑๔) ไม่อยู่จึงไม่ได้มาด้วย แต่ก่อนมาแม้นไปไหนไม่เคยขาดเลย กับเทวราช (๑๕) มาแต่นอกใหม่ ๆ ก็เอาเขามาด้วย พระนายไวย (๑๖) กับนายเหมา (๑๗) เป็นนายเรือ เรือที่ไปด้วยอีก ๒ ลำนั้น ลำหนึ่งเรือไรซิงซัน เป็นเรือที่นั่งเสด็จยาย (๑๘) มีแต่ผู้หญิงไป เรือเขจรชลคดี ท่านกลางไปพร้อมด้วยเจ้านายหลายคน คือเกษมศรี (๑๙) ศรีสิทธิ (๒๐)

---

(๑๑) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม
(๑๒) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระจักรพรรดิพงษ์
(๑๓) มิศเตอร์เฮนรี อาลบาสเตอร์
(๑๔) พระยาวิสูตรสาครดิฐ (กัปตันยอนบุช)
(๑๕) พระยาไชยสุรินทร (เทวหนึ่ง)
(๑๖) พระยาประภากรวงษ์วรวุฒิภักดี (ชาย)
(๑๗) หลวงจักรยานานุพิจารณ์ (เหมา)
(๑๘) สมเด็จกรมพระยาสุดารัตนราชประยูร
(๑๙) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นทิวากรวงษ์ประวัติ
(๒๐) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนศิริธัชสังกาศ

ทองแถม (๒๑) ชุมพล (๒๒) จันทรทัต (๒๓) วรวรรณ (๒๔) ดิศ (๒๕) โสณ (๒๖) วัฒนา (๒๗) ก็ยังมีเรือปานมารุตมาด้วยลำหนึ่ง เมื่อมานั้นเจ้านายผู้หญิงมาส่ง คือพระองค์แม้นเขียน (๒๘) เงินยวง (๒๙) จามรี (๓๐) บุศรี (๓๑) โสม (๓๒) ประภัศร (๓๓) ภัคตร (๓๔) แลเจ้าอื่น ๆ คนอื่น ๆ อีกหลายคน จะว่ายืดยาวนัก ขอยกไว้ก่อน

---

(๒๑) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสาตรศุภกิจ

(๒๒) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์

(๒๓) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นวิวิธวรรณปรีชา

(๒๔) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงษ

(๒๕) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ

(๒๖) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา

(๒๗) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนมรุพงษ์ ศิริพัฒน์

(๒๘) พระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๒ พระองค์เจ้าแม้นเขียน

(๒๙) พระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๓ พระองค์เจ้าเงินยวง

(๓๐) พระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๓ พระองค์เจ้าจามรี

(๓๑) พระเจ้าไอยิกาเธอ กรมหลวงวรเสรฐสุดา

(๓๒) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสมรรัตนศิริเชฐ

(๓๓) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประภัศร

(๓๔) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าภัคตรพิมลพรรณ

ะนั่งไม่มีเวลาที่จะพูดด้วยมาก เพราะจัดของช้าอยู่กลัวจะสาย จึงรีบมาพบพระเกษม (๓๕) สั่งให้เขาช่วยพระยาอนุชิต (๓๖) เรื่องตัดสินความที่ชำระฎีกา ที่ตำหนักแพนั้น ท่านภูธราภัย (๓๗) เจ้าพระยาศรีพิพัฒน์ (๓๘) พระยาราช (๓๙) พระยาจ่าแสน (๔๐) พระยาโชฎึก (๔๑) พระยาพิพัฒ (๔๒) พระนรินทร (๔๓) กับขุนนางอื่น ๆ อีกมาก แต่คุณสุรวงษ์ (๔๔) ยังไม่มา กับยังลืมอยู่ด้วยเจ้านายที่ไม่ได้มาด้วยนั้น เขามาส่งทั้งนั้น มีเทวัญ (๔๕) ทวี (๔๖) เป่นต้น กับทั้งพระ

---

(๓๕) พระเกษมราชสุภาวดี (เผือก)

(๓๖) พระยาอนุชิตชาญไชย (อุ่น)

(๓๗) เจ้าพระยาภูธราภัยที่สมุหนายก (นุช)

(๓๘) เจ้าพระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษา (แพ)

(๓๙) เจ้าพระยารัตนบดินทร์ (รอด)

(๔๐) พระยาจ่าแสนบดี (ขลิบ)

(๔๑) พระยาโชฎึกราชเศรษฐี (พุก)

(๔๒) พระยาพิพัฒโกษา (ทับ)

(๔๓) พระยาเทพประชุน (ยิ้น)

(๔๔) เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ ที่สมุหพระกลาโหม (วร)

(๔๕) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระเทววงศ์วโรปการ

(๔๖) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นภูธเรศธำรงศักดิ์

พิพิธ (๔๗) ก็ลืมจดชื่ออีกคนหนึ่ง ได้หยุดพูดราชการกับท่านภูธราภัย เจ้าพระยาศรีพิพัฒน์ พระยาพิพิธ พระยาโชฎึก แล้วมาพูดกับเจ้าคุณกลาง ท่านจะมาเฝ้าวัง แล้วจึงได้ลงเรือ ในเมื่อมาถึงเรือนั้น เขียนหนังสือถึงคุณสุรวงษ์ฉบับหนึ่งส่งราชการ ได้มอบให้พระนรินทร์ทิตพาน ในทันใดนั้นคุณสุรวงษ์มาถึง ได้ขึ้นมาพูดกันบนเรือ พอเรือออก คุณสุรวงษ์ก็ลงเรือกลับไป เรือธรรมราชเล่นขึ้นไปกลับที่สามเสนแล้ว ล่องลงมาพบเรือลูกค้า แลเสาธงบ้านกงซุลเขาชักธงสลุตโดยมาก เรือเราชักธงท้ายเรือรับเขาทุกแห่ง เรือเดินไปจนเวลา ๔ โมงเศษ พบเรือรบฝรั่งเศส ชื่อแอนตลิบ มาในแม่น้ำ แม่นยาด (กระลาสีขึ้นเสาร้องฮูเร) ครั้นมาเวลา ๕ โมงเศษ พบเรือเมล์อีกลำหนึ่งในเวลาเช้า ๓ โมงเศษ หรือจะเป็น ๔ โมงเพราะเราไม่ได้ดูนาฬิกา เรากินข้าวเช้าพอกินแล้วให้กรมพิชิตอ่านหนังสือไต้อั้งเผ่า เวลาเที่ยงครึ่งมาถึงคลองบางปกด ที่เราไปเล่นจรเข้แต่ก่อน แต่เสียทีเพราะมาช้าไปจึงไม่ได้ตัว หลุดไปเสียก่อนแล้ว.

อนึ่งเป็นการเผลอจริงๆ เราไม่ได้เห็นป้อมนครเขื่อนขันธ์ แต่กรมขุนท่านเห็น ท่านว่าพ้นมาเมื่อก่อนหน้าเรือมาถึงป้อมปากน้ำประมาณ ๑๕ มินิต เวลาเที่ยง ๔๐ มินิต เรือผ่านหน้าป้อมเสือซ่อนเล็บมาทอดตรงพระเจดีย์กลางน้ำ คือพระสมุทรเจดีย์เหนือป้อมผีเสื้อสมุทร

---

(๔๗) พระยาราชภักดี (ทองคำ)

เกาวนาสมุทร (๔๘) มาหา ได้พูดกันด้วยเรื่องโทรเลขปากน้ำสองสามคำ แล้วมอบเทียนไปบูชาพระสมุทรเจดีย์ ๘ เล่ม เพราะจะไปทะเล แต่เดิมมาก็ยังไม่เคยขาดเลยสักครั้งหนึ่ง ต้องบูชาทุกเที่ยว เกาวนานั้นมีของกำนันมาด้วยหลายโต๊ะ กับท่านผู้หญิงกะถินภรรยาพระมหาอรรคนิกร แลจีภรรยาพระอมรมหาเดช กับผัว เอาของกำนันมาให้มากกว่าแต่ก่อน ๆ อีก ผู้หญิง ๒ คนนี้ เขาเสียของกำนันเราทุกคราว เมื่อมาส่งสมเด็จเจ้าพระยา (๔๙) ได้ให้เงินคนละ ๔๐ บาทคราวหนึ่ง ขอบใจเขาอุตส่าห์เสมอไม่ขาดเลย แลหลวงอินทรอาวุธเป็นคนทำโคลงได้มาด้วย แลคนนี้ได้ทำโคลงเมื่อมาปากน้ำครั้งก่อนคราวหนึ่ง สำนวนเขาว่าไว้ในลับแลตั้งโต๊ะว่า.

พระ	บำรุงอยุทธเยศแม้น	เมืองอมร
เดช	จบขจายจร	เจิดจ้า
พระ	เลี้ยงรักษ์ราษฎร	คลสุข ทั่วแฮ
คุณ	พระผ่านภพหล้า	ปกเกล้าเหล่าทหาร
อยู่	พึ่งพระเดชด้วย	บารมี
เย็น	ทั่วประชาชี	แช่มช้อย
เป็น	ข้าละอองธุลี	บัวบาท พระนา
สุข	กระเษมใช่น้อย	รุ่งเรืองเริงใจ

(๔๘) พระยาสมุทรบุรานุรักษ์ (เนตร)

(๔๙) สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงษ์ (ช่วง บุนนาค)

โคลงนี้เขาเขียนไว้ที่ลับแล เจ้านายเห็นอ่านกันขึ้น เราจึงได้หาตัวมาถาม บอกว่าเป็นหลวงอินทรอาวุธเจ้ากรมทหารปืนใหญ่ เดิมชื่อจ่าย เป็นคนบวชอยู่วัดบวรนิเวศ แต่ครั้งทูลกระหม่อม (๕๐) ยังทรงผนวชอยู่ เราจึงว่ากระทู้ให้เขาลองทำดู ว่าพระสมุทรเจดีย์ เขาแก้กระทู้ว่า

พระ　ผู้ผ่านภพเกล้า　กรุงทวา- รวดี
สมุทร　ปราการนัครา　แรกตั้ง
เจ　สัวอิกนานา　ประเทศ อื่นเอย
ดีย์　มโนทั่วทั้ง　ไพร่ฟ้าประชาชน

ที่เขาว่านี้ความไม่กินกระทู้ เป็นคนละทางความ แต่ครั้นจะยกโทษเขาจะติไม่ได้ เพราะเป็นปัจจุบันจริง ๆ.

เราก็ได้ลงทำพร้อมกับเขาบ้างได้ว่า

พระ　สถูปธิราชสร้าง　ในสถาน
สมุทร　ปราการตรง　เกาะนี้
เจ　ดีย์ทิศไพหาร　ทรงเพิ่ม ใหม่แฮ
ดีย์　ลกพระเกียรติชี้　เชิดให้บูชา

ของเราความเห็นจะเข้าเรื่องมากกว่า แต่เป็นกระทู้ทำลำบากหน่อยหนึ่ง เอาสนิทไม่ได้.

อนึ่งมิศเตอร์อาลบาสเตอร์ ขึ้นไปยก หาตำรากฎหมายที่หลีกเรือกัน เพราะเรือเมล์ที่พบกันลำก่อนที่ว่ามานั้น เกือบจะโดนกันกับเรา

---

(๕๐) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ที่เดียว เพราะเดิมเรือเราเดินไปข้างหัวแหลมเขามาท้องคุ้ง ฝ่ายเราเห็นว่าห่างกับเขาแล้วก็เดินเฉยไป่ เขาทำตามกฎหมายฝรั่งในการหลีกเรือ เมื่อเรือหลีกกันต้องเอาซ้ายให้กัน เขากลับหางเสือขวางเรือเรามา พอเราแลเห็นว่าเขามาขวา แล้วเราก็กลับมาหน้าเรือไปซ้ายนั้น เมื่อพ้นกันแล้วเรือเขายังเดินไปริมฝั่งที่เดียว เรือเราออกนอก.

อนึ่งเราได้รับนำร่องปากน้ำขึ้นไปบนเรือคนหนึ่งด้วย เรือเดินรอเบา ๆ หรือจะว่าลอยมาก็ได้ จนถึงเวลาบ่ายโมงกับ ๑๓ มินิตจึงได้ออกเดิน อนึ่งในแม่น้ำตั้งแต่หน้าป้อมผีเสื้อสมุทรมาจนถึงปากอ่าว มีนกนางนวลชุมกว่าแต่ก่อน ลอยน้ำมาจนใกล้ ๆ เรือประมาณ ๓ เส้น ๔ เส้นดูงามนัก เมื่อเรามาปากน้ำ ๒ คราวแล้ว ดูไม่ใคร่จะมีมาก มีแต่ที่โพงพาง คราวนี้เห็นปลาจะชุมมากกว่าแต่ก่อนนกจึงชุมขึ้น ที่จริงนกนางนวลนี้งามจริง ๆ ดีกว่านกยางมาก มีคำในกาพย์เห่เรือว่าไว้ว่า "นางนวลนวลน่ารัก ไม่นวลพักตร์เหมือนทรามสงวน แก้วพี่นี้สุดนวล ดั่งนางฟ้าหน้าใยยอง" กาพย์ของเก่าเขามีไว้ดังนี้ เราอยากช่วยเติมโคลงห่อเข้าอีกบทหนึ่ง แต่ไม่เคยทำกาพย์ห่อโคลงเลย เป็นการลองดู จะถูกหรือไม่ถูกไม่ทราบ.

๏ นางนวลนวลยิ่งแผ้ว พึงรัก
ไม่ผ่องเหมือนนวลพักตร์ นิ่มน้อง
แก้วพี่พิมลลักษณ์ ละออเอี่ยม องค์เอย
ดังอนงค์ในห้อง หกฟ้ามาปน

กับยังมีโคลงอักษรล้วน แถมให้ด้วยอีกบทหนึ่ง

๑ นางนวลนึกหนึ่งหน้า นางนวล
ชายชิดแช่มช้อยชวน ชื่นชู้
ใสสีส่งเสียงสรวล สวยสุด
ริร่ำร่ำร่ายรู้ เรื่องร้องเริงรมย์

ออกจากปากอ่าวแหลมสิงห์มาถึงไม่ขาด เวลาบ่ายโมง ๑ กับ ๔๐ นาทีเศษ แล้วเลี้ยวมาตามร่อง บ่าย ๒ โมงถึงรั้วช้างแลไลต์เฮาส์ ที่ไลต์เฮาส์นี้สูง ๑๒ วา แต่เวลานั้นแลเห็นสูงกว่าน้ำประมาณ ๘ วา ๙ วา เมื่อไปคราวก่อนเราได้ขึ้นไปดูบนนั้น มีพื้นชั้นล่างสำหรับไว้ของ แต่ได้ถามผู้รักษาว่าน้ำทะเลซัดถึงหรือไม่ เขาว่ามีบ้างแต่ด้านตะวันตก มีบันไดเหล็กขึ้นไปชั้นบน ในเมื่อวันเราขึ้นไปดูนั้นน้ำลง บันไดอยู่บนน้ำประมาณ ๓ วา ๒ ศอก ที่ชั้นบนนั้นมีหลังคาเป็น ๖ เหลี่ยม กั้นห้องเป็น ๓ ห้อง ฝรั่งอยู่รักษา อยู่ห้องหนึ่ง ครัวห้องหนึ่ง สำหรับไว้ของแลลูกจ้างอยู่ห้องหนึ่ง มีบันไดขึ้นไปถึงในโคม ๆ นั้นมีฝาชั้นนอกเป็น ๖ เหลี่ยม มีกระจกบานใหญ่กรุพอเต็มเหลี่ยม ๆ แผ่นกระจกห่างตัวโคมประมาณศอกเศษ ตัวโคมข้างในนั้นเป็นรูปกลม มีแก้ว ๓ เหลี่ยมโค้งกลมตามรูปโคม มีครอบทองเหลืองยึดแก้ว ๓ เหลี่ยมนั้นวางระยะห่าง ๆ กัน ประมาณสักนิ้วกึ่ง พอฉายแสงไฟดูห่าง ๆ เหมือนหนึ่งติดกันเป็นพืด ๆ ตัวโคมนั้นสูงตั้งแต่พื้นประมาณ ๔ ศอก มีเสาเหล็กรับข้างล่าง ต่อขึ้นไป จึงเป็นโคมแก้วประมาณ ๒ ศอกคืบ กว้างศูนย์กลาง

ประมาณศอกเศษ ที่ไส้นั้นเล็กเกือบจะเท่ากับโคมน้ำมันปริกโตรเลียม ขนาดใหญ่ ๆ แต่เป็นไส้กลม ๒ ชั้น ถ้าเวลาจุดไส้รอบนอกเปิด สูงกว่าไส้รอบใน ไส้รอบในนั้นเปิดต่ำ ๆ จับให้แสงไฟโตกว่าไฟ ปรกติมาก ที่น้ำมันนั้นอยู่ข้างบน มีหลอดแลดวงไขน้ำมันลงมา ถึงไส้พอสมควรกับไฟที่จะกินน้ำมัน แต่การที่รักษานั้น เขารักษา ดีจริง ๆ หมดจดนัก แล้วก็เป็นความลำบากมาก เพราะถ้าเวลาจุด กลางคืนแล้ว ต้องเช็ดโมงละครั้ง จนตลอดรุ่ง หาไม่ก็มัวไป ถ้าเวลาจะเช็ดโคม ต้องเอาโคมน้ำมันปริกโตรเลียมใช้แทนไปพลาง ในโคมนั้นร้อนเป็นที่สุด แต่เวลากลางวันเมื่อเราไปยังไม่ได้จุดโคม เลย เข้าไปอยู่ในโคมนั้น เหมือนกับอยู่ในกระโจมแดด ผู้รักษา เขาต้องเอาผ้าใบกั้นที่กระจกโคมนอกพอกันร้อน แต่ผ้าใบนั้นเสีย เร็วนัก.

การซึ่งรักษาโคมนี้ ท่านกรมท่า (๕๑) ได้จ้างเหมามิศเตอร์ ฟอกปีหนึ่งเป็นเงิน ๓๖๐๐ เหรียญ เขาจ้างมิศเตอร์วังกาเป็นกัปตัน เรือของหมอสาย (๕๒) อยู่แต่ก่อนมาเป็นผู้รักษา ด้วยวังกานั้น เป็นหิด เมื่อเรามายังหอบอยู่ มาทำการที่นี่เป็นการเบาแล้วได้ อากาศทะเลค่อยสบายขึ้น เงินเดือนนั้นเดือนละ ๑๐๐ เหรียญ แต่พื้น น้ำมันเขาให้ต่างหาก ลูกจ้างนั้นก็เป็นของมิศเตอร์ฟอก เงินที่ได้

---

(๕๑) เจ้าพระยาภาณุวงษ์มหาโกษาธิบดี (ท้วม บุนนาค)

(๕๒) พระวรวงษ์เธอ พระองค์เจ้าสายสินทวงษ์

ในการไลต์เฮาส์นี้ เก็บจากเรือลูกค้าเป็นตัน ๆ ละเซ็นครึ่งแต่ไม่พอ ต้องเอาเงินภาษีทำถนนเติม คิดเงินตั้งแต่เดือน ๑๑ ปีจอฉศกมาถึงเดือน ๑๑ ปีกุญสัปตศก เก็บเงินตามเรือลูกค้า ๕๒ ชั่งเศษ เงินขาดอยู่ ๒๒ ชั่งเศษจึงจะพอ ต้องจ่ายเติมให้ คิดเบ็ดเสร็จเป็นค่าตามตะเกียงแลรักษาไลต์เฮาส์ปีละ ๗๕ ชั่ง แต่ปีนี้มิศเตอร์ฟอกว่าขาดสัก ๒๐๐ เหรียญเศษ วังกาเขาเป็นคนที่รักษาการหมดจด แลพาลูกเมียไปไว้ทั้งครัว อยู่สบายเหมือนกับบ้าน มีลูกบนไลต์เฮาส์ถึง ๒ คน เด็ก ๆ เล็ก ๆ เขาก็พาขึ้นบันไดคล่องดีทีเดียว ที่ไลต์เฮาส์นั้นเขาว่ามีปลาดุกทเลชุม เมื่อเวลาน้ำเอ่อ เขาเคยตกกินได้เสมอ.

คราวนี้จะต้องกลับว่าด้วยระยะทางต่อไป บ่าย ๒ โมง ๒๓ มินิต ถึงที่จอดกำปั่นหรือน้ำเขียว เมื่อเวลาเช้านั้นไม่สู้หนาวนัก มากลางทางในแม่น้ำประมาณ ๔ โมงเช้า ๕ โมงเช้า อยู่ข้างจะร้อนกว่าที่จะครองเสื้อคัดเอวสักลาดกักอยู่สักหน่อย แต่พอออกปากน้ำแล้วก็เย็นสบาย แต่ไม่หนาว คลื่นลมสงบทีเดียว กรมขุนท่านสวิงสวายนิดหน่อยแล้วก็หายไป แต่ท่านยังนั่งยิ้มอยู่ เป็นแต่ดมคู้บ่อย ๆ เวลา ๓ โมงเศษกินข้าวกลางวัน แต่เวลาบ่ายเกือบ ๕ โมง เรือเข้าตรงเกาะสีชัง ต้องรอจักรเดินช้า ๆ มา เวลา ๕ โมงเห็นเรือเจ้าพระยาภาณุวงษ์ ๒ ลำ กับเรือกันโบต ต่อสู้ไพรี เรือภิรมย์ ซึ่งออกมาคอยรับแต่เช้า มีทหารทอดอยู่ในเรือกันโบตเข้ามาหน่อยหนึ่ง ลงสมอที่ในเกาะสีชัง เวลาบ่าย ๕ โมง ๔๕ มินิต เรือ

ธรรมราชครั้งนี้เดินช้ามาก เพราะเครื่องไม่ได้ใช้มานาน แลคนที่เคยใช้ไม่ได้มา เปนคนเปลี่ยนใหม่ จึงรุ่ยเสียรั่วไปด้วย แต่เที่ยวนี้เรือเราไม่ได้จอดตรงหน้าตพานขึ้นบกเหมือนอย่างปีกุญสัปตศก เลื่อนเหนือขึ้นมาหน่อยหนึ่ง ในที่จอดเรือปีนี้นั้น ถ้าแลดูไปข้างตะวันตกเฉียงเหนือเปนเกาะสีชังยาว มียอดหลายยอด เรือจอดพ้นปากช่องเกาะสีชังกับเกาะขามใหญ่มาหน่อยหนึ่ง เหนือหมู่บ้านมามาก ถ้าแลดูตะวันออกเฉียงเหนือเห็นเกาะขามใหญ่ใกล้ทีเดียว ที่เกาะนี้มีหาดทรายเปนที่งามนัก แลอาลบาสเตอร์ชมว่าน้ำที่นั้นอาบดี ไม่เหนียวตัวเลย ตรงตะวันออกนั้นมีเกาะเล็ก เรียกว่าเกาะโปลง ตะวันออกเฉียงใต้มีเกาะเล็ก เรียกว่าร้านดอกไม้ ที่เกาะนี้กรมขุนท่านชมว่างามเหมือนฉากเขียน เปนเกาะเล็ก ๆ อยู่ในน้ำน่ารักจริง ๆ ถ้าจะแลดูไปให้ไกล ตั้งแต่ตะวันออกท้ายเกาะขามเห็นเขาที่ฝั่งตลอดไป ห่างที่เรือเราจอดประมาณ ๕ ไมล์ ๖ ไมล์ เขาที่เห็นนั้นคือ เขาบางพระ กับศรีมหาราชา เปนเขาสูงข้างหลังหน้าต่ำ ต่อไปนั้นเขาเขียวเปนแนวเดียวกับเขาบางพระ แต่ดูลึกเข้าไปหน่อยหนึ่ง ต่อไปนั้นอ่าวกระสือ แล้วแหลมกระบัง ที่ว่ามานี้ตามที่ได้แลเห็นแต่ที่เรือจอดนี้ไป เปนเขาซับซ้อนกันมาก เมื่อนาฬิกา ๖ โมงหรือย่ำค่ำ แต่ยังสว่างดี ๆ ทีเดียว เราต้องนั่งมาในเรือนาน อยากจะขึ้นบกพอเดินเล่นบ้าง.

อนึ่งที่หมู่บ้านเกาะสีชังนี้ เราได้ตามเสด็จทูลกระหม่อมแต่เล็ก ๆ หรือโตแล้วก็ได้มาบ้าง ได้เคยไปบ้านยายเสมที่เปนท้าว กับไร่ทับทิม

ของแกครั้งหนึ่ง พอนึกเค้าเก่าได้อยู่ ในความเข้าใจนั้น เห็นว่าจะจำได้ ครั้นขึ้นบุญไม่มาไม่สู้สบาย แล้วเรือจอดใต้วัดทางไกลจะเดินไปที่หมู่บ้านก็กลัวจะไม่สบายจึงไม่ได้ไป วันนี้จึงเป็นที่ต้องการนัก จึงจะไปดูหมู่บ้านนั้นด้วย เราลงเรือโบต ๑๒ กันเชียงในเรือนั้นพระนายไวยถือท้าย ท่านเล็ก กรมขุน กรมนเรศร์ ไชยันต์ สวัสดิ กาพย์ กรมอดิศร พระยาภาย (๕๓) สรรพ์เพธ (๕๔) ไปด้วย ขึ้นถึงบกแล้วเดินไปดูหมู่บ้าน แล้วเจ้าพระยาภาณุวงษ์ พระยาราชพงษา (๕๕) พระไพรัช (๕๖) นายแฉ่ (๕๗) กับคุณแพ (๕๘) ไปพบกันบนบก เจ้านายแลขุนนางกับทหารไปเรืออีก ๒ ลำ เมื่อไปถึงบนบกแล้วดูแปลกไปที่คิดว่าจะจำได้เก่านั้น เป็นการพ้นเพื่อนเสียโดยมาก เราเดินไปในบ้านพบยายแย้มเป็นลูกสาวที่ ๒ ของยายท้าวเสม ยายท้าวเสมนี้ทูลกระหม่อมท่านทรงตั้งให้เป็นท้าวศรีรักษา ด้วยแกเป็นคนแก่มากอายุยืนมาจนแผ่นดินนี้ ยังไปหาเราได้หลายปี เมื่อตายนั้นอายุ

---

(๕๓) เจ้าพระยาภาษกรวงษ์ (พร)
(๕๔) เจ้าพระยานรรัตนราชมานิต (โต)
(๕๕) พระยาราชพงษานุรักษ์ (ซม) ผู้ว่าราชการเมืองสมุทรสงคราม
(๕๖) นายสุดใจ ราชานุประพันธ์
(๕๗) พระยาไกรเพชรรัตนสงคราม (แฉ่)
(๕๘) ท้าวราชกิจวรพัฒน์ (แพ)

๑๐๐ ปีเศษ ยายแย้มนั้นอายุ ๖๔ ปี ได้พูดไต่ถามการต่าง ๆ แก่บ้าง แล้วไปพบยายพอนเป็นลูกสาวใหญ่ของยายเสมอายุ ๗๔ แต่แกเป็นคนแข็งแรงนัก ทำงานเหมือนกับผู้ชาย ถึงทั้งแก่อย่างนี้ก็ยังไม่ใคร่จะหยุดทำงาน จนแขนเป็นกล้าม เส้นขึ้นเหมือนแขนผู้ชาย ขาก็เป็นกล้าม ถึงตาไม่เห็นก็คลำทำงานอยู่เสมอ ได้ถามถึงพี่น้องว่าลูกยายเสมมี ๗ คน ตายคนหนึ่งเท่านั้น.

อนึ่งได้พบยายจันซึ่งเป็นแม่ยายขุนศรี ขุนศรีคนนี้เป็นลูกยายท้าวเสมเหมือนกัน ได้ว่าการในเกาะกับยายพอน เป็นลูกเขยยายจัน ๆ อายุ ๖๙ ปี ได้ถามแกถึงคนแก่ที่มาครั้งก่อนได้เคยแจกทานแต่คนซึ่งอายุสูงกว่า ๑๐๐ ปีถึง ๓ คน ยังคนว่ายังมีอยู่แต่คนเดียวเท่านั้น หมายว่าจะพบแกอีก แต่ค่ำเสียแล้ว เป็นความลำบากที่แกจะลงจากเรือน แลท่านกรมท่าให้นายนุดหลานยายเสม ซึ่งได้รับการแทนขุนศรี นำทางไปไร่ทับทิม เดินไปหว่างเรือนเกือบจะถึงเชิงเขานั้น มีไร่น้อยหน่าอยู่ข้างขวามือ ถ้าจะคิดตั้งแต่หาดถึงเชิงเขาประมาณสัก ๓ เส้น แล้วขึ้นไปบนเขาเป็นศิลามากดินน้อย ลางที่ก็เป็นศิลาดาดไปยาว ๆ ก็มีบ้าง ทางนั้นแคบจำเภาะเดินคนเดียว สองข้างเป็นหญ้ารกแห้งบ้างสดบ้าง ลางทีก็มีต้นน้อยหน่าราย ๆ ก็มีบ้าง.

แต่เขานั้นไม่ชันเป็นทางลาด ๆ ขึ้นไป ประมาณสัก ๒ เส้นถึงบ่อน้ำ ที่เจ้าคุณทิพากรวงษ์ (๕๙) ท่านมาขุดไว้ เป็นบ่ออยู่ใน

(๕๙) เจ้าพระยาทิพากรวงษ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค)

ศิลา มีศิลารอบเปนน้ำใสทีเดียว ชาวบ้านได้อาศัยเปนทางใกล้ ตั้งแต่บ่อน้ำไปถึงพระเจดีย์ทางประมาณ ๒ เส้นเศษ เกือบ ๓ เส้น ทางเปนศิลาลาดไปโดยมาก พระเจดีย์องค์นี้เดิมเปนพระเจดีย์ของขุนสมุทร ชื่อหยัง แต่ทรุดโทรมเหลือแต่ฐาน เจ้าคุณทิพากรวงษ์ท่านมาปฏิสังขรณ์ไว้สูงประมาณ ๑๐ ศอก มีศาลเจ้า ๒ ห้องมุงกระดานอยู่หลังหนึ่ง แต่ร้างโรเรไป ต่อไปนั้นทางประมาณ ๒ เส้นเปนดินโดยมาก มีโรงเขาเรียกว่าสนัมอยู่ใต้ต้นโพขาย เปนของขายแย้ม มีแคร่นั่ง แลในโรงนั้นยกพื้นเปนที่สำหรับย่ำพริก ตรงหน้าโรงนั้นมีต้นน้อยหน่าแลต้นทับทิมปนกันเปนอันมาก ไร่ดังนี้เปนหย่อม ๆ ไปอีกหลายแห่ง ซึ่งไปวันนี้ก็ตั้งใจจะไปให้ถึงบ่อน้ำที่เรียกชื่อว่าบ่อเงิน ด้วยมีคำเล่ากันมาว่าบ่อนี้แต่เดิมไม่เปนบ่อ ภายหลังมีผู้ได้ลายแทงว่าเงินมีที่ตรงนั้น จึงมาขุดดูก็พบเงิน แต่เมื่อจะหยิบเอาเงินมาเงินนั้นก็ลั่นครืดไป ที่นั้นจึงเปนบ่อน้ำที่ชาวบ้านได้อาศัยอยู่จนทุกวันนี้ เปนเวลาค่ำเสียแล้ว ไปไม่ทันจึงกลับมา พระไพร่ชักยัสรรพ์เพรไปด้วยกัน มิได้ไปรับ ๑๒ ดวง ๑๓ ดวง แล้วกลับมาลงเรือ แต่พระยาภายนั้นอ้ายอ้ายมาไม่ทัน เรือออกเสีย กลับมาถึงเรือธรรคราชเวลาย่ำค่ำ ๔๐ มินิตเศษ แล้วอาบน้ำสบายจริง ๆ ไม่หนาวเลย กลับร้อนเหื่อออกได้ เหนื่อยพอสบาย แต่ท่านกรมขุนเหนื่อยมากกว่าคน คนที่อยู่ที่เกาะนั้น ทำไร่พริกไร่ทับทิมน้อยหน่า แลทำนาบ้าง แต่ข้าวไม่พอกิน ต้องไปซื้อข้าวที่ช่าวกระสือ แหลมกระบัง มากินทุกคน คนเหล่านี้อาศัยต้มเหล้าเถื่อนโดยมาก.

อนึ่งในเกาะนี้มีวัดแห่งหนึ่ง เป็นของทูลกระหม่อม รับสั่งให้เจ้าคุณทิพากรวงษ์มาทำไว้ มีแต่โบสถ์ ๓ ห้องหลังหนึ่ง มีเก๋งขวางข้างหน้าโบสถ์ตั้งอยู่บนเขายื่นออกมาในทะเล มีบันไดปูนขึ้น มีการเปรียญเก่าอยู่ริมน้ำกับกุฎีสองสามห้อง เวลาทุ่มหนึ่งแล้วเรือไรซิงซันมาทอดที่ท้ายเรือพระที่นั่งห่างกันประมาณ ๔ เส้นเศษ เรือเขจรมาจอดตรงเรืออรรคราชห่างประมาณ ๓ เส้นเศษ แล้วท่านกลางกับเจ้านายที่ไปด้วยเรือเขจรมาหาที่เรือเราพร้อมกัน ในเวลาวันนี้เราต้องเป็นธุระที่จะจดหนังสือนี้แทบยังค่ำ ออกเหนื่อยหน่อย ๆ ครั้นเวลา ๒ ทุ่มครึ่งกินเข้าพูดกันถึงเรื่องเกาะสีชัง ได้นัดกับกรมขุน กรมพิชิต พระยาภาษ ให้คิดโคลงชมเกาะคนละบท กรมขุนกับพระยาภาษคิดยังไม่ออกจนสิ้นเวลาถูกปรับ เราได้คิด ๒ บท แต่เลือกเอาบทหนึ่งว่า

๏ ถิ่นสุขกายสุขด้วย ถิ่นดี
จิตต์โปร่งปราศราคี ชุ่มชื้น
สองสุขแห่งชาวสี- ชังเกาะ นี้แฮ
อายุย่อมยืนพัน แต่ร้อยเรือนริม

๏ สีชังประเทศน้อย ในชลา ลัยฤๅ
แสนสนุกภูผา พิศน้ำ
ประเสริฐสมหิยอา- กาศเกิด เกษมเอย
ใครสถิตชนม์ก้ำ ถึงร้อยปีประเมิน

กรมหมื่นพิชิตปรีชากร

๏ สีชังชื่อเกาะนั้น　　เยียไฉน
ชังพี่ฤๅชังใคร　　ใคร่รู้
ความรักหนักแหนงใน　　ใจเจ็บ จริงนา
เสียรักเสียแรงสู้　　คิดไว้หวังชม

กรมขุนบดินทรไพศาลโสภณ

๏ สีชังเป็นเกาะขึ้น　　เขตต์สมุทร ปราการเอย
ไกลเมฆชลใสสุทธิ์　　สะอาดแท้
น้อยหน่ารศก็คุด　　กว่าเทศ อื่นนา
อินวลิดมาอยู่แล้　　ลิพได้เซนซุรี

พระยาภาษกรวงษ์

อนึ่งเมื่อก่อนกินข้าวนั้น ท่านกลางกลับไปเรือ ทองไปด้วย เวลา ๔ ทุ่ม ธอมอเมตเตอฟาเรนเหตชั้นล่าง ๓๖ ดีกรี บนดาดฟ้า ๗๒ ดีกรี เวลา ๔ ทุ่มครึ่ง เข้าห้องนอน.

เรืออรรคราชวรเดช ที่สัตหีบ

วัน ๒ ฯ๑๐ ๒ ค่ำ ปีชวดอัฐศก ๑๒๓๘

เมื่อวานนี้เรือชุบรั่วต้องแก้อยู่ยังรุ่ง เวลาย่ำรุ่งได้ติดไฟ เช้าโมง ๑ กับ ๑๕ มินิตได้ออกเรือ ในห้องนอนเมื่อดึก ๆ ออกร้อนไม่หนาว ต่อจวนรุ่งจึงค่อยเย็นหน่อย ๆ เมื่อเช้าท่านเล็กว่ามีหมอกลงมาก เวลา ๒ โมงเศษเรือมาใกล้เกาะนกเห็นหาดแลต้นไม้สูงงามดี แลเห็นข้างนอกไกล ๆ นั้นเกาะเหลื่อมเกาะไผ่ แล้วต่อไปเป็นเกาะ

เล็ก ๆ ๒ เกาะ เขาเรียกเกาะตริงเพดาน เกาะวิมานไชย เวลา ๓ โมงเศษมาตรงเกาะล้านเหนือ นำร่องเรียกเกาะครก ในระหว่างนั้นเกาะล้านใหญ่และเกาะล้านตะวันออกเรียกเกาะสาก แล้วแลดูข้างซ้ายมือเป็นฝั่งตลอด เพราะที่นั่นมีศิลาอยู่ข้างนอก จึงเดินชิดตลิ่ง เวลา ๓ โมงครึ่ง ตรงแหลมพัทยา ดูต้นไม้เขียวมีหาดทรายแลเขา ๔ โมงเช้าเรือตรงเกาะริน เกาะร้าฟาง เกาะยักกะโดง ห่าง ๆ ไปเป็นลำดับ อยู่ข้างขวามือไกล ๆ ไม่เห็นต้นไม้ เรือธรรคราชแล่นมานั้น เรือกมุทมาลากับเรือปานมารุตไปหน้า เรือภิรมย์ไปตรงเรือพระที่นั่ง เรือบุษยาแข่งกลับไปตรงท้ายเรือ ข้างหลังนั้นเรือไรซิงซันมาขวา เรือเขจรชลคดีมาซ้าย เรือกันโบตมากลาง ดูเป็นหมู่กันงาม ๆ ดี เวลา ๔ โมงเศษพบเรือปากใต้ชักธงอังกฤษ เขาลดธงคำนับด้วย ต่อมาอีกข้างขวามือนั้นมีเกาะเล็กเรียกว่าเกาะร่างเกวียน แลดูไกล ๆ เป็นศิลาขาวเป็นหน้าผา.

อนึ่งตั้งแต่ ๔ โมงเช้า เราขึ้นมานั่งบนดาดฟ้า ดูตลิ่งเกาะแลเรือที่มาเป็นหมู่กัน เมื่อ ๔ โมงเช้านั้น มาถึงที่เกล็ดแล้วอยากจะถ้วว อาลบาสเตอร์ชมว่างาม จึงได้ลงเรือโบต ๑๒ กันเชียง คนที่ไปด้วยเหมือนเมื่อวานนี้ ขาดแต่ไชยันต์ เติมหมอสาย กรมพิชิต อาลบาสเตอร์ ไปด้วยเรือบุษยาลาก แล้วให้อาลบาสเตอร์กับพระยาภาษไปเรือบุษยา เรือแล่นไปในช่องหลังเกาะ ที่ฝั่งนั้นเป็นเขาซับซ้อนกันเป็นชั้น ๆ เหมือนฉากหลังเธียเตอร์ (โรงละคร) บางเขาดูเหมือนกับรูปบริมิตทีเดียว แต่นับยอดเขาแรกเข้าไปแลเห็น

ประมาณ ๑๑ ยอด ๑๒ ยอด พอเรือเดินเกินไป ก็เป็นยอดเลื่อน ๆ ออกมาอีกหลายยอด ต้นไม้ใหญ่บ้างเล็กบ้าง บ้างก็เขียวแก่เขียวอ่อน ที่เหลือเกิ่ม ๆ ต้นไผ่เล็กใบเป็นสีใบโลกแซมยาว ๆ ดูงามนัก แต่เสียอยู่หน่อยหนึ่งที่เป็นกลางวัน เขาแลไม้ ไม่มีเงาแดดส่องทั่วกันไป ถ้าเป็นเวลาเย็นหรือเช้าจะงามขึ้นกว่านมาก เรือแล่นไปตาม คุ้งข้างแหลมข้าง บางแห่งเป็นเหลี่ยมศิลามาตกถึงน้ำ มีหน้าผาเป็นศิลาเกลี้ยงไม่มีต้นไม้บนหลังศิลานั้น

โคลงเราคิดสำหรับเกล็ดแก้ว ๒ บทข้างต้น ต่อไปอีก ๒ บทนั้น เป็นของกรมพิชิต โคลง ๔ บทนั้นว่าดังนี้.

๏ เรือน้อยลอยล่องเลี้ยว หลังเกาะ
ตามช่องชื่อไพเราะห์ เกล็ดแก้ว
ผาย้นคลื่นซัดเซาะ เซ่นซ่า
ชายหาดสะอาดแผ้ว ผ่องพื้นทรายขาว

๏ พิศเพ่งพนัศพื้น ภูผา
หลายส่ำแสงเศลา เลื่อมพร้อย
ไม้ฉะอุ่มพุ่มลดา— วัลล่าม เลื้อยแฮ
เฉกชะนิดฉากน้อย ช่างฟ้าผจงเขียน

๏ เกล็ดแก้วแก้วเกล็ดนั้น อยู่หน ไรนอ
แลบ่เห็นแก้วยล แต่ไม้
กับทิวถมอบน ฝั่งสลับ สลอนแฮ
หาจักหาแก้วให้ พบนั้นแสนเข็ญ

๑ เฉกเช่นนรชาติทั้ง   โลกา
จักจัดผู้สัตย์หา   ยากแท้
คิดดูคู่เคลา   หลายหลาก
เพ่งจะพบแก้วแม้   สักน้อยฤๅมี

ตามฝั่งต่อมาอีก มีต้นไม้เป็นเขาข้าง หาดข้างเป็นตอน ๆ ไป จนถึงทุ่งโป่ลง เมื่อเรือจะเลี้ยวเข้าในทุ่งนั้น ดูที่ปากทุ่งข้างซ้ายมือ ปลายเขาที่เป็นแหลมเหลื่อมกัน ดูเหมือนกับจะเป็นคลองไปได้ ที่นี้ดูน่ารักมาก แล้วเข้าไปอีกหน่อยหนึ่งก็เป็นอย่างนั้นอีก ที่ทุ่งโป่ลงนี้เป็นวงกลมกว้างมีเขารอบเป็นที่บังลม ถ้าเรือลูกค้ามามีลมจัด ได้อาศัยจอดเรือในที่นั้นมาก ต่อไปนั้นที่อีกทุ่งหนึ่งเรียกว่าทุ่งไก่เตี้ย กว้างกว่าทุ่งโป่ลงแต่ดูไม่สู้งามเหมือนทุ่งโป่ลง เป็นที่เรือลูกค้าอาศัยเหมือนกัน ในทุ่งไก่เตี้ยนี้ เราได้มาด้วยเรืออรรคราชนี้ ไปจอดนอนอยู่ที่นั้นคืนหนึ่งเมื่อปีกุญสัปตศก ต่อไปนั้นก็เป็นเขาเป็นหาดเหมือนเช่นว่ามาแล้ว ข้างตะวันตกตรงปากช่องเกล็ดแก้วมีเกาะครามน้อย ต่อมาครามใหญ่ เกาะนี้เราไปตามเสด็จทูลกระหม่อมครั้งหนึ่งแล้ว วันนั้นเวลาเย็นแล้วคลื่นจัด เรากับเจ้านายทั้งปวงพากันเก็บหอยบ้าง ลุยน้ำริมหาดบ้าง ถ้าคลื่นมาแล้ววิ่งหนีเป็นสนุกที่สุด ที่สูงขึ้นไปริมไม้นั้น มีหอยเม่นหรือพวกที่เราเรียกว่าหอยกะปุกบ้าง ตั้งกองเที่ยวหากันขนานใหญ่ บ้างก็เล่นลูกหญ้าที่เรียกว่าลูกลมกลิ้งตามลมวิ่งไล่กัน ครั้นเวลาเย็นจวนค่ำทูลกระหม่อมรับสั่งว่า "ลูกจ๋ากลับไปเถิด" ต่างคนต่างก็พากัน

วิ่งมา แต่ฟ้าน้องหญิง (๖๐) กับเจ้าอีก ๒ คน คือภักตรนั้นคนหนึ่ง กับใครอีกจำไม่ได้หายไป ทูลกระหม่อมรับสั่งให้เที่ยวค้นจนค่ำก็ไม่ได้ตัว เราก็เที่ยวเดินตามหาก็ไม่พบ จนค่ำมืดทีเดียวจึงได้ตัวมา เพราะหลงเดินไปไกลกลับมาไม่ไหว

อนึ่งเมื่อเรามาครั้งก่อน ก็ได้แวะที่หน้านอก แต่ไม่มีหอยกะปุก เพราะไม่เป็นฤดูคลื่นลมจัดเหมือนคราวโน้น แต่ได้พบไข่จะละเม็ดหลายใบทีเดียว ต่อมานั้นเกาะร่า ในหว่างเกาะร่ากับเกาะคราม แต่ห่างออกไปนั้นขี้ปลา กับมีศิลาอยู่นอกออกไปอีกดูเป็นเกาะเล็ก ๆ แต่ไม่มีต้นไม้ เขาเรียกยายกับตา แล้วเรากลับมาขึ้นเรืออรรคราชเวลาเที่ยง ๒๕ มินิต เรือก็แล่นต่อมาถึงสัตหีบ เวลาบ่ายโมง ๑ กับ ๑๐ มินิต เวลานี้หาวนอนนักไปนอนกลางวันยังไม่ทันหลับ คุณแพไปบอกว่าท่านกรมท่ามาที่เรือนี้ แลให้บอกว่าจะให้ไปไล่เนื้อ มาที่ชายทะเลกลัวจะนอนหลับเสีย ในเวลานั้นครั้นจะลุกขึ้นมาพูดกับท่านกรมท่า ก็เปลื้องเครื่องแต่งตัวเสียแล้ว อนึ่งก็หาวนอนนักไม่สู้สบาย จึงสั่งคุณแพให้ไปบอกท่านกรมท่าว่าไว้บ่าย ๆ จึงจะขึ้นไป ได้ฝากผ้าห่มสักลาดอ่อน ๑ สีไปให้ท่านกรมท่าผืนหนึ่ง เวลาบ่าย ๓ โมงตื่นนอนแล้วกินข้าว เวลาบ่าย ๔ โมง ๔๐ มินิต ได้ลงเรือโบตคนลงเหมือนอย่างเคย ยกแต่กรมพิชิต เติมศรีวิไลย (๖๑) คน

(๖๐) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจันทรมณฑล กรมหลวงวิสุทธิกระษัตริย์ ·

(๖๑) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนสุพรรณภาควดี

เดียว แต่เมื่อกลับหม่อมสายกับเจ้าเพ่ง (๖๒) มาด้วย แล้วไปขึ้นที่หน้าบ้านสัตตหีบ ได้ไปนั่งอยู่ที่ศาลาแต่ก่อนเคยมานั่ง ชาวบ้านซึ่งเป็นคนรู้จักกันได้มาหา มียายนกเป็นหัวหน้า ได้เอาหอยต่าง ๆ กับเป็ดไข่ผ้ามาให้ ได้ถามถึงสุขทุกข์แก่ต่าง ๆ แล้วได้แจกเงินให้แก่ชาวบ้านที่เอาของมาให้คนละบาทหนึ่งบ้าง ๓ สลึงบ้าง ๒ สลึงบ้าง เด็ก ๆ นั้นสลึงหนึ่งบ้าง ๒ สลึงบ้าง สิ้นเงิน ๑๐ บาท ๓ สลึง ในขณะนั้นท่านกลางกับเจ้านายที่เรือเขจรขึ้นไปบนบก แล้วท่านกรมท่าเดินมาแต่พลับพลา กับอัลฟ์พี่ซ์เซอทหารมหาดเล็กซึ่งขึ้นไปคอยอยู่ก่อน มารับในที่นั้น ท่านกรมท่าบอกว่าให้คนไปไล่เนื้อให้ลงมาตรงพลับพลา เราจึงได้เดินแต่ศาลานั้นไปที่พลับพลาเขาทำไว้รับ พลับพลานี้เหมือนบางละมุงทำ ยกพื้นกลางเป็นข้างหน้าข้างใน มีประรำใบไม้รอบ ครั้นมาพักที่พลับพลาแล้ว ในขณะนั้นเสด็จยายกับผู้หญิงทั้ง ๒ ลำขึ้นไปอยู่บนบกด้วย ท่านกรมท่าว่าพระระยอง (๖๓) ได้จัดเรืออวนไว้ ๓ ลำจะให้ลง เรากับคนที่ไปด้วยกันพากันเดินมาตามชายหาด หอยไม่ใคร่จะมีเลย มีแต่หอยเลว ๆ ถึงกระนั้นศรีวไลยกับสวัสดิ์เขายังเก็บได้คนละห่อผ้าเช็ดหน้า เมื่อถึงที่ลงอวนนั้นเป็นเวลาไม่ดี เพราะน้ำขึ้นมากปลาไม่ติดเลยสักตัวหนึ่งทั้ง ๒ อวน เว้นแต่ได้ปูม้า ๒ ตัวเท่านั้น เราจึงได้เดินกลับจากอวนที่ ๓ มาพลับพลา เข้านั่งบังแดดอยู่สักครู่หนึ่ง ท่านกรมท่าว่าถ้า

---

(๖๒) นายเพ่ง ศรีสรรรักษ์

(๖๓) พระศรีสมุทรโภค ผู้ว่าราชการเมืองระยอง

ลงเรือไปริมน้ำคอยเนื้อเมื่อจะลงมาเห็นจะดี จึงพากันลงเรือไปคอยอยู่ใต้ตพานหน่อยหนึ่ง ประมาณสักครึ่งโมง เวลานั้นจวนจะไม่เห็นอะไรอยู่แล้ว เห็นว่าคนที่จะไปไล่เนื้อนั้นไล่ไม่ได้ เพราะในป่าจะมืดกว่าในทะเล จึงพากันกลับมา เมื่อถึงเรืออรรคราชนั้นเวลาย่ำค่ำครึ่งนิเศษ แต่เขาได้เห็นเป็นอันมากว่าเมื่อเวลาบ่ายนั้นคนไปไล่เนื้อข้างใน เนื้อได้วิ่งลงมาถึงริมน้ำตรงหน้าเรือ แต่ไม่มีผู้ใดยิงด้วยเป็นเวลากลางวันเราไม่ได้อยู่ที่นั้น แลคนที่ไล่ตามมาก็ไม่ทันเนื้อ ๆ ไม่ลงมาถึงน้ำ วิ่งหวนกลับเข้าไปเสียในป่า.

จนึ่งที่ว่าคนขนยกนั้น เห็นว่าไม่ควรจะลืมเสีย ด้วยพระยาบางละมุง (๖๔) คนใหม่ กับกรมการเขามาคอยรับ ได้ถามเขาบอกว่ามาแต่วันขึ้นค่ำหนึ่งนั้นแล้ว เมื่อมาถึงเรือเราได้นั่งเขียนระยะทางนี้อยู่ จะว่าด้วยทำเลที่จอดเรือที่สัตตหีบนี้ ข้างทิศเหนือนั้นตรงฝั่งสัตตหีบเป็นแหลมยื่นออกมาจนเกือบถึงตะวันตก ต่อไปในทิศตะวันตกตรง ๆ และตะวันตกเฉียงใต้นั้นเป็นแถวนอก เกาะเตาม้าเหลื่อมกับเกาะพระอยู่ข้างบน ต่อไปเกาะนางเลา ไปอีกเกาะยอ ต่อไปนั้นเป็นหินกอง ในเข้ามาอีกชั้นหนึ่งนั้น เป็นเกาะพระ ใหญ่ยาวเต็มทิศตะวันตกตามที่ตาเห็นในที่เรือจอด ทิศใต้ตรง ๆ นั้นเกาะกรวย เกาะหมู ตะวันออกเฉียงใต้นั้นเห็นเกาะกรวยนอก เกาะหมูเยื้องเข้ามา แล้วถึงเกาะจรเข้ ถัดเข้ามามีเกาะเล็กหนึ่ง เรียกเกาะนางรำ ต่อมานั้นเป็นเขายอดสูงบนฝั่งริมน้ำ เรียกว่ากะทะคว่ำต่อนั้นมาจนทิศตะวันออกเป็นฝั่งสัตหีบมาประจบที่เดิม มีคำชมสัตหีบ

---

(๖๔) พระยาสาครสงคราม ผู้ว่าราชการเมืองบางละมุง

เป็นคำโคลงที่ได้ทำไว้ในวันนี้ เหมือนกับที่เกาะสีชัง เราถูกเกณฑ์ให้ว่าโคลงต้นบาทกุญชรแผดหนึ่ง ได้ว่าดังนี้

บาทกุญชร

๏ ไม้ละเมาะเกาะแก่งกั้น กรรกง
แปดทิศเทียมมณฑล ถิ่นนี้
เว้นว่างระหว่างวง เป็นช่อง
สัตหีบเก่ากี้ชี้ ชื่อแดน
๏ คิดใดไป่คล่องแม้น เขาบัง
เขาขอบขาดแคลน ว่างข้าง
อย่าท้อจิตต์เจียวยัง จักต่อ คิดแฮ
เพียรมากยไร้ร้าง เริศผล

กรมขุนท่านคิดโคลงสุภาพบทหนึ่ง วิวิธมาลีแผดหนึ่ง ดังนี้

สุภาพ

๏ สัตหีบดังหีบน้อง ลายเขียน
หมากดิบประจงเจียน จัดไว้
พลูจีบจีบแนบเนียน น่ารัก มือเอย
หวนเช่นหีบสลาใช้ แต่ตั้งตะลึงหลง

วิวิธมาลี

๏ เรือพระที่นั่งเจ้า จอมสยาม
บรรลุสัตหีบราย รอบล้อม
ยลเกาะเรียบเรียงตาม ชายฝั่ง ทะเลนา
แลลิ่วทิวไม้อ้อม ขอบคัน

๏ มีช่องชะวากวุ้ง เรียงราย
แลเล่ห์วงกฎบรร— พตโค้ง
หาดเตียนเลี่ยนน่านอน นั่งเล่น
หว่างช่องมองเวิ้งโว้ง หวั่นสวิง

แต่กลอนที่ ๔ นี้ท่านติคอยู่ เราช่วยเติมให้ท่านทั้งกลอน

๏ พระเสด็จดลอ่าวอ้าง นามสัต— หีบเฮย
เขาโขดเคียง ๆ ขนัด แน่นล้อม
วงกลางว่างลมสงัด คลื่นเรียบ
แลเกาะกลิ้งกบ้อม พิทักษ์ให้แทนเวียง

ก. ม. พ.

๏ บ้านนี้สมถิ่นอ้าง เอกขนาน
สัตยอดปาสาณ สพรั่งพร้อม
ตลิ่งเคิฟโอฬาร ล้วนหาด ทรายนา
หีบพฤกษตฤณแน่นล้อม เลิศวิวควรชม

พ. ย. ภ.

ขนึ่งเมื่อค้านเขาลงอวนอีกได้ปลามาก คุณแพทำเงี้ยนมาให้กิน บอกชื่อว่าปลาโฉมงาม เป็นเวลากำลังโคลงจัด ก็เลยคิดต่อไปบทหนึ่งว่า

๏ โฉมงามนามเพราะเพี้ยง โฉมงาม พี่เอย
ปลาอร่อยร่วมนาม แต่เนื้อ
งามนุชพี่สุดตาม เต็มรัก งามนา
งามเสน่ห์นรลักษณ์เกื้อ กอบให้เห็นงาม

เวลาค่ำ ๔ ทุ่มเศษ ทอมอมิเตอร์บนหลังคาเก๋ง ๕๗ ดีกรี ชั้นล่าง ๘๐ ดีกรี เวลา ๔ ทุ่มครึ่งเข้าห้องนอน.

เรืออรรคราชวรเดช ที่แสมสาร

วัน ๓ ฯ๑๑ ๒ ค่ำ ปีชวดอัฐศก

เราตื่นขึ้นเปิดดูนาฬิกาพกที่วางข้างที่นอน เห็นเป็นเวลารุ่งแล้ว ๑ มินิตเรือยังไม่ออกเดิน ถามพระนายไวยบอกว่าพึ่งมีสติม ต่อเวลา ๔๐ มินิตจึงได้ถอนสมอ แต่เรือเปิดจักรแล้วไม่เดิน กลับลอยลงไปปะเรือเขจร เรืออรรคราชขวางท้าย มาใกล้หน้าเรือเขจร เรือเขจรก็ถอยหลังไม่ได้ เดินหน้าพัดมา หัวเรือเขจรโดนเรืออรรคราชแต่ตรงที่ซุ้มจักร โดนนั้นเบา ๆ ไม่หนัก ไม่มีอันตรายสิ่งไรกับเรือใหญ่ แต่เรือโบตยับเข้าไปเสียใช้ไม่ได้ลำหนึ่ง เมื่อเรือเขจรแล่นใกล้เข้ามานั้น เห็นตาโสณยืนการบักอยู่บนดาดฟ้า แต่เกษมศรีนั้นเห็นยังยืนร้องอยู่ ใคร ๆ นอกนั้นอีกไม่ทันเห็นสนัด เวลาเช้า ๒ โมง ๔๐ มินิตถึงช่องแสมสาร กินข้าวเช้าแล้วลงเรือโบต ๑๒ กันเชียงไป พร้อมด้วยคนตามเคยที่ลงเรือเหมือนเมื่อกลับมาวานนี้ ไปที่เราไปวานซืน ทูลให้เสด็จยายขึ้นบก แต่ผู้หญิงลำนั้นขึ้นไปก่อน ครั้นขึ้นบกแล้วเราก็มาติดกันเชียงไปตามปลายแหลมออกช่องใน ชื่อกุลาจำทอง ไปขึ้นที่หาดด้านนอก เวลา ๓ โมงถึงหาด ขึ้นเก็บหอยแล้วไปตามหาดข้างใต้ประมาณ ๑๐ เส้นเศษ แล้วเดินทางกลับมาตามทางเดิม หยุดพักที่ปะรำเขาทำไว้ ต้นทางที่จะลัดข้ามาหน่อย

หนึ่ง ต่อหายเหนื่อยแล้วออกเดินมาตามทางลัด ตัดป่าลายแหลม มาลงเรือที่ในช่องตรงเรือใหญ่จอด ในกลางทางแดดร่มสบาย ด้วยเขียนต้นไม้ครึ้มทั้ง ๒ ข้าง เมื่อมาถึงประจำข้างพลับพลา เห็นมีจีนหลายคน ได้แวะไปถามได้ความว่า เป็นจีนสลัดยิงเรือเขาเมื่อเช้านี้ ได้ความว่าจีนจำปาเป็นที่ขุนประมูลราชทรัพย์กองส่วยรงค์ ออกจากกรุงเทพฯ มาจะไปเมืองจันทบุรี มีเงินประมาณ ๔๐๐๐ บาท กับสินค้าหลายสิ่งมาก เรือจีนจำปาแล่นใกล้เข้าไป พบเรือปากใต้ ๓ ลำกับเรือศีรษะฉลอมลำหนึ่ง เรือจีนจำปาแล่นใกล้เข้าไป เห็นคนในเรือศีรษะฉลอมเอาปืนมาที่หัวเรือ พอเรือจีนจำปาตรงก็ยิงมานัดหนึ่ง ๓ กระสุน ๆ ตกข้างเรือจีนจำปา เรือจีนจำปาก็รีบแล่นเข้าฝั่ง ไปแจ้งความต่อพระศรีสมุทรโภคเจ้าเมืองระยอง ซึ่งมาคอยรับอยู่ที่นั้น พอท่านกรมท่าขึ้นไปบนฝั่ง พระระยองก็แจ้งความ ท่านกรมท่าทราบแล้วจึงให้พระไพรัช กับหลวงภิรมย์ (๖๕) ลงเรือตรวจเร็วไปตามได้เรือลำนั้นมา หลวงไพรัชกับหลวงภิรมย์ ลงไปค้นเรือเห็นเครื่องรบจะเป็นสลัด จึงเอาตัวกับสิ่งของต่าง ๆ ขึ้นไปบนบก ในเรือนั้นมีจีน ๙ คน มีหนังสือสำหรับลำ เป็นหนังสือสำหรับพระชลธาร (๖๖) เข้าทุนกับจีนกัมค้าขายฉะบับหนึ่ง อีกฉะบับหนึ่งนั้นมีหนังสือเบิกล่องฝรั่งเศส อาวุธที่ในเรือมีปืนใหญ่ขนาดกระสุน นะ ประจำพร้อมทั้ง ๒ บอก ปืนหามแล่นบอกหนึ่ง ปืนคาบศิลา ๒ บอก

(๖๕) หลวงภิรมย์ โกษา

(๖๖) พระชลธารพินิจจัย (ฉุน)

สามง่ามหนึ่ง ขอมีปลายหอก ๒ หอก ปลายปืนมีด้ามหนึ่ง ดินดำไหหนึ่ง ดินดำใส่หีบหีบหนึ่ง เป๋าหนังใส่ดินดำใส่กระสุน ๓ เป๋า มีหม้อสำหรับใส่ดินดำ ๙ ใบ แต่ของในเรือที่ค้นขนไปได้ในเวลานั้นแต่เท่านี้ ของยังอยู่ในเรืออีกมาก ครั้นจะชำระไต่ถามที่นอกก็ไม่มีเวลา จึงเอาตัวจีนกัมนายเรือลงเรือรบไปคน ๑ แต่คนนอกนั้นให้พระศรีสมุทรโภคเมืองระยอง คุมตัวส่งเข้าไปณกรุงเทพฯ ในฤดูนี้เปนเวลาคลื่นลมสงบ สลัดจึงได้เปนช่องออกทำอันตรายกับเรือลูกค้ามาก แต่ในฤดูที่เปนเวลาคลื่นลมสบายเข้าคราวนี้แล้ว ได้สั่งให้ท่านกรมท่าคิดทำเรือลาดตระเวนหัวเมืองทุก ๆ เมืองแล้ว แต่คราวฤดูนี้เห็นไม่ทัน ครั้นเมื่อมาพักที่พลับพลา พระไพรัชเขาพาพระศรีสมุทรโภคเจ้าเมืองระยอง กับหลวงปลัด หลวงผู้ช่วย หมื่นพัฒนสมบัติ จีนเล่งหัวผู้จำหน่ายสุรา จีนซางเจ้าภาษีหมู กับจีนอยู่ จีนไทสาน จีนจงซิว จีนโอเฮียว จีนโก๋ จีนสงเมา จีนโอสิด จีนเอง เปนลูกค้าเมืองระยอง เอาของมาให้ มีผ้าไหม ผ้าพื้นตาสมุก กับข้าวสารของสดต่าง ๆ เปนอันมาก เราคิดว่าจะให้เลี้ยเขาบนบกก็กลัวจะไม่ทันเวลาจะสายไป จึงนัดให้เขาลงมารับที่เรือ อนึ่งที่พลับพลานั้นเขาทำดีกว่าที่บางละมุง มีเก้าอี้ไม้ไผ่ แลพื้นทรายเปนเนินถนนคอกไว้กระจงหลายตัว กับมีกระ ๓ ตัว ไก่ฟ้า ๑ ตัว แล้วมีที่ทำครัวเครื่องมีพร้อมทุกอย่าง เรากลับมาถึงเรือเวลา ๕ โมง ๔๓ มินิต เรือต้องมาจอดอยู่ที่นี่เพราะพื้นหมดแทบทกลา จึงต้องรอรับพื้นอยู่จนเรากลับมาเรือยังไม่แล้ว พระระยอง

กับคนที่เอาของมาให้นั้นลงมารับเสื้อในเรือ แต่พระระยองนั้นลอง ๒ ตัวแล้วใส่ไม่ได้ ท้องแกโต ต้องขอผัดไว้กลับมาจึงจะให้ ที่จอดเรือที่แสมสารนี้ ตั้งแต่เหนือมาตลอดตวันตกเฉียงใต้เป็นฝั่ง ต่อไปตรงใต้เป็นเกาะแรด ต่อมาตะวันออกเฉียงใต้เป็นเกาะยั้งเกลือ แล้วด้านตะวันออกเป็นเกาะแสมสาร หน้าแสมสารนั้นเกาะโรงโขนเกาะโรงหนัง อีกเกาะหนึ่งเรียกเกาะหลักเป็ด นอกออกไปเห็นไกล ๆ นั้นเกาะจวงเกาะจันทน์ นอกออกไปอีกเรียกเกาะเสร็จถลาง ไม่มีต้นไม้ที่ฝั่ง และเกาะแถบนี้ไม่มีคนอยู่เพราะไม่มีน้ำจะกิน ที่แสมสารนั้นมีชาวด่านมาตั้ง ที่บ้านชาวด่านนั้นมีบึงน้ำอยู่ข้างหลัง แต่น้ำไม่พอกินตลอดปี ที่แขวงนี้เป็นแขวงบางละมุง แต่ชาวด่านนั้นเป็นคนระยองมาช้านานแล้ว เวลาบ่าย ๑ โมงเศษเรือใช้จักรออกจากช่องแสมสาร เวลาบ่าย ๓ โมง ตรงเกาะเสม็ด บ่าย ๓ โมง ๑๕ มินิต ตรงเจดีย์อ่าวเมืองระยอง เวลาบ่าย ๓ โมงครึ่งเข้าไปนอน ท่านเล็กเป็นผู้ดูเวลาแลถิ่นต่าง ๆ เธอว่าเมื่อเวลา ๔ โมง ๑๕ มินิตนั้นเรือตรงบางกระเชอ ต่อนั้นมาเขาหินดำเป็นเนินกลาย ๆ อยู่ริมน้ำ ต่อมานั้นอ่าวบ้านยาง แลดูเป็นหมู่ต้นยางขาวไปเป็นอันมาก ข้างขวาเรือมานั้นนำร่องแจ้งความว่ามีศิลาอยู่ใต้น้ำตรงเขาหินดำออกไป ฉะเพาะอยู่ตรงช่อง เรือจะมาไม่มีที่สังเกตอะไร สังเกตได้แต่เขาหินดำกับตรงช่อง ถ้าเรือออกมาในช่องตรงมาแล้วต้องถูกหิน เพราะอย่างนั้นเรือต้องเดินอ้อมเข้าไปข้างฝั่ง หรือออกไปริมเกาะเสม็ดจึงจะพ้น ถ้าหน้าเดือน ๔ เดือน ๕ น้ำงวดคลื่นจัดแล้ว เห็นน้ำแตกซ่า ๆ เมื่อ

เราทราบความดังนี้ได้สอบดูในแผนที่ก็ไม่มี ดูเป็นที่น่ากลัวนัก ถ้าเรือลูกค้าไปมาไม่รู้แล้วจะโดนเป็นแน่ คิดไว้ว่าเวลาควรแล้วจะให้ออกมาเซอร์เวลงแผนที่เสียสักคราวหนึ่ง แล้วจะทำทุ่นไว้เป็นที่หมายเรือด้วย เวลาบ่าย ๔ โมงเรือตรงแหลมหญ้าเป็นเขายื่นออกมาถึงน่าคล้าย ๆ สมมุข แต่ใหญ่ลาดขึ้นไป มีหญ้าดาด ว่าเวลาน่าฝนเขียว แต่เวลานี้เป็นหญ้าแห้ง ที่นี่อยู่ข้างฝั่ง ต่อมาอีก ๗ มินิตจึงตรงเกาะเสม็ดข้างขวามือ แล้วแล่นเข้ามาในช่องจอดเรือทอดสมอเวลาบ่าย ๕ โมง ในเวลานั้นเราไม่ได้นอนหลับ ขึ้นไปบนดาดฟ้า ถามนำร่องด้วยที่ต่าง ๆ แลที่ในศิลาในน้ำนั้น เวลาบ่าย ๕ โมงครึ่งลงเรือโบตคนไปตามเคย เติมแอดเคอร์แกมป์ของเราอีก ๒ คน ทุ้ย (๖๗) กับ เจิม (๖๘) ได้ไปด้วย ทางบังใกลไม่พอกับเวลา จึงให้เรือภิรมย์เร็วจรลากไป เพราะประสงค์จะไปดูที่บ้านทำเยือเคย เรือไปประมาณครึ่งชั่วโมงถึงฝั่ง แต่หมายว่าที่คลองนั้นจะข้ามไม่ได้ จึงให้ตั้งหัวเรือไปตรงบ้านฟากคลองข้างซ้ายคิดกันเที่ยวหาท่าขึ้นไม่ได้ เป็นแต่ศิลาระกะไปทั้งนั้น ต้องกลับหัวเรือมาขึ้นฟากคลองข้างตวันตกตรงต้นสนใหญ่ ๓ ต้น ที่หาดนี้เป็นทรายแน่นเดินสบาย แต่น้ำลงแห้งลงมาในทะเลมาก ซึ่งอยู่ข้างจะลำบาก ในที่หาดนั้นไม่ใคร่จะมีหอยเล็ก ๆ เป็นแต่หอยใหญ่ ๆ มีหอยสังข์เป็นต้น เบี้ยใหญ่มีบ้างราย ๆ ที่บนบกนั้นมีต้นสนมาก

(๖๗) พระยาราชานุประพันธ์ (ทุ้ย)

(๖๘) เจ้าพระยาสุรศักดิมนตรี (เจิม)

แต่ดูไม่สู้งามเหมือนหนึ่งฝั่งทะเลข้างตะวันตก อย่างแหลมสนที่เมือง
สงขลานั้นดูงามดี แล้วเราเดินไปตามริมหาดถึงโรงทำเยื่อเคยโรง
หนึ่ง แต่เปนเหตุขัดข้องเสียจะต้องให้ข้ามคลองนั้นจึงได้ เพราะ
เจ้าของโรงที่มานั่งอยู่หน้าโรงนั้นเปนโรคเรื้อน เราตกใจด้วยไม่เคย
เห็นเลย ร้องเท้าถามไปว่าเปนโรคเรื้อนหรือ พอมันรับเท่านั้นก็ต้อง
รีบเดินหนีโดยเร็ว ไปถึงริมคลอง ๆ นั้นเปนทรายเต็ม มีน้ำกะเพาะ
ร่องกว้างประมาณ ๓ ศอกบ้าง ๔ ศอกบ้าง ไม่รู้ที่จะข้ามอย่างไร
สรรพ์เพ็ชรเขาถือดาบไป จึงส่งดาบให้ท่านเล็กถือ แลขี่สรรพ์เพ็ชร
ข้ามน้ำไปถึงฝากข้างโน้น แลสรรพ์เพ็ชรมารับท่านเล็กอีก แต่หมอ
สายกับหมื่นสรากัยนั้นลงลุยน้ำตามไป น้ำนั้นตื้นไม่สู้ลึกนัก พอ
ข้ามไปถึงฝากข้างโน้น มีโรง ๒ โรงติดกัน มีที่ไตเคยอยู่ตรงหน้าโรง
มีผู้ชายมาพบกับเรา ๒ คน หญิง ๑ คน เห็นมีเปดเลี้ยงอยู่ในคอก
ข้างเรือน เหม็นคาวเต็มที ได้ถามเขาว่าหากินอย่างไร เขาว่า
ทำเยื่อเคยกับนาบ้าง ข้างโรงนั้นเห็นมีไร่ล้อมรั้วเขาปลูกฝ้าย ตาม
หน้าโรงปลูกอุลิด ข้าวที่ทำนานั้นไม่พอกิน ต้องไปซื้อที่เมืองระยอง
บ้าง เมืองแกลงบ้าง เยื่อเคยนั้นบางทีลูกค้าเขาให้ทุนมาทำ บางที
ก็ทำเองแล้วลูกค้ามารับไปถังละบาท ร้อยถังเปนเกวียน ทำเปนปี
ก็ได้ ๒ เกวียนบ้าง ลางทีก็มีเศษ ก็ว่าที่หลังบ้านนั้น มีทางมา
แต่เมืองระยองถึงคลองกรูน คลองกรูนนั้นคือคลองที่เราขึ้นไปนี้ ทาง
นั้นกว้างประมาณ ๓ ศอก ๔ ศอก ว่าเปนของพระระยองทำไว้ เมื่อ
เวลามืดมากขึ้น เราจึงรีบกลับมาลงเรือ ที่ขึ้นเก่า เวลาย่ำค่ำ

แล้ว เรือปานมารตลากมาถึงเรือครึ่งโมงเศษ วันนี้เรือโยครั่วมากด้วยถูกคลื่นแต่เมื่อคราวก่อนชำรุดอยู่แล้ว มาถูกวันนี้ไปก็รั่วซึมเกือบข่อย ๆ แล้วไปถูกฟาดกับหาดทราย.

อนึ่งจะไม่จดไม่ได้ด้วยเวลาวันนี้ หลวงศัลยุทธ (๖๙) เก็บได้กัลยั่งหาแดง ๒ กิ่ง กัลยั่งหาขาวกิ่งหนึ่ง เราชอบใจนัก ด้วยเป็นของหายากจริง ๆ เราให้รางวัลผ้าตาสมุกของกำนันเขาผืนหนึ่ง.

อนึ่งเมื่อกลางวัน ๆ นี้ ท่านกลางให้เอานกมาให้อย่างหนึ่ง เรียกว่านกนางแอ่น กับไข่ระละเม็ด แลปลิงทะเล ครั้นเวลากลับจากขนยกสักทุ่มหนึ่ง ท่านกลางมาหาอีก เจ้านายก็มาด้วยกันมาก เธอเล่าถึงเรื่องนกนี้มาก บ่าวเธอมาทำภายใต้อยู่แถบนี้เขาเอามาให้ว่านกนี้คล้ายกับนกที่ทำรังด้วยน้ำลาย อย่างเช่นเก็บรังนก แต่ไม่ทำรัง เป็นแต่อาศัยอยู่ในเกาะ คล้ายกับนกพวกนั้น เกาะที่อยู่นั้นก็เป็นเกาะกลางน้ำเหมือนกัน ว่ากินอร่อยนัก เธอสั่งให้เอาไปกรุงเทพ ฯ ก็ไปไม่ถึง ตายเสียกลางทางหมด เราจึงรับกับเธอว่า จะลองกินดูวันนี้ ท่านกลางกลับไปเวลา ๒ ทุ่ม คุณแพแกงนกนางแอ่นมาให้กินวันนี้ อร่อยจริงเหมือนท่านกลางว่า ดูรศชาติคล้าย ๆ กับนกพริก กับมีของดีมาอีกหลายอย่าง ชอบใจด้วยกันหมด คือคุณแพทำไส้กรอกนั้นก็ตามธรรมเนียม แต่ทอดเสียดูอร่อยขึ้นกว่าตามธรรมเนียมมาก กินข้าวได้กว่าทุกวัน.

---

(๖๙) พระยาไกรโกษา (ทัด)

อนึ่งที่จอดเรือในช่องเสม็ดนี้ ตั้งเข็มดูข้างทิศเหนือ เป็นฝั่งตลอดมาจนถึงตะวันตกเฉียงใต้ ในระยะตั้งแต่เหนือมานั้น แลเห็นศิลาขาวเป็นที่สังเกตว่าคลองเมืองแกลงอยู่ที่นั่น ต่อมานั้นคลองกรุนที่ขึ้นไปเย็นวันนี้ ต่อไปนั้นอีกระยะหนึ่งเรียกว่าบ้านแพ ทิศใต้ไปจนตะวันตกเฉียงใต้เต็มนั้นเกาะเสม็ด นอกเสม็ดไปนั้นเกาะท้ายจำเปรียง นอกเกาะนี้ออกไปเกาะเสม็ดฉลาม ทิศตะวันตกเฉียงใต้นั้นเกาะกูด เป็นเกาะใหญ่เกาะหนึ่งเล็กอยู่เกาะหนึ่ง ใกล้กัน แต่เรียกชื่อเดียวเท่านั้น ต่อเกาะกูดไปนั้นเกาะทลุเกาะทลาย เกาะปลาดีนั้นเกือบเป็นตะวันออกแล้ว อนึ่งแลเห็นเกาะมันอยู่ลิบ ๆ เกาะมันนั้นเป็น ๓ เกาะ แต่ถ้าเหลือบไปจากเรือเห็นเหมือนเกาะเดียว ต่อเพ่ง ๆ จึงเห็นเป็น ๒ เกาะ ยังไม่ครบ ๓

อนึ่งในวันนี้เราขอตัวเสียไม่คิดโคลง แต่กรมพิชิตกับกรมขุนได้คิด

ฉันท์ ๑๑ อินทวิเชียรฉันท์

ปางไทเสด็จดล	คณะเกาะเสม็ดพรรค์
พ้นพวกคีรีอัน	สุพิเศษหลากหลาย
หลายพรรคหลายพรร-	ณขจิตรจรูญราย
หาดลาดสะอาดพราย	ก็ละเอียดละอองาม
ริมชายเฉนียนมี	ปะกะรังและหอยหนาม
นานาอเนกนาม	คณนับมิหวาดไหว

เณอชื่อชะอื้อเย็น　　ระกะดอกระบดใบ
อวลอบตระหลบใน　　วนะเพียงผดุงถวาย

ก. ม. พ.

ศักระวาดิตระยะพระที่นั่ง ประทับฝั่งเกาะเสม็ดสิบเอ็ดค่ำ เสด็จลงเรือน้อยเที่ยวลอยลำ ข้ามลำน้ำขึ้นประพาศบนหาดทราย ข้างฟากฝั่งเมืองแกลงตำแหน่งนั้น หอยต่างพรรณหลายหลากมีมากมาย สีขาวแดงดังศิลาโมราราย น่าสบายลมเฉื่อยรื่นเรื่อย เอย.

ก. ข. ป.

อนึ่งเราลืมไปไม่ได้พูดถึงกรมนเรศร์เลย ด้วยในการที่จดจำตามการที่เห็นแลได้ลงในจดหมาย กับทั้งดนาฬิกานั้น ได้อาศัยกรมนเรศร์มาก ต้องเป็นธุระอยู่เสมอ ขอบใจเธอมาก วันนี้ทอมอเมตเตอร์ชั้นล่างเวลายามเศษ ๘๐ ดีกรี ชั้นบน ๗๕ ดีกรี เวลา ๔ ทุ่ม ๑๕ นาฑีเข้าที่นอน.

เรืออรรคราชวรเดชที่เกาะช้าง

วัน ๔ ฯ ๑๒ ๒ ค่ำ ปีชวดอัฐศก ๑๒๓๘

ตั้งแต่เมื่อวานนี้เรือเราเดินดีขึ้นกว่าแต่ก่อนมาก ในวันนี้เดินประมาณสัก ๘ น๊อตหรือ ๙ น๊อตได้ เราได้ออกจากช่องเสม็ดย่ำรุ่ง แต่วันนี้เรานอนสายไป จน ๒ โมงเศษจึงตื่นนอน กรมนเรศร์บอกว่าเมื่อรุ่งแล้ว ๕๐ มินิต เรือมาตรงเกาะทะลุข้างขวามือ ที่เกาะทะลุ

แลเห็นหัวเกาะข้างตะวันตกนั้น เขาทะลุเป็นช่องใหญ่ถึงน้ำ ถาม นำร่องบอกว่าช่องนั้นกว้างประมาณ ๘ ศอก เรือลอดไปมาได้ เกาะนี้อยู่ตรงแหลมทองหลางออกมา ต่อมานั้นถึงแหลมทรพิน ที่ใต้แหลมทรพินมาหน่อยหนึ่งมีเกาะเล็กเกาะหนึ่ง เรียกว่าเกาะขี้ปลา เมื่อเช้าโมง ๑ กับ ๕๐ มินิตนั้นเรือเราเดินมานอกเกาะมัน ๆ นั้นเป็น ๓ เกาะ เรียงเข้าไปข้างฝั่งเป็นลำดับกัน เกาะนี้ก็แลเห็นแต่ช่องเสม็ด ที่เราออกชื่อไว้เมื่อวานนี้ ๓ โมงเศษถึงทุ่งกระเบน ที่นี่เก๊า (๗๐) ว่าริมหาดมีบ่ออยู่บ่อหนึ่งน้ำจืดสนิท มีอยู่เสมอเพราะถูกตาน้ำ ถ้าเวลาคลื่นจัดน้ำทะเลซัดถึง น้ำเค็มขังอยู่ในบ่อนั้น ถ้าจะต้องการน้ำจืดก็วิดน้ำเค็มออกเสียให้หมดแล้ว น้ำที่มีมาใหม่ก็จืดกินได้.

๏ ทุ่งกระเบนมีบ่อกว้าง ริมสมุทร
เกิดก่อบสลิลสุทธิ์ สะอาดแท้
พยุพากระพือรุด ระลอกท่วม บ่อแฮ
น้ำคงเค็มแล้วแม้ วิดขึ้นหายเค็ม

๏ เฉกชนบัณฑิตย์ผู้ ปรีชา
พิเศษสุทธิ์อัธยา ยิ่งล้ำ
โดยพาลประพันธ์พา โทษทุ่ม ถมแฮ
สาวสืบความจริงซ้ำ เสร็จแล้วเห็นคุณ

---

(๗๐) นายเก๊าหาดเล็กข้าหลวงเดิม คือพระขลุงบดีศรีมหาสมุทร

๏ ชลพาลปานน้ำซึ่ง   เค็มเขียว
ยาวใหญ่ไหลเปนเกลียว   ว่างโว้ง
ใสจริงแต่จืดเดียว   ฤๅดื่ม ได้เลย
มากก็มากคดโค้ง   คือค้าพาเสีย
๏ บัณฑิตย์จักเทียบแม้น   นที จืดฤๅ
เห็นขุ่นจอกแหนมี   มากด้วย
กระหายดื่มเย็นดี   ดลสุข เกษมแฮ
น้อยยิ่งน้อยนักม้วย   มอดได้แทนตัว

ต่อไปนั้นเกาะสะบ้า อ่าวหมูมีเขาอยู่บนฝั่ง ชื่อเขาบางกะไช ตั้งแต่เสม็ดมาถึงอ่าวหมูนี้ มีต้นยางมาก เปนที่ราษฎรทำน้ำมันยาง ๔ โมงถึงเกาะนมสาว แหลมสิงห์ปากอ่าวเมืองจันทบุรี พอเรากินข้าวแล้ว ต่อนั้นมาเกาะจุลา แลเห็นเขาสอยดาวบนฝั่งตรงอ่าวจันทบุรี เรือมาอีกหน่อยหนึ่งมีเกาะ ๓ เกาะเปนหมู่ ๒ เกาะอยู่หน้าเล็ก เกาะใหญ่อยู่ใน เกาะใหญ่ชื่อเกาะปริก เกาะเล็ก ๒ เกาะนั้นชื่อเหมือนกับที่เราเคยจอดที่เมืองสงขลา ๓ คราว หรือ ๔ คราว เขาเรียกเกาะหนูเกาะแมว เหมือนที่เดียว ต่อมานั้นชื่อเกาะกวาง แล้วเกิดเกาะนางรำแลเห็นข้างฝั่งทั้งนั้น.

ถึงตามฝั่งจันทบุรีนี้ เห็นเขาสระบาปตั้งอยู่ตลอดมา เรามาถึงที่นี่เวลาเที่ยง เห็นวิวงามนัก ดูเกาะเปนท่วงทีชอบกล เกาะก็งาม ๆ แต่เสียที่น้อยนักแล้วห่างไป ตั้งแต่เราเที่ยวมาไม่เห็นว่าเกาะในทะเลที่ไหนจะงามกว่าเกาะหน้าเมืองพังงา ที่นั้นเปนเกาะซับซ้อน

กันน้ำก็ลึก เรือไฟใหญ่แล่นลัดเลี้ยวไปได้ เป็นเกาะหลายสิบเกาะ ดูเหมือนกับอ่างแก้วที่พระพุทธรัตนสถาน แต่อ่างแก้วเขายังจะน้อยกว่าสัก ๓ เท่า งามเหมือนกับแกล้งวางไว้ให้เป็นระยะเรียบเรียงเป็นชั้น ๆ กัน ในระยะยิงสลุต ๒๑ นัดแล้ว แทบไม่ใคร่จะขาดเสียงเลย เราได้ขึ้นไปแต่เกาะใหญ่ตรงหน้าที่เรือเราจอดตรงปากคลองพังงา เป็นที่คนอยู่ทำมาหากินมาก ถึงในลำคลองที่เข้าไปนั้นก็เป็นเขาอยู่ริมคลองทีเดียว ถ้าจะแหงนขึ้นไปดูยอดเขาต้องตั้งหน้าขึ้นสูง เป็นเขตต์แดนต่อกันกับเมืองนครศรีธรรมราช ที่บนเขานั้นมีเลียงผาชุม เขาไล่ได้บ่อย ๆ ด้วยเขานั้นชันเหมือนกำแพง เมื่อเราไปอยู่เขาก็เอามาให้เราได้กิน ที่ตีนเขาบางแห่งตกลงมาในคลอง เป็นเหมือนกับรากเขาจะขาดเข้าไปสัก ๕ ศอก ๖ ศอก ๗ ศอก ๘ ศอกก็มี ถ้าแลดูข้างบนตั้งแต่ที่ขาดไปนั้น เป็นเขาใหญ่แท้ ๆ แต่ลงมาข้างล่างเหมือนกับเฉลียงเรือนหลังคาตัด มีน้ำในนั้น เรือเข้าจอดอาศัยร่มได้สบายเหมือนกับจอดในโรงเรือดูปลาดจริง ๆ ว่าเป็นท่าหรือเป็นเพิงก็ไม่ใช่ ด้วยเป็นที่เปิดเสมอกันไป เหมือนกับเพดานเฉลียงไม่มีเสา เป็นอัศจรรย์นัก แลที่นี้ขึ้นไปข้างบนยกต่อไปก็เป็นเขารอบเมือง จะเหลียวไปข้างไหนก็เห็นเป็นเขาไปทุกทิศ เห็นในเดียวนี้นั้นเลวกว่าหลายสิบเท่า แต่ก็ดูงามดี ที่นี้เป็นปากน้ำเมืองตลุง เขาเรียกว่าปากน้ำเวน มีเกาะอีกอยู่ตรงหน้าเหมือนลับแล มีเกาะเล็กอยู่อีก ๒ เกาะติดกันไป ต่อมานั้นบางกระดาน เขาบนฝั่งที่แลเห็นอยู่ด้วย เขาเรียกว่าเขากันหอย แล้วต่อมาเป็นแหลมลิง เกือบ

บ่ายโมงหนึ่งเรือมาตรง ข้างซ้ายมือนั้นเกาะปุย ข้างขวามือเป็นเกาะช้างน้อย หน้าเกาะช้างใหญ่ในกลางเกาะช้างกับฝั่งนั้น มีศิลากลางน้ำเรียกว่าขี้ช้าง เรือผ่านน้ำเรือกันโบตศักดิสิทธาวุธมา ในเวลาบ่ายโมงครึ่ง เรือรบแมนยาด แลท่านเล็กอวดว่าถ้าไม่ขึ้นไปคาดฟ้าเรือจะเลยไปเกาะหมาก เพราะพระนายไวยเข้าใจว่าจะไปเกาะหมากทีเดียว พระนายไวยมาถามบอกว่าให้แวะเกาะช้างจึงต้องกลับเรือมา เราเล่นเกินพลับพลาไปแล้ว เราจอดเรือหน้าเกาะช้าง เวลาบ่าย ๒ โมงทอดสมอ แลที่เกาะช้างนี้เราได้มาคราวหนึ่งเมื่อปีรกาเบญจศก[๖] เกาะนี้เห็นเป็นเขาใหญ่มากกว่าเกาะทั้งปวงในฝั่งทะเลตะวันออก หลายยอดซับซ้อนกัน ที่สูงประมาณ ๒ เส้น ต้นไม้ก็ใหญ่ ๆ เป็นต้นยางโดยมาก มีคนอยู่มากหลายร้อยคน คนที่อยู่นั้นทำการหากินด้วยหาไม้หอม เป็นเนื้อไม้กฤษณาขึ้นต้น แลตัดไม้ ทำหวายพัศเดา ทำพวน ทำรงค์ ทำนา แต่ข้าวไม่พอกิน ต้องซื้อข้าวเมืองตราดมากิน แลคนเหล่านี้มักจะต้มเหล้าเถื่อนเหมือนกับคนเกาะสีชัง จำหน่ายแก่เรือลูกค้าที่ไปมาค้าขาย ตั้งบ้านเรือนอยู่ทั้งหน้านอกหน้าใน แต่ที่คลองมันทรินั้นเป็นคนมากกว่าทุกแห่ง ตั้งบ้านเรือนราย ๆ กันไป ที่เกาะนี้เสือชุมนัก บ้านชาวเกาะที่อยู่นั้นต้องทำรั้วเสาไม้ใหญ่ ๆ คนที่ทำไม้ในป่ามักจะถูกเสือกัดบ่อย ๆ เสือนั้นข้ามน้ำไปมากับที่ฝั่งได้เสมอ ๆ.

อนึ่งน้ำตกในเกาะนี้หลายแห่ง ที่เป็นคลองก็มีมาก ทั้งหน้านอกหน้าใน ที่เป็นน้ำตกใหญ่นั้นเรียกคลองมะยม เป็นที่คนเคยไปมา

เที่ยวเล่น ในเกาะนี้มีด่าน มีนายด่านเป็นพระสาครคชเขตร แต่เดี๋ยวนี้ตัวเขาไม่ได้มาอยู่ที่เกาะช้างนี้ อยู่ข้างฝั่ง เป็นแต่มาตรวจการเป็นคราว ๆ ในวันนี้เวลากินข้าวกลางวันแล้วสัก ๒ โมงครึ่ง เราลงเรือโบดลำเล็ก เพราะเรือ ๑๒ กันเชียงที่เคยใช้นั้น จะให้เรืออรรคราชลากมาไม่ได้ด้วยลมจัดนัก เรืออรรคราชก็เปิดเพดาน ครั้นจะลากมากลัวจะแตกด้วยเรือชำรุด ให้เรือภิรมย์เร็วจรลากมา เรือทั้งปวงนั้นฝ่าลมมาไม่ไหว ยังไม่มาถึงหมด มีแต่เรือเรากับเรือรบลำหนึ่งเท่านั้น เรือโบดในเรือที่นั่งมีใช้ได้ ๓ ลำ กับเรือโบดเรือรบลำ ๑ ก็ใช้ไม่ใคร่ได้ รั่วนัก เพราะฉนั้นต้องเอาเรือโบดสำหรับเรือที่นั่งอรรคราชลำ ๑ ไป ในวันนี้คนไปมากเหมือนแต่ก่อนไม่ได้ สรรพ์เพอนั้นเราสั่งให้เขาพาผู้หญิงขึ้นไปบนบก แต่กรมขุน ท่านเล็ก กรมนเรศร์ กรมอดิศร กับพระนายไวยถือท้าย ไปขึ้นที่พลับพลา พระยาตราด (๗๑) เขาทำไว้รับที่บ้านคลองมันทรี มีตพาน ๒ ตพาน พลับพลานั้นทำหลังใหญ่หลังหนึ่ง กับหลังเล็กเป็นช่อฟ้าใบระกา อยู่ตรงฝั่งทะเลอีกหลังหนึ่ง กับฝาลดเลี้ยวซอยกลมาก แลมีรั้วรอบข้างหลัง มีที่ขังสัตว์ ปลูกต้นไม้ พลับพลาฝาเฝืองนั้นล้วนแล้วแต่ไม้ระกำทั้งสิ้น เขาช่างทำหมดจดดีกว่าทุกพลับพลาที่มาแล้ว ปูด้วยเสื่อลายทั้งนั้น เพราะเป็นถิ่นที่เขาทำเสื่อ

---

(๗๑) พระยาพิพิธพิไสยสุนทรการ (เอี่ยม) ผู้ว่าราชการเมืองตราด

พระยาตราดกับกรมการมาคอยรับอยู่เป็นอันมาก เราขึ้นไปบนพลับพลา ดูพลับพลาแลของต่าง ๆ พูดกับพระยาตราดด้วย พระยาตราดแลกรมการเขาเอาของต่าง ๆ มาให้หลายสิ่ง แต่ที่เป็นของปลาดนั้นคือนวลหรือดินสอพอง พระยาตราดเขาว่ามีในแถบนี้เป็น ๓ อย่าง ที่อ่าวสลักเพชรนั้นขาวมาก อีกแห่งหนึ่งแหลมมะขาม อีกแห่งหนึ่งที่เกาะปุ่ยอยู่ในเขตต์เมืองตราดนี้ ดูดินสอพองนั้นเหมือนดินสอพองเมืองลพบุรี แต่ขาวมากบ้างน้อยบ้าง กับเขี้ยวปลาพะยูน ๔ เขี้ยว แต่เขี้ยวปลาพะยูนนี้เห็นเขาจะนับถือกันอยู่ เขาว่าไว้ในโคลงโบราณว่า

๏ ปลอกคร่ำด้ามมีดเขี้ยว พะยูนหาย
ตัวไม่คิดเสียดาย แต่ด้าม
มาทแม้นว่าใครขาย ของเก่า
แม้ว่าทองเก้าก้าม ชั่งให้จงเสมอ

กับหอยตาววัวตัวหนึ่งโตจริง ๆ ยังไม่ได้เคยเห็นเลย วัดดูกว้างถึง ๓ นิ้ว กับกระเบียดหนึ่ง ยาว ๗ นิ้ว ๓ กระเบียด รูปพรรณสัณฐาน ก็เหมือนกับหอยตาววัวตามธรรมเนียม โคลงสำหรับหอยปลาดนี้เราทำขึ้นใหม่ว่า

๏ ปูหอยเห็นใหญ่เตื้อง เต็มโต
พรรณเพศหอยตาโค เขื่องโข้ง
วางตาหมากรุกโท ตาแทยเต็มเอย
หนักหน่วยจำหนับโค้ง สิบนิ้วโดยวง

กับหอยแลเบี้ยขัดผ้า เสื่อ ผ้านุ่ง แลของต่าง ๆ กับต้นมลิ

ใหญ่ ๒ ตัน กวาง ๒ ตัว เขาสนตะพายเชือกทีเดียว ของเหล่านี้ ผู้ที่เอามาให้นั้น คือผู้ช่วยแลพระสาครคชเขตร กับกรมการผู้น้อยอีกหลายนาย เราอยากจะไปที่น้ำพุคลองมะยมอีกสักครั้งหนึ่ง จึงสั่งให้พระยาตราดกับกรมการลงไปหาที่เรืออรรคราชเวลาค่ำ แลลงเรือมา เรือมีอยู่ลำเดียวแต่เรือเรา นอกนั้นลงมารับคนผ่อนขึ้นไปอีก ครั้นจะรอให้พร้อมกัน ก็เห็นว่ากว่าจะไปถึงแลกลับมาจะต้องค่ำ ด้วยเวลานั้นบ่าย ๓ โมงเศษแล้ว จึงต้องไป ขณะนั้นพอเรือเข้ามาอีกลำหนึ่งแต่รั่วเต็มที ไม่ใคร่จะมีใครไปมาก มีแต่กรมพิชิตเทวาธิราช กับอ้ายเทียง (๗๒) เอาเครื่องแต่งตัวไป ในเรือเรานั้นเอาหมื่นสราภัยเติมไปด้วยอีกคนหนึ่ง เพราะต้องการปืน กับสวัสดิลงไปด้วย เรือเราออกไปไกลแล้ว แต่เรือลำหลังยังไม่ได้ออก ในขณะนั้นพะเรือเขจรมาจอดที่ แต่เรือไรซิงซันนั้นเห็นแล้วยังไม่ถึงที่ คลื่นมีมากหน่อยหนึ่ง ท่านเล็กกับกรมขุนสวัสดิ แต่ท่านเล็กจะแกล้งหรือจริงไม่รู้ ตีกันเชียงมาประมาณชั่วโมงหนึ่งถึงปากคลอง แต่น้ำน้อยเป็นศิลาพ้นน้ำมากน่ากลัวเรือจะรั่ว ต้องเอาคนลงประคองเข้าไป ท้ายเรือคือศิลา คนในเรือต้องผ่อนไปนั่งตลอดลำ พอประคองเข้าไปได้ ครั้นถึงที่หาดเคยขึ้นแต่ก่อน เขาไม่ทำทางลงมาถึง กลับไปทำตะพานไว้ข้างบนเคอะแท้ ๆ ต้องเข็นเข้าไป เป็นศิลาก้อนโต ๆ แลคมด้วย เรือครือ ๆ เข้าไปจะจอดตพาน

(๗๒) หลวงนายสิทธิ (เทียง) นอกราชการ

ก็ไม่ได้ ด้วยตพานนั้นเขินน้ำ ทำเวลาน้ำขึ้น ครั้นเวลาน้ำลงก็เปนศิลาแห้งทั้งนั้น ถึงโดยจะมีน้ำเรือก็เห็นจะเข้าไปไม่ถึง ต้องจอดกับศิลาพอก้าวไปเปนระยะ แต่ศิลานั้นตะไคร่น้ำจับลื่นมาก ต้องอาศัยกระลาสีเข้า ๒ ข้าง พยุงไปพอถึงฝั่งทีละคน ในขณะนั้นเรามีไปด้วยกัน ๙ คนทั้งสวัสดิ์ หรือจะนับเปน ๘ คนครึ่งก็ได้ มีปืนเอกษเปรสกระสุนแตกบอกหนึ่งสำหรับมือเราถือ กับปืนวินเชสเตอร์กรมอดิศรถือบอกหนึ่ง จมื่นสราภัยถือบอกหนึ่งสำหรับมือเราถือคนหนึ่ง ๑๒ นัด กับท่านเล็กมีโกเล็กนิดอีก ๒ บอก แต่กรมขุนท่านไม่เชื่อปืนท่านเล็กเลย รวมปืนไว้ใจได้ ๓ บอก เห็นคนยังน้อยด้วยเปนที่เปลี่ยวไม่มีใครไปอยู่ก่อนเลย ที่นั้นก็เปนถิ่นเสือแท้ ๆ ด้วยเรามาคราวก่อนก็เห็นรอยตีนมาก แล้วเวลาเย็นเสด็จยายท่านกลับมาก็ได้ยินเสียงใกล้ ๆ ทีเดียว.

อนึ่งเราไปแวะที่หาดทรายหน้านอกเมื่อคราวก่อนนั้น ขึ้นบกด้วยกันประมาณสัก ๒๐ คน เดินมาเห็นรอยตีนตามหาดหลายแห่ง แต่แห่งหนึ่งนั้นริมน้ำใหม่ ๆ ในเดี๋ยวนั้นทีเดียว น้ำทะเลลงยังไม่หมดเปนรอยตะกายเข้าป่าไป แต่เข็ดมาแต่คราวก่อนอย่างนี้ คราวนี้จึงเอากระลาสีขึ้นไปด้วยอีก ๔ คน กับเรา ๙ คน เปน ๑๓ คนด้วยกันปล่อยให้อยู่เรือ ๒ คน เดินทำเสียงดังขึ้นไป ครั้นจะรอก็กลัวจะค่ำเมื่อเดินไปได้หน่อยหนึ่ง ได้ยินเสียงร้องทีหนึ่ง เปนเสียงเสือแต่ไกล ๆ เราได้ยินแล้วร้องเอะขึ้น ก็พากันโห่ร้อง ได้ยินเสียงร้องอีก ๒ หน แต่เสียงคนกลบกันไป ไม่ใคร่จะได้ยินเสียงสนัด

นัก แต่พอได้ยินด้วยกันหมด ประเดี๋ยวหนึ่งเสียงเหมือนไม้หัก โผงแล้วหายเสียงไป แต่พวกคนที่นั้นเขาว่าเสียงโผงนั้นเป็นเสียงนกลวะ เราไปด้วยกันตกใจทุกคน แต่ ๓ หนก่อนนั้น เข้าใจว่าเป็นเสียงเสือแน่ ถึงคนที่นั้นเขาก็ว่าเสือ กลัวผู้ที่อ่านหนังสือนี้จะสงสัยว่าไม่จริง ตามแต่จะเห็นเถิด ถ้าลองไปดูเห็นจะได้ยินบ้าง แล้วก็พากันแข็งใจเดินต่อไป ต้องร้องเอะอะไปไม่วายเสียง ทางคราวนี้เขาทำกว้างประมาณ ๖ ศอกไกล ๑๒ เส้นเศษ ไม่เหมือนครั้งก่อน ๆ นั้น ไม่ได้ให้เขารู้ตัวเลยว่าจะมา มาถึงแล้วก็แวะขึ้นกระนั้นเอง หนทางแคบต้องขึ้นย้ายไปในรกน่ากลัวมากกว่านี้ แลทำสะพานข้ามลำธารเรียบร้อยทีเดียว เราไปถึงแล้วขึ้นขึ้นไปบนเขาที่ตรงหน้าน้ำตก ดูในที่น้ำตกนั้น ข้างบนเป็นซอกเขาลงมา แต่ยังไม่เห็นทางน้ำ เพราะสูงเกินในตาที่จะเห็นลงมาอีกชั้นหนึ่ง เป็นพื้นราบมาจนถึงหน้าผาจึงเป็นน้ำตกอยู่ ๖ ทาง ทางหนึ่งใหญ่ ชั้นหนึ่ง กว้างประมาณศอกหนึ่ง แล้วกระทบศิลาชั้นที่ ๒ น้ำกระจายออกสัก ๒ ศอก กระทบชั้นที่ ๓ ต่ำลงมาสักศอกหนึ่ง น้ำกระจายเป็น ๔ ศอก แล้วตกลงถึงศิลากลมสูงกว่าน้ำในอ่างประมาณศอกหนึ่ง จึงตกลงในอ่าง ศิลาทางน้ำตกที่ว่าแล้วนี้ ก็ยที่จะว่าอีกสายหนึ่งนั้นเป็นศิลาสูงกันอยู่อีกข้างหนึ่ง จึงเป็นสายน้ำไหลมา แต่น้อยกว่าข้างที่ว่ามาแล้ว ตกลงมากระทบชั้นที่ ๓ ของสายโน้น ประจบกันเป็นสายเดียว ที่รองนั้นเป็นอ่างกว้างประมาณ ๙ ศอก ๑๐ ศอก ยาวประมาณ ๕ วา ได้หยั่งดูลึก ๕ ศอกคืบ มีทางน้ำข้างซ้ายอีก แต่

น้ำงวดไม่เต็ม ตั้งแต่น้ำไหลข้างบนจนถึงอ่าง สูงประมาณ ๓ วา ที่ปากอ่างข้างนอก ต่อลำธารนั้นมีศิลาบัง เปิดช่องกว้างประมาณ ๓ ศอก น้ำบ่าลงมาทางช่องนั้นล้นสูงกว่าปากอ่างสักคืบหนึ่ง แล้วตกลงไปชั้นต่ำที่เป็นลำธาร ต่ำกว่าปากอ่างประมาณ ๔ ศอกหย่อน ต่อนั้นไปเป็นลำธารคดเคี้ยวไป กว้างบ้างแคบบ้าง ที่กว้างที่สุดประมาณ ๘ ศอกบ้าง ๖ ศอกบ้าง ดูที่น้ำตกแล้วไหลลงมากระทบศิลางามนัก เสียงดังคึก ๆ อยู่เสมอไม่ขาด น้ำนั้นสะอาดใสเย็นจืดสนิท แต่สังเกตดูเหมือนจะน้อยกว่าปีระกาที่มาคราวก่อน.

อนึ่งถ้าจะว่าไปก็คล้ายกับที่ปีนัง (หรือเกาะหมาก) คือเขาเกาะช้างเป็นปีนัง เอาฝั่งแขวงเมืองตราดเป็นปรอวินเวลศลี ดูเหมือนที่โน้นจะใกล้กว่านี้แต่ไม่มากนัก ที่เขาซึ่งเป็นที่อยู่เลยเตอร์แนนต์เกาวนานั้น ที่เชิงเขาใกล้ทางจะขึ้นไป มีน้ำตกเหมือนกัน แต่น้ำน้อยลำธารนั้นก็สั้นกว่านี้ ที่อ่างรองนั้นเขาก่อเสริมพอกันน้ำขังไว้ได้มาก แล้วเจาะเอาท่อติดฝั่งเป็นรางมาใช้ได้ทั่วบ้านทั่วเมืองตลอดปีไม่ขาดเลย พวกเราที่ไปพากันได้ขึ้นไปบนเขา เมื่อเวลาป่ายขึ้นไปนั้น เห็นรอยตีนสัตว์ต่าง ๆ มีอยู่ที่ศิลาก็มาก เป็นรอยตีนเสือใหญ่ก็มีหลายรอย แล้วให้กระลาสี ๒ คนขึ้นไปนั่งคอยระวังทางต้นไม้บนยอดเขา พระนายไวยขึ้นไปด้วย เห็นเป็นรอยตะกายดินใหม่ ๆ เขาว่าดูเหมือนเสือ ด้วยเป็นเวลากินน้ำ ตื่นเสียงโห่ก็ตะกายหนีไป เราคิดว่าได้ไปที่นั้นถึง ๒ ครั้ง ไม่มีสิ่งไรเป็นสำคัญ จึงคิดว่าจะทำเกรน (กองศิลาเป็นที่ระลึก) แต่จะทำโตก็ไม่ได้ เพราะคนไปก็น้อยที่ก็

เล็ก จึงให้หมื่นสราภัย กรมพิชิต พระนายไวย กรมอดิศร กับกระลาสี ๒ คนช่วยขนศิลาก้อนเล็กบ้างใหญ่บ้าง เราเอากระดาษของกรมนเรศร์เขียนหนังสือ ในหนังสือนั้นว่า

" เราสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าแผ่นดินสยามรัชกาลที่ ๕ ได้มาถึงที่นี่ ๒ ครั้ง ๆ หนึ่งเมื่อปีระกาเบญจศก จุลศักราช ๑๒๓๕ กับครั้งนี้วัน ๔ ฯ ๑๒ ๒ ค่ำปีชวดอัฐศกศักราช ๑๒๓๘ เราทั้งปวงบรรดาที่มาพร้อมกันได้ลงชื่อไว้ในท้ายหนังสือนี้"

จุฬาลงกรณ์

ภาณุรังษี

กรมหมื่นนเรศร์วรฤทธิ์

กรมหมื่นพิชิตปรีชากร

กรมหมื่นอดิศรอุดมเดช

กรมขุนบดินทรไพศาลโสภณ

ภาษกรวงษ์

เจ้าหมื่นไวยวรนารถ

แล้วพระนายไวยศรัทธาให้ตลับยาสูบเงินนอกตลับหนึ่งมาวางหนังสือลงในนั้น แล้วบรรจุไว้ในถ้วยน้ำชาของเรา ซึ่งมีตรา เอาจานปิดข้างบนตั้งลงกับพื้นเขา แล้วศิลาก้อนใหญ่บ้างเล็กบ้างกองทับไว้ ที่ตั้งเกรนนี้อยู่บนฉงอนศิลาที่เราไปนั่ง แต่เรานึกกลัวอยู่หน่อยหนึ่งว่าถ้าใครรู้เข้าแล้วจะไปรื้อเอาตลับไปกินเสีย

อนึ่งเราออกชื่อกรมพิชิตลืมพูดไปว่า ได้ไปถึงเมื่อไร กรมพิชิต

นั้นลงเรือลำที่เราว่าไว้แต่ก่อนว่า มีเรืออีกลำหนึ่งไปกับเทวาธิราช หลวงศัลยุทธ คุณแพ อ้ายเที่ยง ไชยันต์ แต่อ้ายเที่ยงกับเทวาธิราชนั้น หอบผ้านุ่งอาบน้ำเครื่องแต่งตัวกับขึ้นไปด้วย คุณแพพอไปถึงก็อาบน้ำเครื่องแต่งตัว แต่พวกเราที่ไปไม่มีใครได้อาบ เมื่อกำลังก่อเกรนเกือบจะแล้วนั้น ท่านกลางกับเจ้าพวกเรือเขาจรขึ้นไปถึง สักครู่หนึ่งกาพย์กับทหาร ๒ คนเดินโซเซไป แต่กาพย์นั้นกางเกงเปื้อนเปรอะเต็มที่ ถามเขาว่าเดินทางยาก ตั้งแต่พลับพลาคลองมัทรี ไปทางแคบกว้างสักศอก ๆ เศษ มีบ้านราย ๆ ไปสัก ๒๐ บ้าน ต้องข้ามห้วยเล็ก ๆ ๒ แห่ง แล้วจึงไปข้ามลำธารคลองมะยม ต้องลุยน้ำไป ทางตั้งแต่พลับพลาถึงที่น้ำตกประมาณ ๑๕๐ เส้น กาพย์ไปถึงประเดี๋ยวนี้ พวกเราก็พากันมาพบ กมลาศ หมอสาย หลวงพินิจ (๗๓) หลาน (๗๔) เจ้าเพ่ง นายพิน (๗๕) กับทหารอีกหลายคน ที่ค้นทางเกือบจะถึงที่น้ำตกแล้วพากันเดินกลับมา พบอาลบาสเตอร์กับหมอ (๗๖) ที่ท่าแล้วพวกลำเราก็ลงเรือ เอากาพย์กับเจ้าเพ่งมาด้วย ๒ คน แต่พวกเหล่านั้น ต้องคอยเรืออยู่ เราออกมาถึงปากคลอง น้ำลดน้อย

---

(๗๓) พระยาอภิรักษ์ราชอุทยาน (แฉล้ม)

(๗๔) เจ้าพระยาเทเวศรวงษ์วิวัฒน์ (ม. ร. ว. หลาน)

(๗๕) นายพิน

(๗๖) หมอกาแวน

ลงเรือติดออกไม่ได้ กระลาสีลงลากเรือก่อนก็ยังไปไม่ได้ คราวนี้ผู้คิดต้องลงด้วยกันหมด เว้นแต่เราคนเดียวนั่งมาในเรือสบาย เรือออกถึงปากคลองพากันขึ้น พบเรือเจ้าพระยาภาณุวงษ์คอยอยู่ที่ปากคลอง เราชวนกันติกันเชียงพูดกันมา จนถึงเรืออรรคราชเวลาย่ำค่ำครึ่ง แต่ยังไม่มืดทีเดียว.

อนึ่งกรมพิชิตเขาทำโคลง ว่าด้วยเกาะช้างหลายบท ว่าดังนี้

๑ เกาะช้างแลเล่ห์ช้าง ตัวเปน
หลายส่ำซับซ้อนเห็น คล่ำคล้ำ
แม้ยลเมื่อยามเย็น อย่างคช โซลงแฮ
ยามเมื่อลงเล่นน้ำ เนื่องผู้พังกรี

๏ เสด็จถึงถิ่นที่ท้อง แถวธาร ถั่งฤๅ
นามมะยมหว้ยละหาน แห่งนี้
ทรงสฤษดิปาสาณ ก่อกอบ ไว้แฮ
หวังเพื่อภายหน้าชี้ เรื่องรู้ราวความ

อนึ่งเรื่องนี้เราไม่พูด เพราะไม่เปนการปลาดสิ่งใด แต่ครั้นมีโคลงแล้วจะต้องเล่า แต่ขอเสียอย่าว่าตื่นพระบารมีตัวเอง ไม่ตื่นคอกรู้แล้ว ด้วยคนนำร่องนั้นว่า เสือหนีไปจากเกาะ ๑๗ ตัว เพราะรู้ข่าวว่าจะเสด็จมา พูดนั้นอยู่ข้างจะตื่นพระบารมีแก่ แต่ที่จริงนั้นเสือเคยข้ามไปข้ามมา เหมือนกับเราว่าไว้ข้างต้นนั้นแล้ว กับครั้งนี้คนมาตัดไม้ทำทางอื้ออึงด้วย เห็นจะเปนอย่างนั้นเสือจึงไป กรมพิชิตเขาก็รู้แล้ว แต่จะทำโคลงเล่นพอเปนที่สบาย ไม่มีอะไรจะว่าก็ว่าไปกระนั้น เขาว่าดังนี้

๏ ฟังยินชาวบ้านเล่า แถลงความ จริงแฮ
ว่าสิบเจ็ดเสือตาม ป่ากว้าง
ก่อนพระจะถึงคาม เขตต์ที่ นี้แฮ
ยำพระเดชเจ้าช้าง ปลาดข้ามชลหนี

กรมหมื่นพิชิตเขาว่าโคลงได้ดี ๆ มาก ความที่จริงนั้น โคลงนี้ไม่เป็นการเสียประโยชน์ต้องตริกตรองอะไรมากนักจนเสียการงาน เป็นแต่สำหรับผู้ที่รู้หนังสือรู้เอกโทสันทัด ทำเล่นพอเป็นการสบาย แต่เราก็นึกวิตกอยู่ ว่าจดหมายของเรานี้มียกกลอนมาก ท่านทั้งปวงผู้ที่เห็นก็จะพากันว่ามัวเมาด้วยการคิดกาพย์กลอน แต่ไม่เมาเลย ซึ่งลงไว้ด้วยนั้นเพราะจะให้มีปลาด ๆ เหมือนหนังสือภาษาอื่น ๆ เขาก็มีกลอนบ่อย ๆ ไม่ได้นั่งผินนอนผินด้วยกาพย์กลอนอะไรเลย.

เวลาเกือบยามหนึ่งกินข้าว แล้วเขียนหนังสือนี้อยู่จนเวลาดึกด้วยเรื่องราวยืดยาวนัก ท่านเล็กกับกรมขุนก็ง่วงโซเซขึ้นไปนอนเสีย ยังอยู่แต่กรมนเรศร์คนเดียว กับกรมพิชิตตื่นนอนลงมาทีหลัง มานั่งอยู่ด้วยอีกคนหนึ่ง.

อ้อลืมเสียอีกอย่างหนึ่ง วันนั้นจมื่นสราภัย ได้กล้วยไม้มา ๒ อย่าง กับเราพบที่กลางทางอีกอย่างหนึ่ง เป็นกล้วยไม้แท้ ใบเหมือนกล้วยเล็ก ๆ แต่มีประเหลือง ๆ ดูงามดี สมกับชื่อที่เรียกว่ากล้วยไม้ แต่ดอกจะอย่างไรไม่รู้ ให้กาพย์ทำกระเช้าใส่ แต่กล้วยไม้อย่างใบกล้วยไม้นั้น จะเป็นหรือไม่เป็นก็ไม่รู้ ด้วยขึ้นอยู่

บนต้นไม้สูง เมื่อตัดลงมารากขาดยับเยินเสียมาก มาถึงเรือแล้ว ว่าทองแถมฝากมาอีกต้นหนึ่ง เวลา ๕ ทุ่ม ๒๐ มินิตเข้านอน ทอมอเมตเตอร์ลง ๗๙ ดีกรี

ขึ้นตั้งแต่มาคราวนี้ เมื่อเช้าวันนี้ ทอมอเมตเตอร์ตกต่ำกว่าทุกวันเพียง ๖๘ ดีกรี

หาดทรายเกาะกระดายตะวันออก

วัน ๕ ๑๓ ๒ ค่ำปีชวดอัฐศก

เวลาย่ำรุ่ง เราออกเรือจากเกาะช้างมาถึงเกาะกระดาย ทอดสมอเวลา ๒ โมง ๔๐ มินิต เรามาจอดคราวนี้ไม่ใช่ที่ ๆ เราจอดเมื่อคราวก่อน ด้วยลมมาก ต้องมาจอดด้านใต้ของเกาะ แต่ก่อนเราจอดด้านตะวันตก เมื่อมาตามระยะทางในทะเลนั้น กรมนเรศร์บอกว่าเรือเดินมาสัก ๕๐ มินิตถึงท้ายเกาะช้าง มีเกาะกลม ๒ เกาะ เรียกว่าเกาะสลัดคอกที่พระยาตราดเอาดินสอพองไป เกาะนี้แลเห็นแต่ที่ ๆ เรือจอดหน้าเกาะช้างแต่เย็นแล้ว ถ้าจะว่าไปก็อยู่ในหมู่เกาะช้าง แต่ขาดตอนไปมีช่องทะเลกลาง เรือเราไปในระหว่างเกาะสลัดคอกกับอ่าวสลัดคอก พอพ้นท้ายเกาะช้าง ก็แลเห็นเกาะหวายข้างขวามือแลลิบ ๆ แล้วมาในระหว่างเกาะทั้ง ๓ ข้าง ข้างขวาเรียกเกาะเปราะ แต่ข้างซ้ายนั้นไม่รู้ชื่อว่าเกาะอะไร ต่อเกาะเปราะไปเกาะหลักเบ็ด นอกเกาะหลักเบ็ดไปนั้น เป็นรังนกเรียงกันไป ๒ เกาะกับเกาะยา แล้วมาเห็นเกาะไม้ซี้ แลเกาะเล็กอีก ๓ เกาะ ไม่รู้ว่าชื่อไร เกาะเหล่านี้ดูเป็นเทือกกันไป ตรงฝั่งนั้นแหลมข้างปลาย

แหลมที่สุดเรียกแหลมศอก มีหินกองอยู่ใต้น้ำ ตรงกับเกาะไม้ซี้ เลี้ยวแหลมนี้ไป จึงเป็นปากอ่าวเมืองตราด เวลาเช้า ๒ โมงเห็นเขาประทัดต่อแดนเขมร เรือเราจอดในระหว่างเกาะกระดาษกับเกาะหมาก แลเห็นเกาะกูดด้วย เวลา ๓ โมงเช้าเกือบ ๔ โมงขึ้นบก ในเวลาวันนี้เรือโยตใหญ่เรามาถึงแล้ว คนลงมาครบตัวกันเหมือนแต่ก่อน มาขึ้นที่หาดด้านใต้ตรงเรือ แล้วเดินเลียบหาดมาทางตะวันออก มีเบี้ยแลหอยต่าง ๆ มากเก็บไม่ไหว เราตั้งใจจะไปที่ปลายเกาะ เพราะเกาะนี้แต่ก่อนเรามา ได้เคยเดินเกือบรอบเกาะคราวหนึ่งแล้ว ในกลางเกาะนั้นไม่มีเขาศิลาเหมือนเกาะทั้งปวง เป็นแต่ดินราบ เป็นเนินสูงอยู่ในกลาง คนเดินได้ตลอดเกาะ ข้างปลายเกาะตรงทิศตะวันตกเฉียงเหนือนั้นมีทรายเป็นคันเหมือนกับถนน โอน ๆ อยู่หน่อยหนึ่ง แต่ก่อนดูเล็ก มาเที่ยวนี้ดูกว้างขึ้นกว่าแต่ก่อน บนหลังที่ทรายรายนั้นกว้างประมาณ ๘ ศอก สองข้างลาดลงไปเป็นที่น้ำซัด ถ้าน้ำขึ้นก็เคยเข้า น้ำลงก็กว้างออก แต่เห็นว่าคงจะหนาขึ้นทุกทีด้วยทรายสาดมาปะ ๆ เติมทุก ๆ ฤดู แต่เป็นถนนคันยาวไปนั้นประมาณ ๓ เส้น ไปจดเกาะเล็กอีกเกาะหนึ่งเป็นต้นไม้ ที่ดินราบเป็นเนินข้างริมน้ำมีแต่ศิลาแดง ๆ ทิ้งจมน้ำอยู่มาก เกาะนี้เล็กไม่สู้ใหญ่ เห็นว่านาน ๆ ไปจะติดกับเกาะใหญ่เป็นเกาะเดียว กับที่ตรงทิศตะวันออกเฉียงเหนือ มีเกาะเล็ก ๆ ที่เดียว อีกเกาะหนึ่งมีต้นไม้ใหญ่สองสามต้น อยู่กลางน้ำห่างเกาะใหญ่ประมาณ ๔ เส้น ๕ เส้นดูงามนัก กาพย์เขาเขียนรูปเกาะนี้ด้วย ที่หาดเกาะกระดาษเป็นที่น่าเล่นจริง ๆ ด้วยไม่

ก็เขาไม่เป็นที่น่ากลัวอะไรเลย ถ้าจะเก็บเบี้ยหอยก็เป็นมากกว่าทุก ๆ แห่งที่เคยไปมาแต่ก่อนแล้ว แต่ไม่มีหอยกระปุก เป็นหาดทรายเกาะ เบี้ยหอยเก็บไม่ไหว ที่ถนนต้นเกาะต่อกับแผ่นดินมีมากจริง ๆ ดูระกะไปทั่วเหมือนกับคนแกล้งมาโปรยไว้ให้เก็บ.

อนึ่งเนื้อแลกวางมีในเกาะนี้ ว่าพบในกลางเกาะแลหนองน้ำในเกาะนั้น เมื่อเรามาคราวก่อน ให้พระยาบาทใจแลทหารเข้าไปเที่ยวไล่ทั้งวัน เนื้อวิ่งออกมาริมน้ำข้างตะวันตกตัวหนึ่ง ทหารยิงถูกแล้ว ท่านกรมท่ามาพบซ้ำอีกล้มลง ท่านกรมท่ารับไล่เรือไป อีกตัวหนึ่งนั้นลงน้ำไปข้างตะวันออกเฉียงใต้ เราคอยอยู่ข้างตะวันออกเฉียงเหนือ คนวิ่งมาบอก ก็ระยกเรือข้ามต้นถนนมาลงเรือไป พบเนื้อออกไปห่างฝั่ง เราเอาปืนยิง ๓ นัด แล้วเอาขึ้นเรือไป พบท่านกรมท่าพากันไปซ้ำแทงทำครัวริมหาดข้างใต้ ในคราวนี้ท่านกรมท่าก็เตรียมม้าพึ่งมาถึง ๘ ไปจะเข้าไล่ เราจึงเดินเลียบหาดมาอยู่ที่เกาะเล็ก เพราะถ้าเนื้อลงมาทางไหนก็จะได้ไปได้เร็วทั้ง ๒ ข้าง แล้วจะเก็บหอยด้วย เดินมาทางสัก ๔๐ เส้น แดดร้อนนักจึงพักครู่หนึ่ง แล้วเดินมาอีกประมาณสัก ๓๐ เส้นเศษ ต้องเดินลัดไปลัดมาหลีกไม้ที่เกะกะหลายแห่ง ไปพักอยู่ที่เกาะเล็กสัก ๒ ชั่วโมงเศษ แดดบ่ายร้อนมาก จึงกลับมานั่งที่หาดเกาะใหญ่ เห็นพระไพรัชกับนายเบี้ย (๗๗) วิ่งมาเต็มกำลัง เราคิดใจว่าเนื้อ

---

(๗๗) นายเบี้ย ราชานุประพันธ์

ลงน้ำแล้ว เดินไปถาม บอกว่าไล่เนื้อมาคนน้อยกลับตลบเข้าไปเสียในรก แลเห็นตัวแล้ว ๓ ตัวรอยมีมาก เราให้เขาลงเรือโบตไปเอาทหารในเรือเล็กแลเรือรบขึ้นมาช่วยต้อนอีก เรานั่งคอยอยู่ที่เกาะจนบ่าย ๓ โมง คอยคุณแพก็หายไป นายแฉ่ได้ไปตาม เมื่อเรายังนั่งอยู่เกาะเล็กคราวหนึ่ง แล้วจมื่นสราภัยตามไปอีกก็ยังไม่มา พอเห็นเรือคุณแพกับพวกเดินบกหลายคน คือ อ้ายเกียง เจ้าช่วง (๗๘) เอาหีบเขียนหนังสือของเราไปตามเห็นเหนื่อยเต็มกำลังด้วยหีบอยู่ข้างจะเขื่อง เจ้าอิ่ม (๗๙) เอาขันอาบน้ำกับเครื่องแต่งตัวตามไป กับพวกบ่อยหลายคนเดินบกมา ก็ตื่นว่าเนื้อลงน้ำ พอมาถึงเราก็เขียนหนังสือ แล้วกินข้าวเวลาบ่าย ๓ โมง ที่กินข้าวนั้นไม่มีโต๊ะเก้าอี้ เอาผ้าปูลงกับหญ้าใต้ต้นไม้นั่ง ของที่มาพอหมดกันพอดีกับคนที่ไปจู (๘๐) เขาเอาข้าวมาเลี้ยงทหารที่ไปกับเราด้วย วันนี้เดินมากกว่าทุกวัน กรมขุนท่านว่าตั้งแต่เกิดมายังไม่เคยเดินถึงเท่านี้เลย ท่านประมาณว่าทางสัก ๓๐๐ เส้น เราได้เบี้ยแลหอยมาก แต่นั่งคอยอยู่จนเย็น เราเขียนจดหมายน้อยต้องพากันนอนตามหาดลมเย็นสบาย ครั้นเวลาบ่าย ๕ โมงเศษเหนื่อยหายไป เราจึงพากันไปเดินเก็บหอยที่หาดทราย น้ำลงไปจนตลอด

(๗๘) จ่าชำนาญทั่วด้าว (ช่วง)

(๗๙) นายอิ่ม ชาติสุเรนทร

(๘๐) เจ้าหมื่นเสมอใจราช (จู)

ต้นที่ว่ามาแล้วจนถึงเกาะเล็ก แล้วเดินไปตามริมหาดหน้าโน้นเพียงที่น้ำเดิม แล้วเดินตัดข้ามมาตรงลงหาดมาอีก จนถึงแหลมจึงพบท่านกรมท่า บอกว่าคนน้อยไล่ไม่ออก ไล่ ๆ ก็กลับตลบเข้าไปเสียในป่าอีก จะต้องนัดคนให้พร้อมกันขึ้นไปพรุ่งนี้ใหม่ แต่จะให้พรานนั่งกองดูว่า จะข้ามไปเสียเกาะหมากหรืออย่างไร ถ้าข้ามไปที่เกาะหมากแล้ว จะได้ไปเล่นที่เกาะหมากทีเดียว เราก็พากันลงเรือ เจ้าเทวราชมาด้วยอีกคนหนึ่ง มาถึงเรือเวลายามค่ำแล้ว.

ในวันนี้ เราได้ต้นไม้หลายอย่าง เป็นกล้วยไม้บ้าง ต้นไม้หลายอย่าง กาพย์ กับจมื่นสราภัย หลวงศัลยุทธ กับทหารมหาดเล็ก เขาช่วยกันฉุดกับเจ้าตึง (๘๑) เราได้กล้วยไม้มาให้อีก ๖ อย่าง ๓ อย่าง ๆ หนึ่งลงหัวเหมือนว่าน อย่างหนึ่งเรียกว่าต้นเทียนคะโมย ถ้าแห้ง ๆ ใช้จุดไฟติด กับอ้ายเทียะ แลพวกพ้องเรา ๕ คน ช่วยกันถอนหางสิงห์ต้นหนึ่งงามดีทีเดียวต้นใหญ่ เขาผลัดกันหามลงมาที่เรือ.

คลื่นตั้งแต่วานนี้มาจนวันนี้ มีเสมออยู่ แต่ว่าบ่ายสายหน่อยหนึ่งแล้วก็มีมาอีก เรือโคลงข้างเล็กน้อย.

เรืออรรคราชวรเดชที่เกาะกระดาษ

ณวัน ๖ ฯ ๑๕ ๒ ค่ำ ปีชวดอัฐศก ๑๒๓๘

เราตื่นนอน แต่งตัวมากินข้าวแล้วขึ้นไปบนดาดฟ้า คอยดูจัดคนที่จะขึ้นไปก่อน มีเรือฉลอม ๓ ลำมารับทหารแลคนในเรือขึ้นบก

---

(๘๑) หม่อมเจ้าประวิช

เวลา ๔ โมงเช้าเราลงเรือเล็กจะไปยกที่หาดทรายเกาะกระดายด้านตะวันออกเฉียงใต้ ตรงต้นโพทะเลที่เราเคยนั่งแต่ก่อน เคยได้เห็นมาที่ที่นั้น แล้วเราเดินเข้าไปในป่า กาพย์กับทหารมหาดเล็กหลายคนนำหน้า จมื่นศรีราภัยเดินใกล้ตัวเรา ข้างหลังนั้น ท่านเล็ก กรมนเรศร์ กับเจ้านายขุนนางมาด้วยกันหมด ทหารถือปืนวินเชสเตอร์ทุกคน เราถือปืนไปหน่อยหนึ่ง เดินลำบาก ให้พระยาภาษรักษ์ถือตามไป เมื่อเดินไปนั้นในป่ามีต้นไม้ใหญ่ ๆ แต่ต้นเอน ๆ ไม่ใคร่จะตรง ไม่สูงมาก ไม้ที่สูงนั้นเป็นต้นสนใหญ่ ๆ มากกว่าอื่น กล้วยไม้มีแทบทุกต้นดูไม่ใคร่จะเว้น ลางแห่งมีกล้วยไม้ขึ้นเป็นชั้น ๆ ตามลำต้นไม้ เหมือนกับฉัตรดูงามนัก มีต้นหวายสังหิชุม ขึ้นเป็นกอ ๆ ใหญ่ก็มี เล็กก็มี บางแห่งเป็นที่โปร่งไม่แกะรก บางทีเป็นที่หญ้าบ้าง แต่น้อยแห่ง เราเดินตามทางที่กาพย์ทหารเขาตัดมาถึงริมฝั่งใกล้กับที่เราขึ้น แต่เราเข้าใจผิดไปว่าเป็นท่าหนึ่ง จะสั่งกาพย์ให้นำตัดกลางเกาะลงข้างหนึ่ง เมื่อเดินมาถึงกลางเกาะพบเนินเราเดินขึ้นไปบนนั้น เลยไปตามไหล่เนิน ดินที่เดินนั้นเป็นดินสีแดง ๆ มีรอยเนื้อมาก รอยใหม่ ๆ ก็มี เมื่อเดินมาถึงกลางเนินนั้น เนื้อแกรกมาข้างหน้าเราก็หยุดแล้วร้องไปว่าอย่าให้ข้างหลังอึง ข้างหลังไม่หยุดให้เลย ยิ่งบอกว่าอย่าอึงเหมือนยิ่งยุ เพราะว่าอย่าอึงก็ร้องต่อ ๆ กันไป ว่าอย่าอึง กลับดังหนักขึ้นกว่าเมื่อยังไม่ได้ห้ามเสียอีก พอเนื้อก็เหลือทนที่จะอยู่ได้ เราเดินลัดป่ากลับมาลงชายทะเลด้านตะวันออก แลเดินเลยชายหาดหมายจะมา

ที่นั่งเดิม แต่เหนื่อยนักด้วยทางที่เดินมานั้นประมาณ ๑๔๐ เส้นเศษ แล้ว พอมาพบเสด็จขยายท่านนั่งเก็บหอยอยู่ที่แหลม เหนือแหลมที่เรา[illegible]แหลมหนึ่ง เราจึงหยุดพักอยู่ใต้ต้นโพทะเลริมน้ำเย็นที่ร่มสบาย แต่กรมขุนกับหมอสายนั้น เดินล้าหลังมากับพระยาภาษด้วย กรมขุนท่านมาหน้า หมอสายกับพระยาภาษเห็นเนื้อมานอนอยู่ริมหาดที่เดียว พอทักขึ้นวิ่งไป แต่กรมขุนท่านไม่เห็น ได้ยินแต่เสียงเมื่อเนื้อจะวิ่ง ในขณะนั้น เหมาวิ่งมาบอกว่าพบเนื้ออยู่ข้างใน[illegible]หนึ่ง ให้กระลาสีต้อนไว้ เราถามว่าใกล้หรือไกล เขาบอกว่าไกล เรากำลังเหนื่อยมาไปไม่ไหว แล้วกลัวจะไปเสียแล้วก็จะเสียที่เดินด้วย จึงสั่งให้เขาไปต้อนลงน้ำ เมื่อเวลานั้นท่านกลาง[illegible]ไป เธอเอาขนมปังกับหมูแฮมมาให้กินกับน้ำแลมเนดด้วย แล้วพระยาราชพงษานุรักษ์ยกข้ามมา พาหลวงภิรมย์สมบัติกองส่วยระคะเมืองตราด ซึ่งมาในเรือท่านกรมท่า เอาผ้าตราสมุก ๓ ผืนกับหมู ๒ ตัวมาให้ แล้วนั่งอยู่กับเราที่นั่นด้วย ในเวลานั้นคุณแพเอาข้าวตามมาให้กิน แต่เรากินของท่านกลางอิ่มอยู่แล้ว ก็ยังอยากจะเลยไล่เนื้อดูอีกสักคราวหนึ่ง จึงจัดให้ทหารมหาดเล็กซึ่งไปด้วยกับเราเตรียมตัวจะเข้าไปไล่ แต่ทหารไม่ได้กินน้ำเหนื่อยนัก พอคนน้ำร้อนเอาน้ำตามมา เราเอาน้ำของเราให้ทหารกินแต่ไม่พอ ได้คนละนิดหน่อย พอคุณแพเอาส้มมา เราก็ได้แจกทหารกินพอหายเหนื่อย ในเมื่อถึงหาดนั้นพบพระยามหามนตรี (๘๒) เราได้ขอ

---

(๘๒) พระยาพิไชยสงคราม (อ่ำ)

ให้คนเข้าช่วยต้อนด้วย ครั้นพร้อมกันแล้ว กาพย์ มิศเตอร์ อาลบาสเตอร์ พาทหารไป ตั้งแถวกันต้อนคาหน้าไปตะวันออกเฉียงเหนือ แต่คนเราน้อยนักราย ๆ กันไปห่างกันกว่าเส้น กับทหารเล็ก ๆ ของเราอีก ๒ คน คือ ดิศ กับวัฒนา ก็ช่วยกันด้วย เราเดินไปริมหาดทรายกับท่านเล็ก กรมนเรศร์ หมอสาย พระยาภาษ เทวราช พระยาราชพงษา จมื่นสราภัย ค่อย ๆ เดินไปพักละน้อย ๆ ตามเสียงที่โห่ไป แต่พระนายไวยนั้น เมื่อเราไปยังนอนหลับแล้วเขาตามไป เรานั่งพัก ให้พระยาราชพงษานรักษ์ เทวราช อยู่ข้างหนึ่ง จมื่นสราภัยนั้นคอยข้างในป่า เมื่อเราได้ยินเสียงแล้วตามไป.

หน่อยหนึ่งอาลบาสเตอร์กลับออกมา บอกว่ากวางตัวใหญ่วิ่งตลบหลังผ่านหน้าแถวไป เราเดินไปได้ยินเสียงโห่เร้า ๆ เข้าที่ไรเราก็คอยคอยู่เสมอ.

ในเวลานั้นเราหิวข้าวจึงรีบเดินไปตามคันหาดทราย ไปนั่งละจะกินข้าวที่เกาะเล็กซึ่งเก็บหอยเมื่อวานนี้ แต่ข้าวยังไม่มาถึงพร้อม เราจึงลองยิงปืนไปที่เกาะเล็กดูทาง พอนั่งลงจะกินข้าว พระนายไวยร้องมาว่าเนื้อออก เราจับปืนวิ่งมาหมายว่าจะทัน พอมาใกล้เห็นคนยืนอยู่ปลายหาดข้างโน้นก็นึกว่าถึงเนื้อมาจริงก็ยิงไม่ได้ เพราะคนเดินอยู่ข้างหน้า เราก็เดินอ่อนลง พอมาถึงที่พระนายไวยนั่งอยู่ พระนายไวยบอกว่าเนื้อมาถึงหาด พอเห็นคน ๓ คนนั้นยืนอยู่ก็วิ่งกลับไป ในขณะนั้นกาพย์ออกมาเล่าว่า เมื่อเอาคนเดินเข้าไปตัดแถว

แล้วเดินไล่มา ตัวเขาเดินมาคนเดียว พบหนองน้ำ ๆ ใส แต่มีน้ำขุ่นเป็นทางไป จึงเดินลุยข้ามน้ำตามทางที่ขุ่นนั้น ไปพบกับทหารอีก ๒ คนพากันเดินไป ได้ยินเสียงแกร๊ก ๆ ก็เดินตามหนักเข้าไป เห็นกวางตัวใหญ่ไปข้างหน้า จึงตามหนักเข้าไป พอพบต้นไม้ใหญ่ล้มขวางหน้าอยู่ กวางวิ่งข้ามต้นไม้ใหญ่ไปล้มลง เขาวิ่งไปร้องให้ช่วยกันต้อนว่า เนื้ออยู่ที่นี่แล้ว คนก็มาไม่ใคร่จะทัน เพราะระยะทางห่างกันนัก แล้วได้ยินเสียงปืนที่เรายิงเกาะเล็กนั่น หมายว่าเรายิงเนื้อข้างนอกก็ให้สั่งหนักออกมา เห็นตัวเนื้อว่ายืนเลือกลักอยู่ แล้วเห็นคนเดินเข้ามา ๓ คน จึงวิ่งออกมาไล่ พอเนื้อตลบเข้าป่าไปเสียแล้ว กาพย์เสียใจนัก ทหารของเราเหนื่อยมากจริง.

อาลยาสเตอร์ เขาได้ทำการมากเหมือนทหารเหมือนกัน เราถามเขาว่าเหนื่อยมากหรือ เขาว่าไม่สู้เหนื่อย แต่เห็นเขาสนุกด้วยเรามาก เหมือนกับคนของเราเอง กวางคราวนี้คงจะมี ๓ ตัวเป็นแน่ ด้วยคนไปไล่ก็พบหลายพวก พูดถึงกวางนี้เหมือนกันทั้งนั้น คราวนี้ไม่ได้ตัวเพราะม้าพ่อเสียงเขานัก แล้วคนขึ้นไปเที่ยวเดินอยู่เสียรอบหาดไปทั้งนั้น ถ้ากวางจะวิ่งลงด้านไร คงเห็นคนทุกด้าน ห้ามกันไม่ไหวเลย เมื่อคราวก่อนนั้นไม่ใคร่จะมี และพระนายไวยไปไล่ได้แตรทั้งวง เข้าไปเป่าเสียงกึกก้องจับหัวอกหัวใจมาก ไม่อาจเข้าป่า แล้วก็มีหมาคอยไล่อยู่ด้วย จึงต้องลงน้ำเรายิงได้ง่าย ๆ เสียดายนักที่ไม่ได้คราวนี้ กาพย์เขาว่าถ้าอีกวันหนึ่งจะจัด

ให้ คิ้ขึ้นจึงได้ แต่ขัดที่เรือทุกลำน้ำน้อยไม่พอที่จะกินไปได้อีกวันหนึ่ง จะลำเลียงก็ไม่ทัน จึงจะต้องไปจันทบุรี เราจะเดินไปกินข้าวที่เดิม ซึ่งกินค้างอยู่นั้น ก็เดินไม่ไหว ต้องหยุดกินที่นั้นเอง เมื่อเรามาถึงกลางทางนั้น ให้เทวราชไปบอกคุณแพว่า ให้เอาข้าวมาแต่พอเรากิน ๖ คน เพราะหมายว่าจะกินตามชายหาด เมื่อเราเดินมา ๖ คนเท่านั้น ครั้นถึงเวลากินเดียวนี้พร้อมกันเข้าหลายคน ของกินก็ไม่พอ เรากินคนละเล็กละน้อย ไม่อิ่มสักคนหนึ่ง ทหารนั้นจู เขาเอาขนมปังหีบใหญ่มาส่งหีบหนึ่ง ถึงกินไม่พอกันก็ดีสนุกมาก พอกินข้าวแล้วท่านกรมท่าก็มา พูดกันถึงเรื่องไล่เนื้อ ในเมื่อกินข้าวนั้นเวลา ๕ โมงเย็นแล้ว ๆ ที่หลังคุณแพได้ข้าวมาเติมอีกหน่อยหนึ่ง แต่เราขี้เกียจกินอีก ด้วยหมายจะมากินที่เรือ ก็ให้ทหารตัวนายกับเทวราชแลคนอื่น ๆ กินเสีย พอกรมขุนเดินถือไม้เท้ามากับท่านกลางแลเจ้านายตามมานั่งอยู่ที่นั้นด้วย เรือเล็กที่เราไปนั้นให้ไปตามก็ไปไม่ได้ น้ำแห้งนักต้องจอดมาข้างตะวันตก เราจึงมากับท่านกรมท่า มานั่งอยู่ที่ปลายแหลมตะวันตก เราให้ทหารเขากองไฟเป็นที่หมายเรือจะได้มาถูก ทหารเขาเหนื่อย ๆ มาแล้วยังหักต้นไม้หากิ่งไม้แห้งมากองไฟแข็งแรงนัก แล้วก็มีต้นสนริมน้ำตายจมอยู่ในหาด เขาพากันเข้าดึงหักเอามาทำฟืนจนเหลือแต่ต้นกิ่งใหญ่ เขาเอามีดถากแล้วช่วยกันโหนตัวกันเป็นแถว พอไม้หักก็ล้มครื้น แล้วหัวเราะสนุกมาก ไม่เหมือนทหารเลว ๆ เพราะออฟฟิศเซอร์ทั้งนั้น เราชอบใจเขามาก แต่นั่งพูดกับท่านกรมท่าจนทุ่มหนึ่งแล้ว

เรือก็ยังไม่มา จึงให้ทำพะไปกองไฟต่อ ๆ กันไปให้หลายกอง เราจะเดินเลื่อนไปทีละน้อย พอแลเห็นเรือมาเราก็เดินเลยไป พอพระสาครรัตนเขตรจางวางด่านเกาะช้าง มาช่วยกองไฟอยู่ปลายแถว เรือเราจะเข้ามาถึงหาดไม่ได้ เพราะน้ำตื้นคืบเดียวเท่านั้น เราจึงคิดจะลงเรือท่านกรมท่าไปขึ้นเรือใหญ่ข้างนอก แต่ถึงเรือท่านกรมท่าก็ยังจะเข้าไปริมหาดที่แห้งไม่ได้ เราต้องขอให้ใครมาให้เราขี่หลังไปคนหนึ่ง ซายันต้นทหารมหาดเล็กเขาเป็นคนแข็งแรงมารับเราไปถึงเรือท่านกรมท่าแล้วเข็นต่อไปเรือก็ไปไม่ได้ คนในเรือเราต้องลงเข็นหมด เว้นแต่กรมนเรศรคนเดียวไม่ได้ลง แต่เข็นแล้วขึ้นเรือหมายว่าจะไปได้แล้ว กลับติดศิลา ต้องลงเข็นยกหลายหนจึงออกลึกได้ เรือโบตคราวนี้เห็นจะเสียทีเดียว เรามาถึงเรืออรรคราช ๒ ทุ่มครึ่งแล้ว ตามหาคุณแพว่ายังลงมาไม่ได้.

พระอินทรเทพ (๘๓) หาข้าวให้กินก่อน เขายังมีนกเปล้ามาให้กินอีก วันนี้วรรณกับวัฒนามากินเข้ากับเราด้วย เราชวนวัฒนาไว้เรืออรรคราช แต่วรรณนั้นกลับไปเรือเขจร เมื่อกินเข้าแล้วทหารลงเรือฉลอมมาถึงเรือยามเดช ให้เรือไปตามคุณแพจนกินข้าวแล้วจึงมา บอกว่าเรือติดที่ตื้นหว่างเกาะหมากกับเกาะกระดาษ ที่นั้นเป็นประการังมาก ต้องลงเข็นด้วยกันหมด คุณแพแลช่วง กับคนที่มาด้วย ประการังบาดตีนยับเยินทีเดียว ถึงร้องไห้กันก็มี.

---

(๘๓) พระอินทรเทพ (ทับ)

นี่คุณแพนั้นถึงเปนผู้หญิงก็จริง แต่แข็งแรงยิ่งกว่าผู้ชายอีก ไปถึงไหน ๆ ก็เอาข้าวไปให้กินทันทุกแห่ง ไม่ขาดเลย ไปเรือก็ถือท้ายเอง ไปบกก็เดินจนสุดหาด ๒ เที่ยว ๓ เที่ยวด้วยกันไม่ถอยเลย เราได้คนทำครัวถึงเพียงนี้เปนดีจริง ถ้าคนอื่นทำ เห็นจะได้ความลำบากกับตัวเรา ไม่เหมือนคุณแพทำเปนแน่ ถึงอยู่ในเรือกินอยู่ก็ยังเอาไฟยังค่ำ แต่ทำมาอย่างนี้ ๕ ปี ๖ ปีมาแล้ว ไม่เห็นบ่นว่าเหนื่อยหรือบิดเบือนเปนเกียจคร้าน คนทั้งปวงที่มาในเรือที่นั่งต้องรักคุณแพหมด จะกินเมื่อไรก็ได้เมื่อนั้นไม่รู้จักถือตัวเลย.

หนึ่งในหมู่เกาะเหล่านี้ ดูเหมือนกับเปนเกาะจะงอกไปอีกต้นไม่ถึงนั้น แต่เกาะหมากนั้นใหญ่กว่าเกาะกระดายมาก แล้วก็มีน้ำจืดด้วย หมอสายก็บอกอาลบาสเตอร์ ว่าคนเยอรมันคนหนึ่งชื่อแซนเบิกมาทำไม้ยางกับไม้แกแลย้อมผ้า ได้เอาฝรั่งมาไว้ ๓ คน มิสเตอร์เบจที่ได้รับเงินเดือนในการโทรเลขคนหนึ่ง ในระหว่าง ๓ คนนั้นด้วย เขามาตั้งห้างหน่อยหนึ่ง ก็ไปเมืองไซ่ง่อน ไปทำสัญญากะลูกค้าว่าจะส่งไม้ ครั้นเขาเอาเรือมาถึงเกาะหมากก็ไม่มีอะไร เพราะเขาไม่ได้จัดการเรียบร้อย เขาก็เลยไปไซ่ง่อนเสีย แต่ฝรั่งที่จ้างมานั้นได้อยู่ที่เกาะนี้เกือบปีหนึ่งต้องกลับมาบางกอกเอง แล้วแซนเบิกกลับเข้ามากรุงเทพ ฯ ได้ช่วยความที่จีนเปนความกับพระยานคร (๘๔) แล้วได้ขออนุญาตทำดีบุกที่เกาะสมุย พอได้อนุญาตแล้วก็ไม่ได้ไปทำ

---

(๘๔) เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (พร้อม ณนคร)

ประมาณ ๖ เดือนก็ตาย เราเข้านอนเวลา ๒ ยาม ทอมอมิเตอร์ เช้า ๗๘ ดีกรี กลางคืน ๗๗ ดีกรี.

อนึ่งเราลืมไปไม่ได้พูดถึงทำงานเลย เราได้หอยสังข์ตัวหนึ่ง กับกระยกายลายงามเหมือนผีเสื้อ เราให้เจ้าตั้งซึ่งเราลืมออกชื่อ เมื่อพูดถึงคนลงเรือที่แปลกมานั้น เขียนอย่างแล้วให้กรมลาศเขาให้ช่างทองซึ่งเขามาด้วย ๒ คนทำเป่นขึ้นปั้กผ้าผูกคอ ทำมาหลายวันแล้ว แต่มาถึงวันนี้ยังไม่แล้ว เรามีเพ็ชรมาสำหรับฝังด้วย.

อนึ่งเมื่อเดินไปในป่านั้น ซุมพล เก็บได้เขากวางกิ่งหนึ่ง แล้วกระลาสีเก็บได้อีกกิ่งหนึ่ง เฉภาะได้คู่กันทีเดียว เราให้รางวัลกระลาสีบาทหนึ่ง.

เรืออรรคราชวรเดช ปากน้ำเมืองจันทบุรี

ณวัน ๗ ฯ๑๕ ๒ ค่ำ ปีชวดอัฐศก ๑๒๓๘

เราออกเรือจากเกาะกระดาษ พอพระอาทิตย์ขึ้นพ้นน้ำ มาตามระยะทางที่ว่ามาแล้ว อยู่ในหน้าเกาะช้าง เวลา ๓ โมงพบเรือเที่ยวลมถือหนังสือคุณสุรวงษ์มาให้เราฉะบับหนึ่ง ได้รอเรือรับหนังสือแล้วเดินต่อมา เวลาเที่ยงเข้าแหลมสิงห์ ทอดสมอในปากน้ำตรงหน้าป้อมที่เขาทำพลับพลาเล็ก ๆ ไว้รับ เมื่อเรือเราจอดแล้ว พระยาจันทบุรี (๘๕) ลงมาหาที่เรือ เราถามเขาถึงการต่าง ๆ

(๘๕) พระยาวิไชยาธิบดีศรีณรงค์ฤๅไชย (โต) ผู้สำเร็จราชการเมืองจันทบุรี

ไปกับลูกค้าได้ค้าขายแลหนทางที่จะไปเที่ยวดูในเมืองนี้ อยู่ประมาณครึ่งชั่วโมงกลับไป บ่าย ๑ โมงครึ่งเราจะกินข้าว พอจีนเจียะนายอากรเตาสุราย่อนเยียมมาหา เอาของกำนันมาให้เรา ได้ถามถึงสุราในเมืองนี้ เขาว่ามีสุราต่างประเทศมาจำหน่ายมาก จนน่ากลัวเงินจะตก แล้วแจ้งความต่อไปว่าอัฐโสฬศที่จะใช้ในตลาดนั้นมีน้อยนัก ราษฎรจะซื้อของแลสุรายาอื่นก็ไม่มีอะไรจะทอน มีความลำบากมาก มาอ้อนวอนจะขอให้ใช้ปี้ ก็เกรงจะผิดพระราชบัญญัติไม่กล้าใช้ เราได้รับเขาว่าจะถามพระยาจันทบุรี ถ้าไม่มีจำหน่ายเราจะให้เรือเทียมลมไปเอามาแต่กรุงเทพฯ ให้[illegible] จีนเจียะคนนี้อยู่ในพระยา[illegible] (๘๖) ก่อน เราได้ให้เสื้อแพรเขาตัวหนึ่ง

ครั้นบ่ายเกือบ ๕ โมงเรากินข้าวแล้ว วันนี้กินข้าวช้าไปเพราะเขียนหนังสือเมล์ เราเขียนถึงคุณสุรวงษ์ ๑ ฉะบับ สมเด็จกรมพระ (๘๗) ฉะบับ ๑ พระยาพิพิธโภไคให้ส่งอัฐแลโสฬศออกไปฉะบับ ๑ เจ้าคุณกลางฉะบับ ๑ เรือไปบางกอกนั้นเห็นว่าเรือเทียมลมพึ่งมาถึงใหม่ เรือปานมารุตออกมาอยู่ที่นี่ถึง ๓ วันแล้ว ด้วยผ้าลมข้างในการกระดาษไม่ไหว จึงให้เรือปานมารุตไปแทนเรือเทียมลม กรม

---

(๘๖) พระยาโชฎึกราชเศรษฐี (เถียน)

(๘๗) สมเด็จพระเจ้าบรมวงษ์เธอชั้น ๑ เจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์

จึงคิดไว้ ไปจัดเรือให้ออกใน ๔ โมงเย็นวันนี้ ครั้นกินข้าวแล้วจึงแต่งตัว ลงเรือไปขึ้นที่สะพานพลับพลาย้อมไพรพินาศ น้ำเชี่ยวทีเดียว ท่านกรมท่าแลพวกกรมท่ากับกรมการเมืองจันทบุรีมาคอยรับอยู่ที่ท่า เราขึ้นไปนั่งบนพลับพลา พูดกับท่านกรมท่าด้วยเรื่องจะจัดคนขึ้นไปรับที่เขาพลอยแหวน ให้ทหารกับปลัดกรมแลนายตำรวจ แลตำรวจเลวที่มาในเรือเขจรขึ้นไปคอยรับก่อน แต่ทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ กับเจ้ากรมปลัดกรมตำรวจที่มาในเรือเรา อีก ๓ คนนั้น คอยไปพร้อมกับเราเอง พระอินทรเทพนั้นเราสั่งไม่ให้ไป เพราะที่บ้านนั้นกรมท่ารับเลี้ยง เราให้พระอินทรเทพคอยหาให้กินอยู่ที่เรือ ครั้นปรึกษากับท่านกรมท่าแล้ว เราเดินไปดูที่ตึกดาป้อมข้างล่าง ที่ตึกดานั้นก่อเป็นเนินเป็นเชิงเทินมาป้อมอันใหญ่ ยาวสัก ๔ วา หนาสัก ๒ ศอก คือ เรียงไปกับแผ่นดินคล้ายกับตึกดาเมืองสมุท โดยไประยะเท่ากันทั้ง ๒ ข้าง โดยยาวประมาณสัก ๒ เส้น แล้วเดินขึ้นไปบนเขาประมาณสัก ๓๐ วา มีบันไดอิฐขึ้นไปตามไหล่เขาอีกชั้นหนึ่ง ข้างบนนั้นเป็นพระเจดีย์ ว่าพระพิพิธเมืองตราดมาสร้างไว้ เป็นพระเจดีย์ตามธรรมเนียม เราเดินขึ้นไปถึงทักษิณพระเจดีย์ชั้นบน แลดูตลอดมาทางทะเลแลด้านหน้าเขาทิศตะวันออก แต่ทิศเหนือนั้นบังต้นไม้ ทิศตะวันตกเป็นเขาแหลมสิงห์ ที่ปากน้ำนั้นเอง

ในเวลานั้น เราได้พูดกับพระยาจันทบุรี เขาว่าปีนี้น้ำไม่สู้มาก พอดี นาข้าวงามได้ผลมาก แต่นาที่ต่ำน้ำก็มาก ใน ๓ ปีนี้หักร้างถางพงเติมขึ้นอีกหลายเจ้าของ ประมาณ ๒ ร้อย คือ

แหลมสิงห์ที่เราขึ้นเดี๋ยวนี้ กับป้อมที่หัวโขดเปนแหลมเนื่องขึ้นไปกว่าป้อมนี้หน่อยหนึ่งนั้น ทำแต่แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้สมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่ (๘๘) แต่ยังเปนพระคลังอยู่ ออกมาจัดตาทัพ แล้วทำเมืองขึ้นใหม่ที่เนินวง เพราะเวลานั้นที่กรุงวิวาทกับญวน ด้วยเรื่องอนุเมืองเวียงจันท์ เปนต้นเหตุ จึงขาดไมตรีกัน ทางนี้เปนทางญวนมา จึงให้สร้างป้อมแลเมืองขึ้นไว้ให้มั่นคงเปนที่รับข้าศึก สมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่ตั้งทำเมือง ให้สมเด็จเจ้าพระยาเดี๋ยวนี้ทำป้อมนี้ แต่ท่านให้พระยาอภัยพิพิธ (กระต่าย) บิดาพระยาจันทบุรีเดี๋ยวนี้เปนผู้ทำ ป้อมหัวแหลมนั้น เจ้าคุณทิพากรวงษ์ แต่ยังเปนจมื่นราชามาตย์เปนผู้ทำ ป้อมนั้นทำก็คล้าย ๆ กับที่ปากน้ำเจ้าพระยาไม่ผิดอะไรกันนัก แต่ยังไม่มีชื่อ มาเมื่อทูลกระหม่อมยังทรงผนวชอยู่นั้น เสด็จออกมาทอดพระเนตรเห็นป้อมถามชื่อไม่มี จึงประทานชื่อป้อมเขาแหลมสิงห์นั้นว่า (ป้อมไพรีพินาศ) ป้อมหัวแหลมนั้นว่า (ป้อมพิฆาฏข้าศึก) แลป้อมทั้ง ๒ นี้มีที่ไว้ดินดำแลปืนพร้อม มาครั้งทูลกระหม่อมเสด็จมา ท่านทรงเห็นว่าไม่มีราชการสิ่งใดแล้ว ป้อมก็ทรุดโทรมมาก จึงรับสั่งให้ขนปืนไปไว้เสียที่เมือง ป้อมนั้นจึงเปนป้อมเปล่าทั้ง ๒ ป้อม โรงทหารที่ในป้อมนั้นก็ทรุดโทรมไปหมด แต่ป้อมไพรีพินาศนั้นไม่มีโรงทหารมาแต่เดิม เมื่อมีราชการเหมือนเมื่อครั้งมีข่าวอังกฤษเตรียม

(๘๘) สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงษ์ (ดิศ บุนนาค)

ทัพเรือที่เกาะหมาก ตื่นกันคราวนั้น ก็ตั้งรักษาป้อมนั้นแข็งแรงทีเดียว แล้วเราเดินกลับลงมาถึงชั้นกลาง เดินไปที่นอกใบเสมาป้อมที่นั้น แลเห็นภูมิพื้นแผ่นดินมากกว่าบนพระเจดีย์ เราเรียกพระยาจันทบุรีไปถามเรื่องต่าง ๆ แลดูไปข้างปากอ่าวนั้น เห็นเกาะเล็กอยู่ในอ่าวทีเดียวเรียกว่าเกาะจุฬา แลต่อไปนั้นเกาะเปลิด ข้างทิศตะวันออกนั้น เขาสระบาปเป็นเทือกกันมา พระยาจันทบุรีว่าตรงเขาศิลาแดง ๆ มานั้น เป็นที่น้ำตกคลองพลิ้ว ในเขาสระบาปมานั้นเรียกเขาจำฮาน ที่พื้นแผ่นดินเป็นนาตลอดทั้งนั้น แลดูทิศเหนือนั้นเห็นเขาสูงใหญ่ เรียกเขาสอยดาว อาลบาสเตอร์เขาว่าสูง ๔๗ เส้น ๑ วา แลเขานี้พระยาจันทบุรีว่าถ้าจะไปทางประมาณ ๑,๒๐๐ เส้นเศษ ต้องเดินขึ้นไปชายเขาทางไกลแล้วไปถึงกลาง ๆ เรียกเขาลูกบาต ว่าเป็นอัศจรรย์มาก เขานั้นมีศิลารางเป็นพื้นกว้างประมาณ ๒ เส้น แล้วมีศิลาเป็นสี่เหลี่ยมคล้ายกับรูปลูกบาตทีเดียว แต่ด้านตะวันตกนั้นไม่สู้ตรงอยู่หน่อยหนึ่ง กว้างประมาณ ๕ วา ๔ เหลี่ยมมีศิลากลมเป็นเหมือนเตาม่อรับศิลา ๔ เหลี่ยมที่เป็นรูปลูกบาตตั้งเป็นศิลาพื้นอีกชั้นหนึ่ง ที่ใต้ลูกบาตเตาม่อรางนั้นแลเห็นโปร่งตลอด ที่ศิลาพื้นรองข้างล่างกว้าง ๒ เส้นนั้น เมื่อ ๆ ปี ๓ ปีมานี้ราษฎรตื่นกันว่ามีรอยพระพุทธบาท เพราะเดิมนั้น พระสงฆ์เข้าไปกรุงเทพ ฯ ถ่ายรอยพระพุทธบาทที่เมืองสระบุรีมาให้คนทั้งปวงดู สมุน (เป็นหมอสำหรับไปทำพิธีในที่ต่าง ๆ ตามป่าซึ่งคนจะไปทำการในป่าไม่ให้มีอันตราย) เป็นคนเคยไปที่เขาลูกบาต มาเห็นรอยพระพุทธบาทที่

ถ่ายไปนั้น จึงบอกว่าที่เขาลูกบาตมีอยู่คล้ายกับอย่างนี้ แล้วพาคนไปดู มีพระสงฆ์แลราษฎรไปนมัสการมาก พระยาจันทบุรีได้ทราบความ จึงได้ออกไปดู เห็นรอยนั้นยาวประมาณ ๓ ศอก กว้างประมาณศอกเศษ เป็นลายในศิลาขด ๆ แต่ไม่เป็นรอยนิ้ว มีพระสงฆ์ไปลงทุนสร้างโรงครอบไว้ ยังอีกรอยหนึ่งอยู่ในศิลาเป็นที่ใกล้ ๆ กัน แต่ไม่ใคร่จะเป็นรอยพระบาท ที่เขานั้นไม่เป็นศิลาก้อนเดียวกัน เหมือนเขาทะเลแลเขาอื่น ๆ เป็นศิลาก้อนโต ๆ ซ้อน ๆ กันอยู่โดยมาก มีศิลาก้อนหนึ่งใหญ่เอนลงมาเหมือนหนึ่งจะล้ม มีรอยเหมือนหนึ่งมือคนรับไว้ เราได้ถามพระยาจันทบุรีว่าตัวพระยาจันทบุรีเองเห็นอย่างไร เขาว่าเมื่อจะไปนั้นได้อธิษฐานว่าถ้าเป็นรอยพระพุทธบาทแท้แล้ว ขอให้นิมิตรสิ่งหนึ่งสิ่งใดปรากฏสักอย่างหนึ่ง เมื่อไปถึงก็ไม่มีนิมิตรสิ่งไรปรากฏเลย ได้ไปอยู่ในที่นั้นถึง ๒ วัน ครั้นเมื่อจะกลับมาเห็นเป็นรูปพระพุทธรูปปรากฏที่ศิลาลูกบาต แต่ห่มผ้าเหมือนพระญวน ได้เห็นด้วยกันหลายคน แล้วเขาเอากล้องส่องจับดู ก็ไม่แลเห็นสิ่งไร ตัวเขาเองก็เห็นว่าโตเกินขนาดนัก ไม่น่าจะเชื่อว่าเป็นพระพุทธบาท แต่คนที่นับถือนั้น เป็นตาแปรธาตุไปด้วยกันหมด เห็นไปต่าง ๆ ตามชอบใจ แต่ก่อนนั้นมีคนขึ้นถึงวันละพัน ๑ พันเศษ แต่เดี๋ยวนี้น้อยไป ที่ในใต้แผ่นศิลาซึ่งเป็นพื้นรองเตาม่อรับลูกบาตนั้น มีถ้ำ ถ้าคนจะลงไปในนั้นได้ประมาณ ๑๕๐ คน จนบัดนี้ก็ยังมีคนไปอยู่เสมอ แล้วเราแลดูมาข้างซ้ายอีกหน่อยหนึ่ง เป็นลำแม่น้ำเห็นตลอดไปหลายคุ้ง แม่น้ำ

นั้น ปลายน้ำไปตกเมืองปราจีนบุรี เขาว่าน้ำลงขอดอยู่ในศอกหนึ่ง หย่อนศอกบ้าง เดี๋ยวนี้เป็นโขดเกิดขึ้นมากกว่าแต่ก่อน แต่เพียงพระยาจันทบุรีคนนี้มาเท่านี้ก็เกิดโขดขึ้นจนต้นไม้งอกหลายแห่ง ในแม่น้ำนั้นข้างบน ๆ ขึ้นไปเป็นทรายทั้งนั้น ต่อมาใกล้ ๆ ทะเลจึงเป็นเลน เรากลับจากป้อมลงมาที่พลับพลาแล้ว ขอให้ท่านกรมท่าช่วยทำกรงหมี ซึ่งพระยาจันทบุรีเขาให้เรา เราจะเอาไปในเรือด้วย หมีนั้นเป็นลูกหมีสุนัขเล็กทีเดียว ที่พลับพลาเขาทำโปร่ง ๆ ดี เอาอย่างทำนองฝีมือท่านกรมท่าที่ทำอ่างศิลา มีโต๊ะเก้าอี้ตั้งบ้างเล็กน้อย ที่หน้าพลับพลาในระหว่างตะพานข้างหน้ากับข้างในต่อกันนั้น เขาทำกรงในน้ำขังจระเข้ไว้ตัวหนึ่ง แต่เป็นจระเข้เล็กทีเดียว เราลงเรือตีกันเชียงขึ้นไปดูป้อมพิฆาฏข้าศึก แล้วล่องกลับลงมาแวะที่เรือไรซิงซัน เฝ้าเสด็จยายอยู่หน่อยหนึ่ง แล้วกลับมาถึงเรือย่ำค่ำครึ่ง พอมาถึงเรือสักครู่หนึ่ง ท่านกลางมาหา เอาหัวเนื้อมาให้หัวหนึ่ง มีเขาติดทั้ง ๒ ข้าง บอกว่าข่าวเก็บได้ที่เกาะกระดาษเมื่อวานนี้ เราให้กาพย์ ติดไว้ที่ฝาห้องเรืออรรคราชตรงตู้เขียนหนังสือ วันนี้ท่านกลางกินข้าวกับเราด้วย พระยาจันทบุรีเอาด้วงมาให้อย่างหนึ่ง เรียกว่าด้วงหวาย แต่เราไม่ได้เห็นว่ารูปร่างเป็นอย่างไร ครั้นเห็นแล้วกลัวจะกินไม่ได้ แต่พระยาจันทบุรีสรรเสริญว่ามันยิ่งนัก เราให้คุณแพหั่นเสียให้ละเอียด แล้วผัดมากิน มันดีจริง ๆ เวลา ๔ ทุ่มเศษเข้านอน ทอมอมิเตอร์วันนี้ร้อนมาก ๙๖ ดีกรี เมื่อบ่ายนี้ร้อนนัก เหมือนหน้าร้อนทีเดียว เวลาวันนี้เดือนหงายงาม ครั้นจะอยู่จนดึกหน่อยหนึ่ง ก็พรุ่งนี้จะตื่นแต่เช้า จึงต้องเข้านอนแต่หัวค่ำ

ตามทางไปเขาพลอยแหวน

ณวัน ๑ ฯ ๒ ค่ำปีชวดอัฐศก ๑๒๓๘

เราลงเรือโบตเช้าโมงครึ่ง วันนี้กรมพิชิต กมลาศ มาลงเรือเรา เราเอาพระปลัดไปด้วย จะได้ไต่ถามการในเมืองจันทบุรี เรือเที่ยมลมจูง ๒ โมง ๑๐ มินิต เรามาพ้นแม่น้ำแยกไปคลองหนองบัว มีทางไปถึงเมืองขลุง เมื่อก่อนเรามาถึงที่นี้ ลมจัดมีคลื่นสาดเข้าในเรือ คนที่เรือเปียกบ่อย ๆ ตั้งแต่พ้นคลองนี้มาแล้วไม่มีคลื่น แลกลางทางนั้นมีลำคลองตัดพื้นหลายแห่ง เวลา ๒ โมงครึ่ง เลี้ยวแหลม มาเห็นเขาพลอยแหวนสนัดทีเดียว ๓ โมงเช้ามาถึงคลองไปแขมหนูออกถึงทะเล มีด่านตั้งไว้แต่แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มาอีกหน่อยหนึ่งข้างฝ่ายตะวันออกมีคลองครุ ไปตกบางโตนด ๓ โมง ๑๕ มินิตมาเห็นเรือกระมุท ซึ่งท่านกรมท่าจอดอยู่ที่ท่าเสาธง ที่ริมฝั่งมีเสาหงส์อยู่ข้างซ้ายมือ แล้วเข้าคลองบางกระจะ ข้างฝั่งตะวันออกมีศาลเจ้าแลศาลาอยู่ข้างซ้ายมือ ต่อนั้นมามีโรงเรือนประมาณ ๒๐–๓๐ หลัง เรือเราจอดที่ตะพานหน้าพลับพลา เห็นพระยาจันทบุรีมาคอยรับอยู่ เราขึ้นนั่งพักบนพลับพลา ที่พลับพลานั้นทำเป็นปะรำ แต่ยกพื้นชั้นบนกว้างประมาณ ๓ วา กั้นฝากลางเป็นข้างหน้าข้างในมีพื้นลด ข้างหน้าข้างในประมาณ ๕ ศอก ฝาไม้ระกำที่ข้างหน้าเปิดโถงใช้พนักขัดด้วยหวายดูงามดี มีเกยหุ้มด้วยไม้ระกำ รอบพลับพลานั้นมีปะรำใบไม้ รวมเรามาในแม่น้ำตั้งแต่เรืออรรคราช คิดเป็นทางโมงหนึ่งกับ ๕ มินิต ถึงพลับพลา

บางกระจะ ต้องรอให้จัดกระบวนหน่อยหนึ่ง มีม้าพระยาจันทบุรีเข้ามาหา ๕๐ ม้า กับรันแทะอย่างเก่าก็มี ที่เขาทำเก๋ง คล้ายกับรถฝากระจกดูงามที่เดียวก็มี ตำรวจทหารกับเจ้านายขุนนาง บางคนมาด้วยม้า บางคนมาด้วยรันแทะ เราเดินข้ามตะพานเขาทำใหม่มาที่ริมถนนนั้น เห็นเกยอย่างใหม่ ไม่ได้เคยเห็นมาแต่ก่อนเลย เขาทำเปนยกพื้นยาวประมาณ ๓ ศอกคืบ กว้างศอกคืบ สูงศอกคืบ ๖ นิ้วถึงพื้น ข้างหน้านั้นมีหลักมุม ๒ ข้าง ๆ หลังมีเก้าอี้ คล้ายกับเก้าอี้ข้างตะพานน้ำ ตามที่เห็นในบางกอกบ่อย ๆ ที่หัวเกย ๒ ข้างนั้นเปนบันได ๓ ขั้น ถามเขาว่าเปนเกยม้า เปนความคิดของพระยาจันทบุรีให้ทำเอง ของเขาก็ซอบกลอยู่ แต่เราไม่ต้องการที่จะต้องลำบากขึ้นบันได แลต้องเอาม้ามาเทียบเกย เราขึ้นม้าพระณรงค์มีออกเดินมาตามทาง หลานขึ้นม้าถือดาบเรามาด้วย เห็นเปนโรงจีนเปนร้านขายของทั้ง ๒ ข้างมากหลายสิบโรง แต่เห็นเปนฝาปูนอยู่โรงหนึ่ง ทางคดไปคดมา ๓ ทบ ๔ ทบจึงหมดโรง แต่เราเห็นคนที่ยืนตามโรงนั้น เปนจีนแทบทั้งนั้น ไม่ใคร่เห็นมีไทย เว้นแต่ผู้หญิง เมื่อต่อมานั้นเปนเนิน ต้องขึ้นทางสูง เหมือนขึ้นเขาหน่อยหนึ่งพอถึงหลังทราย คราวนี้เราเห็นตึกจริง ๆ เปนเก๋งจีนศาลเจ้าอยู่ ๒ หลัง มีโรงงิ้วแลโรงใกล้เคียงหลายโรง อยู่ข้างขวามือ เมื่อแลไปข้างซ้ายเราเห็นเปนโรงขายของกินโรงหนึ่ง เห็นมีหมูเป็ดไก่มาก แต่จะเปนโรงหมี่ หรือของอะไรเจ๊ก ๆ ไม่ทราบ เราเดินม้าต่อมาออกที่เตียน ที่นั้นพื้นเปนหญ้า แลมีต้นไม้เปนหย่อม ๆ ไป

มีน่าหนองข้างดูงามดี ถ้าเปนฤดูฝนหญ้าไม่แห้งจะงามกว่านี้ ดูคล้ายกันที่เมืองราชบุรีที่เขาสัตนารถ แลในที่ ๆ เราผ่านมาเดี๋ยวนี้เห็นเปนสูง ๆ ต่ำ ๆ เปนซองซอยที่ฝังศพจีนมากหลายแห่ง เหมือนกับที่เมืองมะละกา ที่มะละกานั้นมากกว่านี้ ดูก่ายกันไปทั้งเนินทีเดียว ดูภูมิที่คล้ายกับที่นี่ด้วย ทางที่มานั้นสีดินแดง ๆ แทบจะเท่ากับสีอิฐเก่า ๆ อย่างเช่นถนนหน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ ตามข้างทางนั้นมีโรงจีนบ้างเปนระยะมา มีไร่อ้อยหลายแห่ง ที่หน้าไร่อ้อยนั้นเปนไร่ยาสูบบ้าง ไร่ถั่วบ้าง นาข้าวก็มีบ้าง ที่เปนค้างพริกไทยก็มีโดยมาก ริม ๆ หนทางมีต้นมะพร้าวมาก เข้ามาในหมู่ไม้อีกหมู่หนึ่งก็ออกที่เตียนเปนไม้หย่อม ๆ มา ทางที่เราไปนั้นเปนกลางเตียน ดูทางก็จะทำง่าย ๆ เปนแต่ถากหญ้าเกลี่ยดินเสียบ้างเล็กน้อยก็เปนแล้วกัน ด้วยที่นั้นรายไม่สูงต่ำอะไรกว่ากันนัก เรามาใกล้ถึงเชิงเขาแล้ว ขึ้นไปเปนทางลาดสูงขึ้นไปทีละน้อย ทางนั้นคล้ายกับเขาสัตนารถที่สมเด็จเจ้าพระยาทำใหม่ แต่ไม่มีศิลา ก็ต่ำไม่ลงรอบเขาเหมือนเขาสัตนารถ เห็นจะทำได้ง่ายนัก มาถึงหลังเนินมีพลับพลา ๓ หลัง พลับพลาใหญ่ กระบวนทำคล้ายกับที่ท่ายางกะจะแต่โตกว่าไม่เปนปะรำ เปนหลังคาปั้นหยา ๒ หลัง ฝานั้นทำดีทีเดียวที่พลับพลาอีกหลังหนึ่ง ทำเปนเนินสูงขึ้นไปอีกหน่อยหนึ่ง ทำนองเปนพลับพลายก แลดูแผ่นดินได้ตลอด เราเห็นเขาวางที่แลทำการดี เห็นว่าพระยาจันทบุรีนี้เขาเปนช่างอยู่ จึงวางที่ได้ดีทีเดียว เมื่อเรายังไม่ขึ้นมาถึงหลังเนินนั้น ดูเหมือนกับจะไม่สูงนัก ด้วยที่เรามาตาม

ทางนั้นลงทีละน้อย ๆ ไม่ทันรู้ว่าตัวมาถึงที่สูงมาก เราขึ้นบนพลับพลาแลดูเห็นที่เรายืนอยู่นั้นเปนเขา ๓ ยอด ยอดสูงเปนพระเจดีย์รูปร่างอะไรก็ไม่รู้ ยอดกลางเปนที่เรานั่ง ยังมีอีกยอดหนึ่งสูงกว่าในที่ทำพลับพลานี้หน่อยหนึ่ง ยังมีเนินต่ำอีก ถ้าดูบนที่สูงแทบจะเห็นเหมือนดินต่ำ ที่พื้นแผ่นดินแลลงไปดูนั้น เห็นเปนไร่อ้อยมาก เมื่อเรามากลางทางนั้น เห็นหลังคาโรงหีบน้ำตาลโรงหนึ่ง แต่ไม่ใกล้กับทางเรามา มีไร่อ้อยบ้างอยู่ ในรอบเขาพลอยแหวนนี้ พระยาจันทบุรีแจ้งความว่าเปนที่พวกจีนทำไร่อ้อย ไร่พริกไทย ยาสูบ แลถั่วต่าง ๆ รอบไปทั้งนั้น เรานั่งอยู่บนพลับพลามีลมจัดนักที่เดียวเย็นสบาย ถึงเดินทางมาก็มีลม แดดไม่ร้อนจัดนัก แล้วเรามานั่งที่พลับพลา มีจีนชาวบ้านมาล้อมดูเรามาก จีนจูบ้านสีพยาเอาพลอยที่ขุดได้เม็ดหนึ่งใหญ่ พระยาจันทบุรีก็ว่าไม่เคยเห็นโตอย่างนี้ เราเห็นกับท่านกรมท่าว่าดูเหมือนกับแก้วผลึก แต่เนื้อสนิทหนามาก กับพลอยแดงหลายเม็ด กากกรุนพานหนึ่ง มาให้เรา ๆ ให้เงินเขา ๒๐ บาท ขอบใจที่เขามาให้ อนึ่งเราได้ถามพระยาจันทบุรีด้วยวิธีขุดกากกรุนนั้น เขาว่าทำกันในเดือน ๑๐ เวลาดินชื้น ขุดลงไป ๕ ศอกบ้าง ๖ ศอกบ้าง อย่างลึก ๘ ศอกบ้าง ๙ ศอกบ้าง ได้กากกรุนแล้วไปต่อยทำที่มีพลอยขายพลอย ตัวกากกรุนนั้นขายอย่างแพงชั่งละ ๓ บาท อย่างพูม ๗ สลึง ๘ สลึง แต่เดิมมานั้นมีกองส่วยกากกรุน ครั้นมาถึงแผ่นดินทูลกระหม่อม ว่าแขกข้าหลวงเดิมคนหนึ่งมาขอผูกเงินหลวง ๕๐ ชั่ง ไม่ให้คนอื่นขุด แต่นั้นมาส่วย

ก็เลิกไปสมทบหมู่อื่น ๆ เสีย แขกนั้นทำไม่ตลอด ก็เลิกไป ส่วยก็ไม่ได้ตั้งขึ้นใหม่ ราษฎรใครอยากทำก็มาทำไม่ต้องเสียอะไร เป็นแต่ถ้าได้ใหญ่โตต้องไปบอกเจ้าเมือง ราษฎรยังมีมาทำกันอยู่มาก เราขึ้นอยู่บนเนินนี้ ดูเห็นภูมิแผ่นดินงามมาก ตรงทิศอิสาณนั้นเขาใกล้อยู่ ๒ เขา แต่เตี้ย ๆ เรียงกันไปเรียกว่าเขาขายศรีเขา ๑ เขาสระแก้วเขา ๑ ข้างทิศบุรพานั้นเห็นเขาเป็นเทือกกันไป จนตลอดเห็นทะเลทีเดียว เกาะในทะเลก็เห็นหมด ในเวลานี้เราเห็นโรงหีบโรงหนึ่ง กำลังจะมุงหลังคา เพราะฤดูนี้เกือบจะตัดอ้อยได้แล้ว โรงหีบเหล่านี้มีหลายเจ้าของ ทำน้ำตาลขาวน้อย ทำน้ำตาลแดงมาก เรามานั่งอยู่พลับพลาเล็ก พระยาภาษีรับจดหมายพระครูสังฆปาโมกข์กับฐานานุกรม จัดของกินต่าง ๆ เป็นผลไม้มาให้ แล้วเราเดินไปข้างหลังพลับพลา เห็นมีเรือนมุงกระเบื้องไม่มีฝา ๒ หลัง เราเรียกพระยาจันทบุรีมาถามว่าวัด เราก็ไปที่บันไดชานกุฎี พระสมุห์ชมเป็นเจ้าวัดออกมาหาเรา ๆ ถามถึงวัดนี้ว่าสร้างเมื่อไร เธอบอกว่าพระยาจันทบุรีซึ่งเป็นพระยาไกรโกษา เป็นผู้สร้างพร้อมกับพระเจดีย์บนยอดเขา สร้างประมาณ ๓๕ ปีมาแล้ว พระสงฆ์ในเวลานี้มี ๑๒ รูป ในพรรษา ๑๔ รูป ๑๕ รูป ที่บิณฑบาตรนั้นหาง่าย ด้วยบ้านคนอยู่รอบเขา พระยาจันทบุรีว่ารวยกว่าที่อื่น ๆ เสียอีก ที่พระเจดีย์สูงนั้นเขาก็ทำทางไว้ แต่เราไม่ขึ้นไป เพราะเห็นว่ามีแต่พระเจดีย์องค์เดียว แดดร้อนนัก พระสมุห์ชมเอากากกรุนก้อนใหญ่ ๆ มาให้เราด้วย ๕ ก้อน เราได้ถวายเงินแก่พระสมุห์ ๓ ตำลึง

อนุจร ๑๑ องค์ ๆ ละบาทหนึ่ง แล้วเรากลับมาถึงพลับพลา ท่านกรมท่าเลี้ยง คุณปริกเปนผู้ทำครัว บรรดาคนที่มาได้กินหมด ไม่ต้องเอาสะเบียงมาแต่เรือ แล้วนายแฉ่งบุตรพระยาจันทบุรี เอากากกรุนก้อนเล็ก ๆ มาให้ถาดหนึ่ง กับจีนโป๊เปนชาวบ้านบายศรี เอาบุศย์น้ำทองยังไม่ได้เจียรไนมาให้เม็ดหนึ่ง น้ำงาม กับกากกรุนพานหนึ่ง แลของอื่น ๆ เราให้เงิน ๓ ตำลึง แล้วพระปลัดเอามาให้อีก แต่ของเขาก้อนใหญ่ ๆ มาก เราเดินลงไปดูที่ขุดกากกรุนตามเชิงเขามีหลายบ่อ แล้วกลับขึ้นมาตามเขานอกทางเดิม ในจดหมายซึ่งเราว่าไว้เมื่อขึ้นไปด้วยเรื่องหนทางนั้น ขาดไปหลายอย่าง เมื่อเรากลับมาถึงที่นั้นจึงนึกได้ ที่กลางทางนั้นมีต้นไทรเรียง ๆ กันไป ๔ ต้น แต่ต้นสุดท้ายนั้นใหญ่ มีศาลา ๒ หลัง ดูร่มสบายนัก เมื่อไปเราพบอาลบาสเตอร์ หมอกาแวน กับกัมลาศกรมอดิศร ยืนอยู่ที่นั้น กับรถคุณปริกไปถึงกลางทาง พอเราไปต้องรออยู่ ครั้นเมื่อกลับมาแดดบ่ายร้อนมาก เราได้อาศัยร่มต้นไทรนี้สบายจริง ๆ กับเราไม่ลืม แต่เปนเพราะไม่รู้ จึงไม่ได้พูดถึงลำธาร เพราะหมายว่าเปนแต่หนองน้ำลำห้วยเล็กน้อย ครั้นเมื่อเรามาเกือบจะลงเนินที่มีศาลเจ้า ตามที่เราว่ามาแล้วนั้น เลี้ยวขวามือทางเรากลับมานี้ ที่น้ำตกบ้านสพยา เมื่อเราเห็นที่นี่แล้วจึงนึกถึงตามทางที่เรามานั้น เราไม่ได้พูดถึงที่สำคัญเลยในที่ ๆ เราว่าเปนหญ้าเตียน แลมีที่ฝังศพจีนนั้น ใกล้ทางเราเดินไปไม่ห่างนักเห็นได้ถนัด เปนธารน้ำมีศิลาเปนระกุระกะน้ำไหลเชี่ยวมาแต่

ต้น เดินข้ามได้สบาย ฟากธารข้างโน้นนั้นเปนเนินสูงลาด ๆ ขึ้นไป เปนหญ้าแพรกปูกว้างใหญ่ดูงามนัก ธารนั้น น้ำนั้นมาแต่หนองผักบุ้งเปนน้ำพุมาในดินไหลมาตามลำธารนี้ ถึงที่เกือบจะตกเนิน ที่นั้นเปนศิลาแลง ดูเหมือนกับพังลง ธารนั้นไปขาดอยู่เพียงที่พัง น้ำไหลตกลงเปนน้ำตกเหมือนกับเกาะช้าง แต่น้อยกว่า ถ้าเดินไปข้างบนดูเหมือนกับเปนเหวใหญ่ เปนซอกลึกลงไป ต่อเดินมาข้าง ๆ จึงเห็นว่าเปนน้ำตกลงมาจากพื้นสูงประมาณ ๓ วาศอกเศษ แล้วเปนธารสูง ๆ ลดต่ำลงไปทุกที น้ำไหลแรงเสียงดังเหมือนกับที่น้ำตกชั้น ๆ บางแห่งก็เปนที่ลึกเปนอ่างขังน้ำอยู่บ้างพอล้นเต็มแล้วก็ไหลไป มีต้นไม้ใหญ่ริมนั้น เขาทำแคร่ที่นั่งเปนลดน่านั่งเล่น เราเดินไปปลายธารนั้นตกแผ่นดิน มีบ้านจีนอยู่บ้านหนึ่ง แล้วเรากลับเดินเลียบธารมาถึงที่ตกมีทางพอปีนขึ้นไป ใต้น้ำตกนั้นเปนถ้ำ ถ้าจะว่าเปนเหมือนกับกล้องส่อง หรือจมูกคนก็ได้ น้ำไหลไปข้างบน ใต้นั้นถ้าจะนั่งได้ประมาณสัก ๗ คน ๘ คนพอสบาย น้ำตกลงข้างหน้า ถ้าที่อย่างนี้มีอยู่ใกล้ ๆ เรือนเราสักแห่งหนึ่งเห็นจะดี ในถ้ำนั้นถ้านั่งอ่านหนังสือแลเขียนหนังสือคนเดียว ๒ คนจะสบายมาก แต่น้ำนั้นดูไม่สู้สะอาด ขุ่นๆไป หรือจะเปนเมื่อเราไปม้าลงกินน้ำไม่ทราบ แต่น้ำนั้นไม่เปนเหมือนเกาะช้าง เราออกจากที่นั้นมาถึงพลับพลาบางกะจะ ๓ โมงครึ่ง พระครูสังฆปาโมกข์ ก็ไปลัด แลวินัยธร

วินัยธรรม สมุห์ใบฎีกา มาหาเราที่พลับพลานี้ด้วย เราถวายเงินพระครูสังฆปาโมกข์ ๔ ตำลึง พระปลัด ๓ ตำลึง พระวินัยธร พระวินัยธรรม พระใบฎีกา องค์ละตำลึง แล้วสั่งให้พระครูเข้าไปกรุงเทพฯ จะให้ตาลปัตรรองตราเกี้ยวยอด บอกแล้วนิมนต์ให้กลับไปวัด อนึ่งเราให้ชาวร้านเอาพลอยกับผ้าพื้นมาขาย เราซื้อพลอยสีต่าง ๆ หลายสิบเม็ดกับผ้าพื้น แต่พลอยนั้นมักจะมีพลอยหุงปลอมมาบ้าง ไม่ใคร่จะเป็นศิลาแท้ ต้องระวังหน่อยหนึ่ง แลเวลานี้ขายได้ราคาแพงที่สุดด้วยเราซื้อ อนึ่งจีนกักเอาพลอยมาให้เราให้เงิน ๓ ตำลึง แล้วลงเรือกลับตีกันเชียงมาเวลา ๕ โมง แต่เรือไฟนั้นต้องลอยลงไปอยู่ล่างเพราะน้ำน้อย เราต้องตีกันเชียงไป เรือ ๑๒ กันเชียงแต่บันทุกคนมามากตีไปแต่ ๖ กันเชียง ต้องลดคนลงเสียครึ่งหนึ่ง แรงน้อยกว่าเรือ ๖ กันเชียงตามธรรมเนียม เพราะเรือเราใหญ่กว่า ๖ กันเชียง ระยะทางที่ไปวันนี้พระยาจันทบุรีจดหมายมาว่า ตั้งแต่เรืออรรคราชไปถึงหน้าบ้านบางกะจะ ๕๐๒ เส้น ตั้งแต่พลับพลาไปทางบก ๙๒ เส้น รวมทางเรือทางบก ๕๙๔ เส้น เรามาในเวลาค่ำลงแล้ว ท้ายกับเริ่มช่วยตีกันเชียงคู่หน้าอีกคู่หนึ่ง หมดสายตีเข้าคู่กับกระลาสีอีกคนหนึ่ง เมื่อนั้นเรือเราขึ้นเป็น ๑๐ กันเชียง เดินกว่าแต่ก่อนมากทีเดียว แต่ท้ายนั้นเทวราชเปลี่ยนเมื่อจวนจะถึง เมื่อเรือเราผ่านเรือรบและเรือไรซิงซันเขาจุดดอกมะตาด มาถึงเรืออรรคราชเวลาทุ่มหนึ่งกับ ๒๐ มินิต พอเราอาบน้ำแล้วสัก ๓ ทุ่มเศษ ไปดูพวกญวนเขาตกปูทะเล เราอยากดู แต่วานนี้สั่งไม่ทัน ที่เขามาตกกลางคืนวันนี้ก็ผิดเวลา ๆ เขาตกเช้ามืดน้ำขึ้น ในเวลานี้

เป็นเวลาน้ำลงมากทีเดียว   เราลงไปที่หัวโขดป้อมพิฆาตข้าศึก   พบเรือพระยาราชพงษากับเรือพวกตกปู   แต่เรือโบตเราเข้าไม่ถึง น้ำตื้นนัก   เราลงเรือกับพระยาราชพงษา   พระยาภาษ   กาพย์   สวัสดิ์ไปที่แร้วเขาปักเรียง ๆ ห่างกันประมาณ ๔ วา ๕ วา   เมื่อเวลาจะชักนั้นต้องชักขึ้นมาเร็ว ๆ   ถ้าชักช้า ๆ ลากเบา ๆ ไม่ได้   คันแร้วนั้นยาว ๘ ศอก   ตัวแร้วถักด้วยป่านกว้างประมาณกำมาหนึ่ง   แร้วนั้นไว้ต้นคันเห็นจะพอเรี่ย ๆ กับแผ่นดิน   มีเหยื่อเกี่ยวก้อนโต ๆ   ถ้าปูมากินเหยื่อแล้วชักแร้วขึ้น   ปูก็ติดขึ้นมากับแร้วด้วยตามขัดในช่องตาแร้ว   ถ้าชักช้าไปก็หลุดไปเสีย   เราได้ลองชักดูที่ไม่ได้ติดมานั้นมาก   ได้ ๒ ตัว   ชักช้าไปตกน้ำเสีย ๓ ตัว   กาพย์กับพระยาภาษก็ได้ลองชักเหมือนกัน   ได้บ้างไม่ได้บ้างเพราะไม่ชำนาญ   แต่ขุนราชรศคนธ์เขาชักได้บ่อย ๆ   ครู่เดียวได้ถึง ๑๑ ตัว ๑๒ ตัว   เราได้ถามถึงวิธีหากินในเรื่องดักปูนี้   ขุนราชเขาบอกว่ามีเรือ ๒ ลำ   แร้วลำละ ๔๐ อัน   ชักได้วันหนึ่ง ๒๐๐ เศษ   เหยื่อนั้นใช้เนื้อไก่สดที่ตกอยู่ทุกวันนี้ไก่วันละ ๔ ตัว   เราถามเขาว่าปูขายราคาอย่างไร   เขาว่า ๑๐๐ ละ ๒ สลึงเฟื้อง   เราสงสัยนัก   ถ้าจะคิดกับราคาไก่ก็จะขาดทุนมากทีเดียว   เขาว่าไก่ที่นี่ตัวละ ๒ ไพ   ๔ ตัวสลึงเป็นทุน   ถ้าได้เงิน ๓๐๕ สลึง   มีกำไรวันละบาทดังนี้   ไก่ที่นี่ถูกจริง ๆ ไม่เหมือนกับบางกอก   ถ้าบางกอกทำอย่างนี้บ้างแล้ว   จะขายปูให้ถูกด้วยเห็นจะทนไม่ไหวเลย   แต่ถ้าจะทำแล้วขายปูให้แพง   เหมือนราคาที่บางกอกปู ๔ ตัวเฟื้อง   กับไก่ตัวละสลึงหนึ่งหรือสลึงเฟื้อง   คง

ยังจะมีกำไรมากกว่าที่นี่ ๒ เท่า ๓ เท่า คนซึ่งหากินเหล่านี้เปนคนเข้ารีต ส่วยกฤษณา ขุนราชรัศคนธ์นี้เปนนายกอง วันนี้ก็เปนวันสบาโต แต่เปนวันราชการ เขาจึงรับมาทำ เราเอาปูถวายเสด็จ ยายที่เรือไรซึ่งซันแล้วกลับมาเรือ วันนี้พวกเราที่ไปเหนื่อยด้วยกันทุกคน บางคนก็หลับเสียบ้างก็มี เรากินข้าวเกือบ ๔ ทุ่ม แล้วพระยาราชพงษาพาจีนบุญฮวดเจ้าภาษีฝิ่นเอาของกินมาให้ กับขุนราชรัศคนธ์ที่เราออกชื่อมาแล้วนั้น เอาเสื่อมาให้หลายม้วน เราให้เสื้อแพรเขาคนละตัว ถามเขาด้วยการภาษีฝิ่นที่นี่ เขาว่าแต่ก่อนฝิ่นเถื่อนมาก แต่เดี๋ยวนี้สงบไป อนึ่งจีนเจ้าของรั้วปลาริมเรือเรานั้นเขาเอาปลามาให้ทุกวัน ๒ คืนมาแล้ว เราจึงให้เงินเขา ๘ บาท วันนี้เราได้กินขนมจ้าง ไม่เหมือนกับที่เคยกินมาแต่ก่อนเลย ไม่มีเมล็ดข้าวแลเหนอะหนะ เหมือนตามที่เคยกินมา เขาทำดีนัก ของคุณแพเอามา ว่าน้องสะใภ้เมียพระยาอภัยสงครามเอามาให้ เราไปเที่ยววันนี้ได้ทำงานด้วยตลอดทาง กรมพิชิตเอาสมุดเล่มนี้ไปด้วยจึงได้เขียนหนังสือเสมอ แต่มาถึงเรือแล้วเราหาวนอนนัก เข้าที่นอน ๙ ทุ่มเศษ ทอมอเมตเตอร์ ๘๒ ดีกรี อนึ่งเรามาคราวนี้ ไม่ใคร่จะได้กินนกเลย มีแต่ปลามาก เมื่อวานซืนนี้ได้กินนกเปล้าของพระอินทรเทพเท่านั้น มาวันนี้นายเหมาเขาไปได้นกเขาที่ไหนมาให้ ๒ ตัวก็ไม่ทราบ กับนกพิราบ ท่านกรมท่ามาให้ ๒ ตัวหรือ ๓ ตัวเท่านั้น.

ตามทางไปที่น้ำตกคลองพลิ้ว

ณวัน ๒ ๗๒ ๒ ค่ำ ปีชวดอัฐศก ๑๒๓๘

เช้าโมง ๑ กับ ๔๐ มินิตเราลงเรือโบต แต่วันนี้เราเช็คเมาะขา กลับวานนี้ช้านัก เราเอาคนที่กันเชียงมาเต็มที่ ต้องผ่อนเจ้าไปลงเรืออื่นเสีย ๔ คน คือคัคณางค์ กมลาศ สวัสดิ์ ไชยันต์ กับเทวาธิราช เรือเราคนน้อยกว่าแต่ก่อน แต่เราต้องเอาเรือกาน กลางกับเจ้านายมาพ่วงด้วย เพราะเรือบุษบานั้นต้องลากเรือตำรวจกับเจ้านาย ที่ผ่อนไปจากเรือเราอีกลำหนึ่ง มาตามแม่น้ำระยะทางว่าไว้แล้วเมื่อวานนี้ เวลา ๒ โมง ๑๕ มินิต เลี้ยวแยกเข้ามาทางแควน้ำข้างขวามือเรียกคลองพลิ้ว มาตามทางนั้นมีคลองข้างขวามือซ้ายมือ ๓ แห่ง แต่เปนคลองเข้าไปในนา คลอง ๓ คลองนี้ คลองหนึ่งแลดูตรงเขาสระบาปที่เดียว ดูเหมือนจะเดินไปถึงใกล้ๆ แต่ถ้าเดินไปจริงแล้วจะไม่สู้ใกล้เลย เห็นจะสัก ๒๐๐ เส้นเศษ เรามาเลี้ยวเข้าคลองยายคำ ๓ โมง ๑๕ มินิต จอดที่สะพานพลับพลาเห็นมีวัดๆ หนึ่ง แต่เราไม่รู้เลยว่าวัด ดูเหมือนกับบ้าน มีศาลามุงกระเบื้องหลังหนึ่ง นอกนั้นเปนโรงจากทั้งนั้น มีโรงอุโบสถ เขื่อนรอบ มีเสาธงจรเข้ ถามพระยาจันทบุรี ว่าวัดนี้ชื่อวัดท่าเรือ พลับพลานั้นทำเหมือนบางกะจะ แต่ที่กว้างงามกว่าโน้น หันหน้าออกตรงทางไปเขา หน้าพลับพลานั้นเปนท้องนาทั้งนั้น คนเราหาพาหนะพร้อมแล้ว เราขึ้นม้าพิรุณรัศมีออกเดินเวลา ๓ โมง ๕๐ มินิต ในทางมาตั้งแต่พลับพลานั้นเปนท้องนา แลดูเห็นทิวไม้ไกล

ทั้ง ๒ ข้างทาง มาในกลางนาประมาณ ๔๐ เส้นเศษ เข้าในป่าไม้ ตามริมชายไม้นั้นเป็นบ้านคน มีต้นมะพร้าวต้นตาลมาก แต่พื้นดินนั้น ผิดกันทีเดียวกับเมื่อเราไป เมื่อวานนี้ ที่เขาพลอยแหวน ที่นี่เป็นดินขาว ๆ กับท้องนา กำลังราษฎรเกี่ยวข้าว แล้ว ทำลานจะนวด ดูเหมือนเมืองเพชรบุรีทีเดียว ถ้าจะไม่ได้นึกเทียบเลย ก็คงนึกว่าเป็นเมืองเพชรบุรี มาในป่านั้นเป็นแต่ป่าต้นไม้เล็ก ๆ แล้วมีระหว่างเป็นทุ่งนาบ้างเป็นไร่บ้าง ด้วยไร่แลนาตามเขาเหล่านี้มีรอบไป เขาได้อาศัยน้ำในลำธารที่เขาสระบาปนี้มาก เราไม่ได้เห็นดอกไม้อะไรเลยในป่านี้เว้นแต่ต้นไม้ ๒ อย่างที่ริมทาง เมื่อเรามาถึงที่ว่างแห่งหนึ่งพื้นเป็นหญ้าแพรกมีต้นไม้อย่างหนึ่งต้นต่ำ ๆ อย่างสูงที่สุดทีเดียวก็สักศอกคืบใบเป็นขน ๆ แต่ไม่คาย ดอกตูมคล้าย ๆ กับดอกบานมิรู้โรย สีบัวโรย รูปร่างก็เท่ากัน ดอกที่บานนั้นเป็นสีม่วงเจือแดง ระบายเกสรเป็นสีชมภู ต้นเหลือง ปลายดอกโตเต็มที่กว้างสัก ๒ นิ้วเศษ ต้นไม้ที่ว่านี้เป็นตัวเมีย ยังมีตัวผู้อีกที่ขั้วเหมือนดอกบานมิรู้โรยนั้น เป็นกลีบเขียวหุ้มใบไม้ พองเหมือนกับตัวเมียมีมากงามดี เขาเรียกว่าต้นโคลงเคลง กับอีกต้นหนึ่งดอกแดง ๆ ต้นสูงเป็นไม้ใหญ่เรียกพันจำ กับเราเห็นกล้วยไม้หางสิงห์ห้อยกับต้นไม้เหมือนกับกระเช้ากล้วยไม้ที่พีเรนทร (๘๙) สานขนาดใหญ่ แล้วมีกล้วยไม้อีกอย่างหนึ่งห้อยลงมา เป็น

---

(๘๙) พระยาอภัยรณฤทธิ์ (เวก)

เหมือนกับกลีบหน้าผ้ามุ่งล้อนดูงามจริง ๆ เป็นของเป็นเอง แต่ดูงามเหมือนกับคนช่วยจัดทีเดียว เรามาถึงใกล้เขาเข้ามาอีกหน่อยหนึ่งเห็นเป็นที่ดินแดง ในป่านั้นต้นไม้โต ๆ สูงลิ่ว ๆ เราเห็นว่าจะใกล้ธารน้ำแห่งหนึ่ง เพราะถ้าที่ธารน้ำแห่งไรแล้วต้นไม้สูง ๆ แล้วใบก็เขียวสดทีเดียว ได้ถามพระยกรบัตรบอกว่าคลองนี้เป็นทางน้ำมาแต่อื่น มาถึงบ้านซากชะอมแล้วปลายไปรวมลงคลองน้ำตก เรามาพอพ้นไม่ถึงที่กว้างเห็นมีต้นหมาก ต้นมะปราง ทุเรียน เงาะเป็นอันมาก พระยกรบัตรบอกว่าที่นี่เดิมเป็นของนายเภา แต่นายเภานั้นมีที่หลายแห่ง ที่นี้ทิ้งเสียไปทำที่อื่น นายปั้นน้องมาทำอยู่แทน ในที่ต่อสวนมานี้ เป็นลานกว้างไม่ใคร่มีต้นไม้ ที่นี้เขาทำพลับพลามีรั้วเป็นไม้กระยาเลยทั้ง ๆ ลำเป็นค่ายรอบ พลับพลานั้นเป็นปะรำ ท่าทางก็คล้าย ๆ กับที่ว่ามาแล้ว แต่ที่นี้แปลกที่เขาขดหวาย เป็นหูช้างโค้งแลเป็นฝา ด้านหน้าผูกเป็นลายโปร่ง อย่างรั้วเหล็กทาขาว เรามาถึงพลับพลา ๔ โมง ๔๕ มินิต เข้าไปหน้าพลับพลาหน่อยหนึ่ง เราอยากจะไปให้ถึงที่น้ำตกเสียก่อนจึงจะมาพลับพลา กินข้าวแล้วจะได้กลับไปทีเดียว ด้วยเราเข็ดเมื่อวานนี้กลับไปถึงเรือค่ำลำบากนัก จึงกลับขึ้นม้าไปอีก เมื่อเราเดินไปนั้นเป็นทางแคบลงอีกหน่อยหนึ่ง ดินแดงเหมือนเมื่อวานนี้ ที่สูง ๆ ต่ำ ๆ เป็นเนินขึ้นไปบ้าง แล้วไปหน่อยหนึ่งได้ยินเสียงเรไรเสียงน้ำพุคึก ๆ สังเกตดูเย็นเยือกเข้ากว่าเมื่ออยู่ข้างนอก บัดเดี๋ยวหนึ่งเราเห็นข้างซ้ายมือเป็นที่กว้างมีต้นไม้ร่ม มีแคร่ที่นั่งพักหลายแห่ง ข้างก็เป็น

ศิลาก้อน ๆ ที่ควรจะนั่งพักได้ ต่อไปนั้นเป็นลำธารศิลาก้อนโต ๆ น้ำไหลแรงซอกมาตามศิลาเป็นที่อาบได้ ในขณะนี้เราชักม้าเข้าไปดูหน่อยหนึ่ง แต่ไม่เอาใจใส่ที่จะดู เพราะเราหมายจะไปดูที่น้ำตก จึงเดินม้าต่อไปอีกหน่อยหนึ่ง ถึงที่พักเกวียนเขาปักฉลากบอกไว้ ตั้งแต่นั้นต่อไปจึงเป็นศิลาก้อนโต ๆ มาก ม้าไปได้ฉะเพาะ ๆ ตัว สูงขึ้นไปทีละน้อยแต่ไม่สู้ลำบากนัก ทางที่เราไปเที่ยวนี้นั้นเป็นทางเลียบไปตามลำธาร เป็นต้นไม้บ้างบ้างเห็นลำธารบ้าง ทางไปตั้งแต่พลับพลาถึงลำธารที่น้ำตกเขาวัดได้ ๓๗ เส้น เมื่อถึงที่จะไปน้ำตกนั้นต้องลงได้ตามบันได ๓ ขั้น ๔ ขั้นลดลงไป แล้วเดินเลียบฝั่งข้างลำธารไปข้างขวา มีตพานเดินต่อไป ตามหลังศิลาที่เป็นก้อน ๆ ในลำธารเป็นสะพานเลี้ยวไป เลี้ยวมา หลายต่อจึงถึงปากอ่างที่รับน้ำตก เมื่อเราเดินไปในลำธารบนสะพานนั้น เสียงน้ำไหลใต้ทางเราเดินกะทบศิลาดังทีเดียว ที่หน้าอ่างนั้นเขาทำแคร่ใหญ่ ๆ ปูเต็มหน้าอ่างแล้วทำที่เรานั่ง ยกพื้นปูกระดานไว้ที่ข้างซุ่งอนเขากว้างยาวประมาณ ๔ ศอก ๔ เหลี่ยมหลังคาใบไม้ ถ้าจะดูที่น้ำพุนั้นแล้ว ที่เรานั่งเห็นดีกว่าทุกแห่งหมด เขาทำแพไว้แพหนึ่งสำหรับจะได้ไปดูที่น้ำพุ มีถ่อ ๒ อัน พอเราไปถึงก็ลงในแพนั้นหลายคนด้วยกัน ช่วยกันถ่อเข้าไปใกล้ที่น้ำพุ ดูเห็นน้ำตกลงมาถึงน้ำพื้นล่างประมาณ ๑๐ วา มีศิลาที่กะทบหลายแห่งลงมาจนเกือบจะถึงอ่างนั้น มีศิลาที่กะทบโตกว่าข้างบนหน่อยหนึ่ง น้ำนั้นตกตรงลงมามากกว่าเกาะช้าง ไม่มีที่เป็นน้ำไหลตรง ๆ เหมือนกับเกาะช้างเลยสักแห่งเดียว น้ำตกลงมาเป็นฝอยตั้งแต่ยอดเขาจนถึงอ่าง ที่เป็นศิลาขั้นอยู่บ้างก็ลงเป็นหลาย

ทางลงมาเป็นฝอยเสมอกันหมด ถ้าไปที่ใต้ซ่งอนเป็นเพิงอยู่หน่อยหนึ่ง แล้วแลเห็นน้ำเป็นละอองเต็มทั้งช่องเขา ที่เป็นน้ำพุเหมือนกับละอองน้ำที่ออกจากที่บีบน้ำหอมดูงามยิ่งนัก อ่างที่รับน้ำนั้นอยู่กับหน้าผา ๓ ด้าน ๆ หนึ่งก็เป็นที่น้ำล้นไหลไม่มีทางเดินใกล้อ่างเหมือนกับเกาะช้าง เราให้พิเรนทรหยั่งดูน้ำในกลางอ่างนั้นลึกถึง ๗ ศอกคืบ เย็นเฉียบทีเดียว เราได้เห็นน้ำตกดังนี้มา ๒ แห่ง ๓ แห่ง คือที่ปีนังกับเกาะช้างแลสีพยา เห็นไม่มีที่ไหนจะงามกว่าที่นี่เลย ถ้าจะให้เรานั่งดูอยู่ยังค่ำก็แทบจะได้ ด้วยเย็นสบายจริง ๆ ๒ ข้างที่น้ำตกนั้นเป็นหน้าผาสูงทั้ง ๓ ด้าน แต่ที่น้ำตกนั้นเป็นซอกเข้าไปหน่อยหนึ่ง เป็นทางน้ำแลเป็นชวากเข้าไปมาก มีศิลาก้อนโต ๆ ซ้อน ๆ กัน มีเล็กแซกบ้าง น้ำไหลซอกลงมาตามระหว่างก้อนศิลาที่บังเป็นลับแลหลายแห่ง บางแห่งดูน่าจะกลิ้งลงมา ตามหลังเขานั้นมีต้นไม้ใหญ่ร่มเย็นสบาย โคลงสำหรับน้ำตกที่พวกเราได้ทำว่าดังนี้

๏ น้ำพุดั้นยอด　　　บรรพต
กะทบเหลี่ยมศิลาลด　　　ลั่นพื้น
ขาวดังกปิรรศ　　　ริมร่วง โรยแฮ
พร่างพร่างละอองชื้น　　　เช่นน้ำสุคนธ์โปรย

๏ เบื้องล่างอ่างรับน้ำ　　　เย็นใส
เจ็ดศอกคืบแต่ใน　　　ซึ่งซึ้ง
ลำธารชลาไลย　　　ไหลหลั่ง เหลิงแฮ
ลงสู่ครู่เดียวถึง　　　เหตุล้ำเหลือหนาว

๏ ยามสายกายเร่าร้อน สุริยฉาน
เพียรสถิตย์ปากธาร ที่ใกล้
กลับเย็นยิ่งสำราญ ร่มสุข เกษมแฮ
ธารก็ธารย่ได้ เทียบพลิ้วเทียมถึง

๏ ชลธารปานน้ำทิพ มาโปรย สรงฤๅ
เสียวแต่นามชวนโหย ละห้อย
เรียกพลิ้วโอ้ยอกโอย ฉวยบิด เบือนนา
แม้ว่าบิดพลิ้วน้อย หนึ่งแล้วจำตาย

วสันตดิลก

๏ ปางเสด็จประพาสสิขรแนว นวะพฤกษราวไพร
นานาคณารุขประไพ ก็คะครึกคะครึ้มเย็น
๏ ธารพลิ้วก็ถั่งสลิละคลา ประทะผากระโจนเข็น
ห้วงห่วงนทีก็พุกระเซ็น กลเหมุทกโรย
๏ แม้มาทจะร้อนสุริยคลา จะมารหายโหย
เหือดด้วยละอองอุทกะโปรย ขณะนั้นมิทันนาน
๏ เวลาชโลทกะกระทบ คณะก้อนศิลาปาน
เปรียบดังพฤสภกบิรธาร ทะลุล้นละลุ่มลง
๏ งามธารชโลทกะประเทศ วนะใดจะเจาะจง
มาเปรียบประเทียบก็บมิคง บมิคู่จะควรเคียง

ก. ม. พ.

พวกเราที่ไปผลัดกันลงแพพอไปทีละ ๖ คน ๗ คน ลางทีมากไป

จนแพเกือยจม ท่านกรมท่าก็ยังไม่เคยเห็นเหมือนกัน ลงแพพร้อมกันกับกรมขุน ท่านกรมท่าถือถ่อ ๆ ไปเอง แต่กรมขุนท่านว่าดูน่ากลัวศิลาจะตกลงมา แต่ที่จริงนั้นศิลาโต ๆ ตั้งอยู่แน่นทีเดียว ดูศิลานั้นสีแดง ๆ แต่ตะไคร่น้ำจับมาก ในอ่างน้ำนั้นพื้นเป็นก้อนศิลากลม ๆ ทั้งนั้น เราเอาถ่อหยั่งลงไปต้องยันกับก้อนศิลาให้ถูกในหว่าง ๆ หาไม่ก็ลื่นไปแล้วก็ทนน้ำไม่ไหว น้ำในนั้นเชี่ยวนัก ในที่ซ้ายใกล้กับน้ำไหลนั้นมีต้นไม้เล็ก ๆ ขึ้นราย ๆ ดูสีเขียวรับดังามนัก ด้วยที่เย็นมาก เรานั่งคอยม้าผลัดอาบน้ำอยู่ครู่หนึ่ง อ้ายเที่ยงจึงไปถึง เมื่อเกาะช้างนั้นเราก็เตรียมผ้าไปด้วย แต่จะอาบน้ำแล้วก็หวาด ๆ ไป เขาว่าไม่ดี เรามาครั้งก่อนก็ไม่ได้อาบ เวลาก็เย็นนักเสียแล้ว น้ำก็เย็นมาก กลัวจะไม่สบายจึงไม่ได้อาบ วันนี้กำลังร้อนแล้วน้ำก็ดี เขาเคยอาบไม่เจ็บไข้สิ่งใด เราผลัดผ้าแล้วชวนท่านเล็กกับกรมนเรศร์อาบด้วย คนอื่นนั้นผ้าเขาไม่มีไปในเวลานั้น จะต้องผลัดกันอาบต่อทีหลัง เราลงในแพกับหลานถือดาย เจ้าดำเขียนรูปน้ำพุ แต่ไม่ใคร่จะแล้วได้ เพราะเขียนได้นิดหนึ่งก็ถอยแพกลับมาเสีย คนอื่นเปลี่ยนไปอีกเล่า เจ้าดำเขียนทุก ๆ คราวไม่แล้วเลย จนเราอาบน้ำเธอก็ไปด้วย แต่ไม่ได้อาบน้ำ เขียนต่อไปอีก เราช่วยกันถ่อไปจนใกล้ที่น้ำตก เข้าไปไม่ใคร่จะถึงเลย น้ำเชี่ยวนัก เจ้าดำเธอไวฉวยได้หวายที่เขาผูกไว้กับศิลามาเหนี่ยวก็ช่วยกันเหนี่ยวต่อ ๆ ไป แต่กระนั้นยังไม่ถึงได้ห่างอยู่สัก ๒ ศอกเศษ แล้วเอาหวายผูกไว้กับแพ เราเอาขันทองตักน้ำอาบ แต่ท่านเล็กกับ

กรมนเรศร์นั้น เขาโดดลงน้ำโพล่งหนึ่งแล้วก็ขึ้นมา ไม่อาจจะทนอยู่ได้ เมื่อแรกเราไปนั่งอยู่ที่ริมน้ำตกนั้นหนาวนัก มีน้ำเป็นละอองมาขึ้นตามตัวแล้วมีลมพัดมาเสมอ เพราะน้ำตกลงมา เหมือนกับพัดเย็นจนท้อใจ อาบจะหนาวนัก แต่ไปแล้วได้นุ่งผ้าอาบก็ต้องอาบ ครั้นเมื่อเราตักน้ำอาบแล้วน้ำนั้นเย็นสบายจริง ๆ ดูใจโปร่งทีเดียว ที่หนาวอยู่แต่เมื่อแรกอาบนั้นหน่อยหนึ่งอาบแล้วแทบจะว่าไม่หนาวเลยก็ได้ เราอาบอยู่ครู่หนึ่งก็ปล่อยแพกลับ มาคราวนี้ไม่ต้องถ่อมากน้อยเลย ถอยแต่ค้ำให้ตรงเท่านั้นแพก็ลอยมาเทียบที่เรือ แต่ตัวแล้วท่านกลางกับเจ้าเล็ก ๆ ก็อาบอีกหลายคน แต่เธอไม่ได้ลงแพไปอาบถึงริมน้ำตก เธออาบตามริม ๆ อ่าง แล้วเราอยากจะสร้างพระเจดีย์ไว้เป็นที่ระลึกถึงเราได้มาในที่นี้เหมือนกับที่เกาะช้าง แต่ที่เกาะช้างนั้นเป็นแต่กองศิลา กลัวจะไม่อยู่นานได้ อนึ่งที่คลองนารายณ์นั้นทูลกระหม่อมท่านลงสรงธารก็ทำพระเจดีย์ไว้เหมือนกัน ที่พลิ้วทูลกระหม่อมท่านไม่ได้เสด็จมา ครั้งนี้เราได้มาถึงที่นี่จึงอยากจะทำไว้ อีกประการหนึ่งที่น้ำตกนี้ ทางเข้าไปลำบาก ราษฎรไปไม่ใคร่จะถึงที่น้ำตกได้ เพราะต้องไต่ไปตามศิลาในลำธารระเกะระกะมาก ถึงโดยไปได้ถึงที่แล้วก็ยังไม่ใคร่จะเห็นทางน้ำตก เพราะทางน้ำนั้นเลี้ยวไปอยู่ข้างขวามือลับหน้าอยู่หน่อยหนึ่ง ถ้าไม่มีสะพานมีแคร่อย่างเช่นเขาทำไว้รับนี้แล้วก็เข้าไปยากเต็มที ต่อชน ๆ มาก ๆ จึงจะไปถึงได้ เราปรึกษากับท่านกรมท่า จะคิดทำพระเจดีย์ไว้บนไหล่เขาที่ตรงเรานั่ง คิดจะทำด้วยศิลาแลงทั้งองค์จะไม่ถือปูน เพราะที่นี่มีแลงมาก อนึ่ง

พระยาจันทบุรีเขาเคยทำการศิลา เป็นคนมีฝีมือมามาก ได้ทำศิลาพระพุทธรัตนสถานจนมีความชอบ ได้เป็นพระศิลาการวิจารณ์แต่แผ่นดินทูลกระหม่อม จะให้เขาเป็นผู้ทำ แต่เราวิตกอยู่อย่างหนึ่งแต่ต้นไม้จะงอกขึ้นได้ จะต้องคิดแก้ไขให้ดีทีเดียว ขนาดพระเจดีย์ที่ทำนั้นจะเอาฐาน ๖ ศอก ใช้ส่วนตามทรงพระเจดีย์ลอมฟางแล้วจะมีกำแพงแก้วรอบทักษิณพระเจดีย์ ให้มีบันไดขึ้นไปได้ด้วยถ้าขึ้นไปบนทักษิณพระเจดีย์แล้วจะเห็นน้ำพุตรงถนัดดีทีเดียวเห็นจะงามมาก ต่อลงมานั้นจะทำตะพานข้ามลำธารสำหรับให้คนไปนมัสการได้สะดวกด้วย พระเจดีย์นี้เราจะให้ใช้เงินอัฐทองแดง ซึ่งเราสั่งให้เขาไปเอาที่กรุงเทพฯ มานั้น และบรรดาคนที่ได้มากับเราทั้งข้างหน้าข้างใน ครั้งนี้นั้นจะเรี่ยรายกันทำพระเจดีย์องค์นี้คนละเล็กคนละน้อยแล้วจะทำศิลาเป็นที่จารึก ๓ ด้าน ๆ หนึ่งเป็นที่จารึกของเรา ด้านหนึ่งเจ้านาย ข้าราชการฝ่ายหน้า ด้านหนึ่งเจ้านาย ข้าราชการฝ่ายใน จะได้เป็นที่ระลึกไปนาน ๆ เราให้ท่านกรมท่าเอากระดานมาให้เจ้าตั้งเขียนให้เป็นที่หมายไว้ จะได้เป็นที่สร้างพระเจดีย์ ว่า:—

"ที่นี้จะทรงสถาปนาพระสถูปไว้เป็นที่นมัสการของผู้ซึ่งได้มาถึงในที่นี้ เป็นที่ระลึกถึงเวลาที่ได้เสด็จพระราชดำเนินมาสรงน้ำในลำธารพระราชทานนามว่า อลังกรณเจดีย์" แล้วให้เอากระดานนี้ไปติดไว้กับต้นไม้บนเขาที่จะสร้างพระเจดีย์นั้น เงินที่จะเรี่ยรายนั้นเราให้กรมนเรศร์เป็นผู้รับบัญชีและรับเงิน แต่เงินนั้นไม่ใคร่จะมีใครมีมาพอกับศรัทธา ต้องผัดไปกรุงเทพฯ เราให้จดบัญชีเรี่ยรายไว้ก่อน รวม

ระยะทางที่เราไปวันนี้ ตามที่เขาวัดมาให้นั้น ตั้งแต่เรืออรรคราชถึงพลับพลาคลองยายคำ ๔๐๘ เส้น ๑๕ วา ทางบกตั้งแต่พลับพลาคลองยายคำถึงพลับพลาเชิงเขาบ้านซากซอม ๑๖๘ เส้น ตั้งแต่พลับพลาถึงน้ำตก ๓๘ เส้น รวมทางบก ๒๐๖ เส้น รวมทั้งทางบกทางน้ำ ๖๑๔ เส้น ๑๕ วา เวลาเที่ยงแล้ว ๔๐ มินิตเราออกจากที่น้ำตกมาตามทาง พบพระยาจันทบุรี พูดกันด้วยเรื่องเรดิย์ที่จะทำ เขารับแข็งแรง ท่านกรมท่าบอกเราว่ามีทางขึ้นไปถึงยอดเขาน้ำตก เราชอบใจนักอยากไปดู เพราะโจษกันมาหลายวันแล้ว ว่าที่ข้างบนของน้ำตกนั้น จะเปนอย่างไร บางคนก็ว่าจะเปนบ่อไหลมาเปนชั้น ๆ แต่ยอดเขา น้ำขังอยู่มากเพราะเขาสูงจึงไหลได้ตลอดปี บางคนก็ว่าเขาสูงฝนตกเสมอทุกวัน บางคนว่าน้ำมาแต่เถื่อน พูดต่าง ๆ กันอยู่ดังนี้ เราจึงให้ยกกระบัตรนำขึ้นไป ทางนั้นเปนศิลาชันขึ้นไป ทาง ๓ เส้น ถึงยอดเขาเดินเลียบลงไปดูที่น้ำตก ที่ตรงน้ำจะไหลมานั้นเปนศิลาก้อนโต ๆ ซ้อน ๆ กันเปนหลายชั้น น้ำไหลออกมาตามซอกศิลานั้นแรงทีเดียว ข้างบนนั้นเปนพื้นทรายบ้าง ศิลาก้อนใหญ่บ้าง มีต้นไม้ขึ้นโต ๆ ไม่แลเห็นเลยว่าเปนทางน้ำลำห้วยอะไร แต่ที่พื้นใต้ศิลานั้นเสียงดังคึก ๆ แล้วก็มาออกที่ตรงน้ำตกทีเดียว ดูเหมือนกับท่อน้ำที่เราฝังไปทำน้ำพุเหมือนกัน ซึ่งสงสัยว่าจะเปนด้วยมีบ่อมีเหวบนยอดเขานั้นเห็นจะไม่ถูก จะเปนที่น้ำพุมาจากแผ่นดินแห่งใดแห่งหนึ่งในเขานั้นเองหรือที่อื่น เห็นจะไม่เปนด้วยฝนตก เราไปนั่งดูสักครู่หนึ่ง ได้ยินเสียงชะนีร้องเสมอ แล้วก็กลับลงมา เมื่อ

เดินมาตามทางนั้น พิเรนทร์เขาว่าที่เมืองเชียงใหม่ เขาแห่งหนึ่งห่างเมืองประมาณ ๑๐๐ เส้น เรียกว่าดอยสุเทพ ที่นั้นเขาก็ไม่สู้ใหญ่นัก เป็นแต่เขาเล็กมีน้ำตก ลำธารก็ใหญ่งามกว่านี้มาก ศิลาที่ถูกน้ำนั้นขาวงามนัก ถ้าถึงปีใหม่เจ้านายแลราษฎรทั้งผู้ชายผู้หญิงพากันไปสระผมที่นั่นทั้งสิ้น น้ำที่กินแลใช้ในเมืองเชียงใหม่ ก็อาศัยน้ำลำธารดอยสุเทพฝังท่อมากินมาใช้ทั้งเมือง เราลงมาถึงทางแล้วเดินเลียบไปตามลำธาร ในลำธารนั้นเป็นศิลาก้อนโต ๆ วางซับซ้อนกันไป บางแห่งเป็นศิลาใหญ่ขวางทางน้ำอยู่ตรงกลาง น้ำไหลลงสองข้าง บางแห่งก็เป็นศิลาหลาย ๆ ก้อนบังอยู่ น้ำก็ไหลเป็นหลายทางไป สุดแต่ศิลาบังอยู่อย่างไร น้ำก็ไหลหลีกศิลามาตามที่มีช่อง บางแห่งก็สูงเป็นน้ำตกกระท้อนลงมาอีกเป็นชั้น ๆ ไป ถ้าจะเดินดูไปตลอดลำธาร ก็จะเห็นที่น้ำตกเป็นอย่างต่าง ๆ กันทุกแห่ง แต่มีต้นไม้ล้มลงทับอยู่ในลำธารนั้นหลายแห่ง เรามาขึ้นม้าที่เป็นที่กว้างสำหรับพักเกวียนที่เราว่ามาข้างต้นแล้วนั้นกลับไปพลับพลา เมื่อเราไปถึงพลับพลา พบคุณพลอยกับลูกสะใภ้ท่านกรมท่ามาคอยรับเสด็จยายอยู่ที่นั้น เรากินข้าวแล้ว บ่าย ๓ โมงออกจากพลับพลา มาถึงที่พลับพลาคลองยายดำเวลา ๓ โมง ๕๔ มินิต คนยังไม่มาพร้อม เราเดินไปที่วัดท่าเรือ ที่โบสถ์นั้นทำฝาจากเครื่องผูก กรมนเรศร์ติราคาว่าชั่งหนึ่ง ใบเสมาเป็นไม้ เราไปที่กุฎีเป็นฝากระดาน ๓ หลังดูหมดงดดี เราพบกับคนที่นั้นคนหนึ่ง เจ้านายพากันถาม เขาบอกว่าท่านปฏิบัติดีนัก ไม่เป็นธรรมยุตก็เหมือนธรรมยุติ ไม่ให้น้ำมนต์

เลขยันต์กับใคร เรียนแต่พระกรรมฐาน เราให้เรียกพระมา มีพระอยู่ ๓ รูป เราถามว่าเป็นวัดใครสร้าง เธอบอกว่าประสกเหลียงสร้างได้ ๘ ปีแล้ว เราเดินกลับมาที่พลับพลา คอยกระลาสีอยู่หน่อยหนึ่ง พอมาพร้อมก็ลงเรือ กลับมาถึงเรือจักรราชเวลาย่ำค่ำ.

อนึ่งเราหาผ้าพื้นไว้ หมายจะให้รางวัลทหารของเราที่ได้เหนื่อยมากในการที่ไปไล่เนื้อเกาะกระดาษ แต่ยังไม่ครบ เมื่อวานนี้เราซื้อผ้าได้ที่บางกระจะ พอครบกันแล้ว แต่เรือทหารลอยน้ำไปเกือบถึงทะเลด้วยน้ำเชี่ยวนัก พระยาภาษไปตามแล้ว เราสั่งนายเหมาให้เอาเรือไปตามตัวมาได้ทั้งหมด เราได้แจกผ้าให้กาพย์เป็นผู้คิดไล่เป็นผู้บังคับการ ผ้าตาสมุกไหมผืนหนึ่ง หลวงศัลยุทธเป็นผู้บังคับด้วย ก็ได้ผืนสาระบัยนั้นก็ได้เหนื่อยมาเหมือนกัน อาลบาสเตอร์นั้นเขาก็ได้ทำการเท่ากับทหาร ก็นายคนที่เราได้ขึ้นลงเรืออีกคนหนึ่ง สี่คนนี้เราให้ผ้าตาสมุกด้ายแกมไหมคนละผืน ทหารนอกนั้นเราได้ให้ผ้าพื้นคนละผืนทั่วกัน ทอมระเมตเตอร์วันนี้ ๖๐ ดีกรี อนึ่งบัญชีเงินเรี่ยไรนั้น กรมนเรศร์ยื่นบัญชีให้เรา ๆ ลงไว้ตามบัญชีนั้นต่อไปนี้.

ทางไปที่น้ำตกคลองนารายณ์เขาสระบาป

ณวัน ๓ ฯ ๒ ค่ำ ปีชวดอัฐศก ๑๒๓๘

แต่เช้าพระอินทรเทพพาจีนโป้เป็นหลวงวิเศษนาวากองส่วยมาดวังหน้า กับจีนจำปา เอาของมาให้ เราให้เสื่อแพรคนละตัว แล้วลง

เรือโปกไปเวลา ๓ โมงเศษเกือบครึ่ง แต่คนที่มาในเรือเรานั้น ต้องเหมือนกับวันที่ไปเขาพลอยแหวน ด้วยเรือกันโบ๊ดที่มีเรือเล็กสำหรับใช้ เมื่อวานนี้นั้นออกไปอ่างศิลาเมื่อเช้าแล้ว เพราะท่านกรมท่าว่าพนักงานที่อ่างศิลาไม่มี เรือที่ตำรวจไปนั้นต้องใช้เรือในเมืองจันทบุรนี้เอง มาถึงตรงปากคลองพลิ้ว ๓ โมง ๕๔ มินิต ทางในแม่น้ำต่อขึ้นมาพ้นจากที่เคยมาแต่ก่อนนั้น เป็นเกาะในกลางน้ำ ๒ เกาะ ต่อมาอีกนั้นแม่น้ำแคบลงมาก มีนาริมแม่น้ำหลายแห่ง เห็นเป็นท้องทุ่งว่างไป ไม่มีต้นไม้ ไปไกล ๆ โดยมาก แล้วแม่น้ำคดไปคดมา ลำแม่น้ำกว้างประมาณ ๑๕ วา ๑๖ วา เมื่อเราจวนจะถึงนั้น ฝั่งข้างซ้ายมือมีต้นไม้ครึ่มที่เหมือนบางปอิน เมื่อน้ำเสมอตลิ่งแม่น้ำจะกว้างราวกันกับคลองกลางเกาะบางปอินหรือย่อมกว่าสักหน่อยหนึ่ง ถ้าเห็นที่นี่แล้วนึกถึงบางปอินทีเดียว เรามาถึงพลับพลาบ้านวังหินเวลา ๔ โมง ๑๐ มินิต คิดเวลาเรามาแต่เรืออรรคราชได้ โมง ๑ กับ ๕๐ มินิต เป็นทาง ๕๖๙ เส้น ที่พลับพลานี้วางแปลนคล้าย ๆ กับแต่ก่อน แต่ที่นี่เขาใช้ไม้ระกำมาก ตะพานน้ำทั้งข้างหน้าข้างในเขาใช้ไม้ระกำเป็นฉนวน พลับพลานั้นพนักทำด้วยไม้ปล้องเล็ก ๆ เอาหวายขดติดเป็นรั้วเหล็ก ตามเสานั้นประกอบไม้เป็นโค้ง หลังโค้งนั้นทำเป็นลายผูกด้วยหวายโปร่ง ๆ ดูก็งามดี เรานั่งบนพลับพลาพูดกับพระยาจันทบุรีจัดคนพร้อมแล้ว เราลองให้พาม้าเข้าเทียบกับเกย ม้าไม่ยอมเข้าจอดเกย แต่เมื่อจะลงม้านั้นเราได้ลองดูแต่วานนี้ ก็เข้าเทียบได้เรียบร้อย ดูสบายดีกว่าลงกับพื้นดินชอบกลอยู่ เราต้องขึ้นม้ากับพื้นตามเคย ออกเดิน ๔ โมงครึ่ง

ตามทางที่เราไปวันนี้ตั้งแต่พลับพลาวังหินไปดูเป็นท่งนาตลอดแลจนสุดตา ในขณะนี้พอเขาเกี่ยวข้าวแล้ว เห็นฟ่อนข้าวกองอยู่เป็นแห่ง ๆ ผึ่งแดดไว้ บางที่ทำเป็นลอมไว้บ้างก็มี บางแห่งก็นวดแล้วข้าวเปลือกยังกองอยู่ เราไปตามท่งนาอย่างนี้นานจึงถึงกอไผ่และต้นไม้มีบ้างแต่ไม่หนานัก นอกต้นไม้นั้นไปมีลำคลองแต่ไม่สู้ใหญ่ น้ำไหลเชี่ยว เรียกว่าคูตะเภา ข้ามตพานนั้นไปเป็นท่งนาต่อไปอีก คราวนี้เราเข้าไปในหมู่ไม้อีก เห็นมีต้นกล้วย ริมทางเป็นบ้านคน มีไร่ยาบ้างเล็กน้อย แต่ไม่เป็นไม้หมู่ใหญ่ไปก็มากน้อย ต่อไปก็ออกท่งนาอีก เมื่อแลดูข้างขวามือในกลางท่ง เราเห็นมีต้นไม้หย่อมหนึ่งมีหนองน้ำกว้างใหญ่ เห็นศาลาหลังคามุงกระเบื้องอยู่หลังหนึ่งกับตพาน เราให้ไปถามชาวบ้านบอกว่าเรียกหนองรี แต่ในท้องนาเหล่านี้ เห็นเป็นทางน้ำไหลบางทีก็เป็นห้วยน้ำบ้างมีอยู่บ่อย ๆ เห็นจะเป็นห้วยน้ำมาจากลำสระบาปมาก ในหนทางที่ไปนั้น ไม่เห็นเป็นป่าที่เงียบเลย คนเดินไปมาและมานั่งดูอยู่ข้างทางแห่งละมาก ๆ แต่เป็นประหลาดอยู่หน่อยหนึ่งเราเห็นข้าวในท้องนายังเพิ่งเป็นรวงอยู่ใหม่ ๆ ก็มี ลางที่ยังไม่เป็นรวงก็มี เห็นเขาจะได้อาศัยน้ำในลำธารด้วย แต่ต้นไม้โตเล็กเกรง ๆ แต่เป็นท้องนามาอย่างนี้จนพ้นหลัก ๑๕๐ เส้นไปหน่อยหนึ่ง จึงเป็นต้นไม้มากเป็นหมู่บ้านคน เมื่อเวลานี้เรามาถึงคลองอีกคลองหนึ่ง ก็คือคลองนารายณ์นั่นเอง บ้านคนเรียกว่าบ้านพเนียด มีวัดเป็นโบสถ์ฝากระดานหลังคามุงกระเบื้องอยู่ที่ข้างทางวัดหนึ่ง ชาวบ้านว่าวัดเนินสูง.

ต่อไปนั้นบ้านคลองนารายณ์ บ้านสระบาป ในหมู่บ้านเหล่านี้มีต้น

กล้วย ต้นหมาก ต้นมะพร้าว แล้วไร่พริกไทยไร่ยาสูบถั่วต่าง ๆ แต่ที่เราเห็นถนัดนั้นต้นหมากเป็นมากกว่าอื่น ๆ หมด ไปจากหมู่บ้านเหล่านี้หน่อยหนึ่งก็ถึงพลับพลาเชิงเขาอยู่ข้างซ้ายมือ ข้างขวามือนั้นมีราษฎรมานั่งดูทั้งหญิงชาย แต่ผู้หญิงที่นี่เห็นสวมเสื้อมาก เหมือนกับลาวทรงดำ ใช้ผ้าสีน้ำเงินตัดเป็นเสื้อกระบอกคุมจีนบ้าง เสื้อเอวบ้าง เราไม่อยากจะหยุดพักที่พลับพลาให้ช้าเพราะหนทางไกล เรามาถึงที่พลับพลาน ๕ โมง ๔๕ มินิตแล้ว เราจึงเลยขึ้นไปที่เขาทีเดียว หนทางต่อขึ้นไปนั้น ขึ้นเขาสูงขึ้นไปชันกว่าที่พลิ้ว แต่หนทางใหญ่เหมือนเพ็ชรบุรี ม้ารถไปได้สบาย ไปประมาณ ๒๐ เส้น ที่นั่นเขาตัดต้นไม้ถางที่ข้างขวามือกว้างไว้หน่อยหนึ่ง มีฉลากปักไว้ว่า "ทางรถสิ้นเพียงเท่านี้"

ต่อไปนั้น เป็นทางแคบลงกว่าที่มาแล้ว ๒๐ เส้น มีก้อนศิลาตั้งอยู่ตามทางมาก มีทางฉะเพาะม้าเดินเรียงตัวเหมือนกับทางพลิ้ว แต่ที่นี่ไม่ได้ยินเสียงน้ำพุเร็วเหมือนกับที่พลิ้ว ต่อไปพ้นที่หยุดรถสักหน่อยหนึ่งจึงได้ยินเสียงน้ำ แต่ทางนี้เป็นทางไปในซอกเขาต่อเขาต่อกัน มีอากาศว่างมาก ไม่เหมือนกับทางพลิ้ว ทางที่พลิ้วนั้นต้องเลียบเดินไปกับเชิงเขา ดูแคบกว่านี้ ไปทางอีกประมาณสัก ๗ เส้น ถึงปรำที่เขาทำไว้รับ ยกพื้นเหมือนกับเตียงละครหรืออีกหน้าโต๊ะ มีบันไดลงน้ำและแคร่ฟากวางเป็นชั้น ๆ ไปตามก้อนศิลาลงถึงน้ำ ๒ ทาง ยังอีกทางหนึ่งนั้นออกจากหน้าปรำเดินไปสักสองสามก้าวถึงตะพานข้ามไปที่พระเจดีย์ของทูลกระหม่อมทรงสร้างไว้ เมื่อเสด็จมาครั้งก่อน

ลำธารที่ตรงนั้นกว้างประมาณ ๑๕ วา เป็นกว้างกว่าทุกแห่ง ที่ทำพระเจดีย์นั้นถมด้วยก้อนศิลา อยู่ในระหว่างกลางลำธาร น้ำเดิน ๒ ข้าง พระเจดีย์นั้นมีฐานชุกชีกำแพงแก้วชั้นหนึ่งสูงประมาณ ๒ ศอกเศษ องค์พระเจดีย์สูงประมาณ ๓ วา เขามาซ่อมแซมถือปูนใหม่ ที่ตรงหน้าปรำของเราออกไป มีศาลา ๓ ห้องเฉลียงรอบหลังหนึ่ง เป็นที่สำหรับกันกับพระเจดีย์ เขากั้นผ้าใบไม้ไว้เป็นที่ข้างใน เราไปนมัสการพระเจดีย์ แล้วเดินลงไปที่ลำธาร นั่งอยู่ที่ศิลาก้อนใหญ่ซึ่งเขาว่าเป็นที่ทูลกระหม่อมได้เสด็จไปประทับที่นั้น เราไม่เห็นว่าเป็นการประหลาดอัศจรรย์อะไรเลย เพราะไม่ได้เห็นที่น้ำตก เหมือนหนึ่งกับเกาะช้างและที่พลิ้ว เป็นแต่ลำธารกว้างกว่าที่พลิ้วหน่อยหนึ่ง แต่น้ำน้อย มีศิลาเป็นก้อน ๆ น้ำไหลตามซอกข้างศิลา เหมือนอย่างกับที่เขาทำไว้สำหรับคนที่ไปกับเราอาบที่พลิ้ว เราได้ผลัดผ้าลงอาบน้ำในที่นั้น ตรงที่อาบน้ำนั้นลึกสักศอกเศษ มีปลาเล็ก ๆ ว่ายมากเหมือนกับที่พลิ้ว แต่เสียงน้ำที่ไหลนั้นไม่ดังเหมือนที่พลิ้ว เพราะศิลาที่กะทบน้อย เป็นแต่น้ำไหลโจ๊ก ๆ ไปตามธรรมเนียมมาก แต่หมอสายสรรเสริญว่าน้ำดีกว่าที่พลิ้ว ที่จริงนั้นก็จะดีกว่าสักหน่อยหนึ่งจริง ๆ แต่เห็นจะไม่ถึงความเห็นของหมอสาย เพราะที่พลิ้วนั้นหมอสายไปอาบที่ท่าไพร่ บอกว่าเหม็นคาวเหมือนหนึ่งกลิ่นหอย แต่ที่เราอาบนั้นเป็นต้นน้ำที่สุด เห็นจะไม่มีใครอาบน้ำสูงกว่าเรา ดูน้ำก็สนิทดีอยู่ แต่เสียอยู่หน่อยหนึ่ง ที่ลงไปอาบในน้ำไม่ได้ เพราะแคร่ที่เขาทำนั้นอยู่กับปากอ่างที่รับน้ำตกทีเดียว น้ำลึกเป็นนักเหลือกำลังที่จะ

ทนได้ เราไม่อาจลงไปอาบ ถ้าจะอาบในลำธารเหมือนกับที่นี่ก็ลงไปได้เหมือนกัน เราได้ถามพระพิพิธภักดีถึงที่น้ำตก เขาว่ามีทางไปแต่ไกล ถ้าจะออกแต่เช้าก็จะถึงสักบ่าย ๓ โมง แต่เป็นทางเดินลำบาก ตัวเขาเองก็ได้ไปครั้งหนึ่ง ทางไกลเดินไปไม่ถึง แต่บางคนว่าไม่สู้ไกลนัก เขาว่าถึงน้ำตกนั้นก็สู้พลิ้วไม่ได้ แต่คุณแพไปอาบน้ำที่พลิ้วแล้วกลับมาบอกว่าสู้สระบาปไม่ได้ เราได้มาครั้งหนึ่งที่สระบาปนี้แต่ยังเล็กนักจำไม่ได้ ก็ไม่อาจเถียง ครั้นมาถึงที่สระบาปนี้ เราไล่เลียงดูอีกก็ว่าที่พลิ้วไม่ได้เข้าไปเห็นที่น้ำตกเลย เพราะต้องปีนศิลาเข้าไปลำบากล้นนักด้วย ถึงท่านกรมท่าเองมาที่พลิ้ว ๓ หนแล้วก็ไม่ได้เคยเข้าไปเห็นน้ำตก คราวนี้จึงต้องลงแพไปดู ถ้าจะว่าโดยน้ำตก ๔ ตำบลที่เราเห็นคราวนี้แล้ว ที่เกาะช้างเป็นที่งามกว่าทุกแห่ง บางคนว่าพลิ้วงามกว่า ความเห็นข้างที่ว่าพลิ้วนั้นน้ำงามนัก เพราะไม่มีที่น้ำไหลเป็นเกลียวเลย ดูเป็นฝอยจนน้ำนั้นขาวเหมือนกับนมวัว ที่ก็สูงน้ำก็มาก แต่ที่เกาะช้างนั้นที่ศิลาที่น้ำตกงาม ถึงที่สพยานั้นก็งาม แต่ไพร่ไป เพราะเป็นน้ำไหลมากับแผ่นดินแล้วตกลงไปในที่ศิลาพัง ที่จริงเราเห็นอย่างนั้น เพราะเวลาที่เราเดินไปดูนั้นไปบนเนินเห็นธารน้ำที่ไหลมาข้างบนก่อนจึงเห็นน้ำตก ถ้าจะเดินไปแต่พื้นดินตั้งแต่โรงจีนปลายลำธารที่เราว่าไว้ในวันก่อนก็คงจะเห็นงามไม่ไพร่ แต่น้ำเวลาที่เราไปเห็นนั้นข้น ดูไม่สู้งาม แต่ถ้าจะว่าไปน้ำพุของเราในบางกอกที่น้ำใสกว่านี้เห็นจะไม่มี ที่สระบาปนี้จะดีกว่า แห่งไรหรือจะเลวกว่าแห่งไรเราไม่อาจพูดได้ เพราะไม่ได้แลเห็นที่น้ำตกแก่ตา เป็น

แต่คำเขาว่า แต่ถ้าจะพูดเอาแต่เพียงตาเราได้เห็นแล้ว เห็นว่าเป็นเลวกว่าทั้งหมด แต่น้ำเห็นจะดีกว่าทุกแห่ง เราอาบน้ำแล้วนั่งอยู่ที่ก้อนศิลาริมน้ำหน่อยหนึ่ง ที่ตรงนั้นเป็นที่น้ำไหลแรง เราเอาหินก้อนเล็ก ๆ ตั้งกั้นน้ำลองดู ให้น้ำไหลมากระทบดูก็เป็นน้ำตกเล็ก ๆ งามดีได้ เราพูดถึงน้ำตกทั้ง ๔ ตำบลนี้ เห็นว่าควรจะคัดโคลงของกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ซึ่งท่านทรงไว้ในลิลิตเตลงพ่ายมาลงไว้ด้วย พอจูงให้หนังสือของเราเพราะขึ้นอีกสักหน่อย โคลงนั้นว่าดังนี้

๏ ทุกสถานธาเรศแม้น แมนผจง ไว้ฤๅ
หวังจักไว้ให้สรง เซราะน้ำ
ปางร้างอรอนงค์ แหนงโศก
สรงบ่สร่างใจช้ำ เช่นน้ำสระสมร

ครั้นเราแต่งตัวแล้วสักครู่หนึ่ง ก็กลับไปพลับพลา ซึ่งใน ระยะระหว่างทางที่เราขึ้นไปนั้น มีไร่พริกไทยอยู่สองแห่ง อยู่ริมพลับพลาเรามาแห่งหนึ่ง บนเขาแห่งหนึ่ง แต่ที่บนเขานั้น เราเดินผ่านมาไม่ได้แวะ เพราะหมายว่าจะไว้ถวายเสด็จยายท่านเถิด ภายหลังเราได้ถามดูว่าท่านไม่ได้แวะที่นั้นเลย เพราะเวลาบ่าย ๔ โมงแล้ว แต่อย่างนั้นยังกลับมาถึงเรือยามหนึ่ง เรามาถึงพลับพลาบ่ายโมงครึ่ง เมื่อนี้เราได้เร่งให้กรมพิชตลองว่าโคลงดู กรมพิชิตว่า

๏ สระบายบาปสร่างสิ้น ฉันใด
สระบ่สระโศกใน อกข้าง
สระสร่างแต่กายใจ ยังขุ่น เขียวแฮ
สระจะสระโศกร้าง รุ่มร้อนฤๅมี

เราก็ได้ว่าข้าง เหมือนกันกับกรมพิชิต เพราะชื่อว่าสระบายนั้นเป็นท่าที่จะว่านิราศอยู่ จึงเป็นนิราศไปทั้งนั้น.

๏ สระบายบายบก่อนสร้าง ปางใด
สระบ่สระทรวงใน สร่างสร้อย
สระสนานยิ่งอาลัย นุชนาฏ
สระช่วยสระบายน้อย หนึ่งให้สบนาง

กินข้าวแล้วมีคนมาหามาก คือคุณปริก พายายทับทิมเอาพลอยกับค้ามมีดกลับงหามาให้ แต่มีสำคัญอยู่ที่กาากกรุนอันหนึ่ง มีบุศย์ติดอยู่ในนั้น เราให้เงิน ๓ ตำลึง แล้วพระไพพายายหงวนแม่จีนกีจีนกิค จีนเกีย มาหาเรา เอาผ้าพื้นกับพลอยต่าง ๆ มาให้ แต่ที่เป็นสำคัญนั้นบุศย์น้ำทองยอดหนึ่ง ของจีนกีให้ เกือบเท่ากับพลอยในตรามพรัตน์ น้ำก็งามดี เราเห็นว่าพลอยจันทบุรีจะเป็นอย่างดีอยู่เพียงนี้ ได้ให้เงินเขาชั่ง ๑ เป็นรางวัล กับให้ยายหงวนอีก ๕ ตำลึง แต่ลูกอีกสองคนนั้นเราจะให้เสื้อ ต่อเมื่อไปเมืองพรุ่งนี้ แลหลวงพานิชานุรักษ์เอาของกินมาให้กับจีนซัง จีนซิง เอาหนังเสือยิงได้ที่พลิ้วมาให้ผืนหนึ่ง แขกเอาโกเมนยังไม่ได้ฝนมาให้อีกเมล็ดหนึ่ง เราให้เงินกับเจ๊ก ๒ คน ๒ ตำลึง แขก ๑๐ ตำลึง แต่หลวงพานิชานุรักษ์นั้นเราให้ไปรับเสื้อที่เมืองใหม่ นายแฉ่งบุตรพระยาจันทบุรีเขาเอาบ่างมาให้ตัวหนึ่ง บ่างนี้เราได้เห็นทีหนึ่งแล้วแต่ไกล ๆ เมื่อไปบึงนั้งเขาเอาเก้าอี้ผูกคานหาม พวกเราสองสามคนขึ้นไปบนเขา ที่เลบเตอร์แนนเกาวนาอยู่ ทางนั้นชันแลไกลยอกย้อนมาก ขึ้นไป

เกือบ ๒ ชั่วโมง จึงได้ถึงเรือนเลขเตอร์แนนเกาวนา เราได้ขึ้นไป นอนค้างอยู่บนนั้นคืนหนึ่ง หนาวนักต้องผิงไฟ เมื่อไปกลางทาง เสียงชะนีจักจั่นร้องแซ่ไป เป็นป่าเปลี่ยวทีเดียว ต้นไม้ก็สูงมาก เมื่อนั้นเราได้เห็นสัตว์อย่างนี้โผไปตามต้นไม้ ซึ่งห่างกันประมาณ ๔ วา ๕ วา ท่านกรมท่าบอกว่าบ่าง แต่เราไม่ใคร่จะเห็นตัวถนัด มา คราวนี้จึงได้เห็นถนัดทีเดียว ดูหน้าตาจะว่าคล้ายชมดก็ได้ ขอบตา เป็นวงดำโต แต่ขั้นล่างย้อยมากอยู่สักหน่อยหนึ่ง ที่ท้อง ๒ ข้าง นั้นเป็นพังผืด แผ่ออกได้เหมือนปีก ถ้าจะโผไปตามต้นไม้ก็โผไป ได้ไกล ๆ เพราะพังผืด ๒ ข้างนั้นอุ้มลมอยู่ แล้วเราเดินออกจาก ประตูข้างพลับพลา ไปที่ไร่พริกไทยซึ่งเราบอกมาแต่ก่อนนั้น ที่ไร่ นั้นมีพริกไทยที่ยาวเต็มค้างแล้วบ้าง ครึ่งหนึ่งบ้าง ที่ปลูกใหม่ ๆ ก็มี ประมาณสัก ๓๐๐ ค้าง ๔๐๐ ค้าง กำลังเป็นลูกอ่อน ๆ ที่ดินนั้น เป็นดินขาวร่วน ถึงจะปลูกต้นไม้อื่น ๆ ก็เห็นจะงามเหมือนกัน เรากลับจากที่ไร่พริกไทยนั้น มาที่พลับพลาสักครู่หนึ่งก็กลับขึ้นม้า เวลาบ่าย ๓ โมง ๒๖ มินิต เราลืมเล่าถึงพลับพลาที่นี่ไป เค้าเงื่อน แปลนนั้นก็เหมือนกับพลับพลาก่อน ๆ แต่พลับพลานี้ แผลงออก ไปอีกที่กระบวนไม้ระกำ เหมือนหนึ่งปร้ำที่เคยใช้ใบไม้นั้น ที่นี่ เขาใช้ไม้ระกำผ่าซีก วงปรำลูกไข่มน ๆ มีผ้าม่านห้อยสำหรับบัง แดด ที่ที่เคยใช้ลายในพลับพลานั้น ที่พลับพลานี้มีลวดลายวิจิตร กว่าแต่ก่อน กับข้างหลังพลับพลานั้นเขาขุดเป็นลำรางลึกประมาณ ๙ นิ้ว ๑๐ นิ้ว กว้างคืบหนึ่งคืบเศษ แหวะมาจากลำธารสระบาย

แล้วขุดเป็นบ่อลงไว้พอให้ขังน้ำตกใช้ ต้องขุดเป็นรางอีกทางหนึ่ง พอให้น้ำไหลเปลี่ยนไปได้ น้ำก็ไหลมาตามทางที่มา ขังอยู่ในบ่อเต็มแล้วก็ไหลถ่ายไปตามลำรางที่ขุดให้น้ำไป รางนี้เขาเลี้ยวเข้ามาไว้ข้างหลังพลับพลาข้างในใกล้ทีเดียว ปลายรางนั้นขุดอ้อมพลับพลาไปออกริมทาง แลขุดเป็นบ่อไว้ ๔ บ่อ ๕ บ่อ ระยะห่างกัน ๓ วา ๘ วา พอให้ม้าโคกระบือที่ไปกับเราได้อาศัยกินน้ำ ทางน้ำที่ขุดไปได้ดังนี้ดีจริง ๆ ถ้าจะทำไร่หรือทำนาในที่ใกล้ ๆ นั้นแล้ว จะขุดลำรางให้น้ำเดินไปดังนี้ ก็เห็นจะไปได้ง่ายพอใช้ได้ทีเดียว อนึ่งระยะทางที่ไปนั้นเมื่อเราไปถึงที่แห่งใด ถามชื่อได้แล้วก็ให้กรมนเรศร์จดไว้ทุกคราว แต่กรมนเรศร์ลืมเสียแห่งหนึ่ง ที่คลองน้ำแห้ง เราถามว่าอยู่ที่ไหน กรมนเรศร์จำไม่ได้ แต่เราสังเกตว่าอยู่ใกล้ ๆ กับพลับพลา ได้ถามพระพิพิธว่าลำคลองน้ำแห้งนี้ปลายไปรวมกับคลองนารายณ์ธารสระบาป กับเมื่อมาตามทางนั้น เห็นต้นไม้ต้นหนึ่งดอกงามนัก ท่านกรมท่าเก็บเอาดอกมา เหมือนกับดอกโศกเราปกติ แต่เป็น ๒ ชั้น ดอกชั้นบนที่ติดขั้วเป็นสีเหลือง เจือแดงมากเหมือนดอกโสกบาน แต่ชั้นล่างเป็นสีเหลือง ห้อยก้านยาวเกือบจะเท่ากัน ชั้นบนเหมือนกับเอาด้ายร้อยไว้ดูงามยิ่งนัก เราขอให้ท่านกรมท่าช่วยขุดเอาไปด้วยให้มาก ๆ จะได้ไปปลูกที่สวนสราญรมย์บ้างที่วัดบางปอินบ้าง กลับมาถึงพลับพลาวังหินเวลาบ่าย ๓ โมง ๔๓ มินิต อยู่ครู่หนึ่งมีชาวบ้านสองสามคนเอาของมาให้ เราให้เงินคนละสลึงบ้าง ๒ สลึงบ้างบาท ๑ บ้าง แล้วลงเรือติกันเชียง

มาถึงเรืออรรคราชวรเดช เวลาทุ่ม ๑ กับ ๒๕ มินิต นายเหมาเอาหนังสือเมล์มาแต่กรุงเทพ ฯ ห่อหนึ่ง เราได้หนังสือคุณสุรวงษ์แจ้งความว่าพระยาปลัดเมืองนครราชสิมา (๙๐) ได้ออกไปถึงเมืองสิงคโปร์แล้วคอยเรือเมล์อยู่จะไปลำปาหลัง แลว่าเกิดเพลิงไหม้ที่กรุงเทพ ฯ บ้านนายจ่ายงยศสถิตย์ (๙๑) เปนต้นไฟ ๆ ไหม้ลามไปติดเรือนโรงอื่น ๆ อีก รวมเรือนโรง ๒๓ หลัง แต่ข่าวสมเด็จเจ้าพระยานั้นยังไม่ได้ ด้วยสายโทรเลขขาด จึงฉะบับหนึ่งเปนหนังสือเล็ก เขียนในขณะเรือมา ว่าได้รับโทรเลขจากสิงคโปร์ มิสเตอร์ริศ (๙๒) ส่งเข้ามา ได้ความว่าสมเด็จเจ้าพระยาไปถึงเมืองกลักตาในวันที่ ๑๗ ไปเดลลีวันที่ ๒๐ เดือนดิเซมเบอร์ สมเด็จเจ้าพระยาแลผู้ที่ไปด้วยมีความสุขสบายด้วยกันทั้งสิ้น กับคุณสุรวงษ์มากของกินเมืองจีนมาให้เราด้วยหลายสิ่ง หนังสือนี้มากับเรือภมรแม้นจักรถึงที่เรือเราจอดเวลาพลบ เรือปานมารุตที่เราให้ถือหนังสือเข้าไปก่อนนั้น ได้พบกับเรือภมรที่อ่างหินเมื่อวันแรมค่ำ ๑ เราเขียนหนังสืออ่านหนังสือบ้างเล็กน้อยแล้วกินข้าว เมื่อกินข้าวแล้ว จีนเก่าเปนบ่าวเดิมของเรา เขาเคยไปมาหาอยู่แต่ก่อน บ้านอยู่เมืองเก่า เขาเอาเนื้อไม้มาให้เราท่อน ๑ ใหญ่ยาวมาก ได้วัดลองดู ยาว ๔ ศอกคืบ

---

(๙๐) พระยานครราชเสนี (กาจ)

(๙๑) นายจ่ายงยศสถิตย์ (ตู)

(๙๒) มิสเตอร์ริศเมืองสิงคโปร์

๔ นิ้ว กลมรอบคือ ๙ นิ้ว หอมดี เขาว่าหนัก ๑๙ ชั่ง ราคาซื้อขายกันชั่งละ ๖ บาท เราเห็นว่าเป็นของใหญ่ไม่ใคร่จะมี จึงได้มอบให้มิสเตอร์ อาล บาสเตอร์ เอาไปไว้มิวเซียม เราให้เสื่อแพรเขาตัว ๑ แล้วเข้านอนเวลา ๔ ทุ่มเศษ.

เมืองจันทบุรีวันไปเมือง

ณวัน ๔ ฯ ๒ ค่ำ ปีชวดอัฐศก จุลศักราช ๑๒๓๘

เวลาเช้าเราแต่งตัวแล้วออกมานั่งกินข้าว ท่านกรมท่าให้คนพาจีนเก๊า ว่าเป็นคนเดิมอยู่ในจางวางช้าง (๙๓) มาหา เอาหมูมาให้ตัว ๑ มีหนังสือสำหรับตัวตั้งแต่ปีฉลูสัปตศกศักราช ๑๒๒๗ เป็นหนังสือจางวางช้างนำว่าเป็นข้าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ ถ้าจะมาค้าขายมีถ้อยความสิ่งใด ขอให้ท่านเจ้าเมืองกรมการช่วยสงเคราะห์ด้วย ลงตราจางวางช้างเป็นสำคัญ แต่จีนคนนี้จะได้ไปหาเราหรือไม่ได้ไปหาเราจำไม่ได้เลย ด้วยเป็นการช้านานมาแล้ว เราให้เสื่อแพรตัว ๑ กับเงิน ๓ ตำลึง ตาเจ๊กนั้นเอาลูกมาถวายตัวด้วยอีกคน ๑ เรากินข้าวแล้วลงเรือโยคไปเวลา ๒ โมงครึ่ง คนที่ลงเรือมากเต็มตามเดิม พอออกเรือไปลมจัดนัก พอเรือขวางลมก็นเพดานชั้นบน หลักที่ขึงเพดานหักเพดานลงน้ำไป หลังคาชั้นล่างซึ่งเป็นเสาทองเหลือง เหล็กแกนหักโย้ไป น้ำก็เป็นคลื่นจัด เราเห็น

---

(๙๓) พระสามภพพ่าย (ช้าง)

จะไปไม่ได้ด้วยเรือนั้นชำรุดมากอยู่ แล้วเรือเพียบนักด้วยคนมาก จึงได้กลับมาขึ้นที่เรืออรรคราช เรือกเรือบุษยาแข่งกลับ มาผ่อนเจ้าแลทหารไปเสียบ้าง คงอยู่แต่ท่านเล็ก กับกรมพิชิต หมอสาย พระยาภาษ กับพระนายไวยถือท้าย กระลาสีนั้นเอาไว้แต่ ๖ คน แล้วเรือบุษยาแข่งกลับลากไป คลื่นจัดสาดขึ้นในเรือบ่อย ๆ ทั้งเรือไฟเรือเบดหน้าตาเปียกเป็นน้ำเต็มไปทั้งนั้น ต่อพ้นบางแสลมไปแล้วคลื่นจึงลงบเรารับกรมนเรศร์ลงมา เพราะจะแต่งหนังสือไปพลาง กรมนเรศร์เป็นผู้จดหมายระยะทางไว้ แต่วันนี้เราจะเขียนเองไม่ทัน ด้วยปากไก่ที่เคยใช้หมุนไม่ขึ้นเสียไป หมึกก็น้อย ที่เขียนก็ไม่ถนัด จึงให้กรมพิชิตเขียนด้วยสมุดดำก่อน เราเป็นผู้บอกความ เขียนมาตามทางจนตลอด เพราะระยะทางเมื่อวานนี้ยังค้างอยู่มาก เราตั้งใจว่าวันนี้จะเขียนเรื่องจันทบุรีให้มากสักหน่อยหนึ่ง จึงรีบเขียนระยะทางวันนี้เสียให้แล้วโดยเร็ว และระยะทางซึ่งเราไปวันนี้ก็เหมือนกับวันก่อนที่ว่ามาแล้ว เราไม่อยากพูดซ้ำซากต่อไป แต่เมื่อวานนี้เรายังไม่เข้าใจอยู่หน่อยหนึ่ง เมื่อเวลาเกือบจะถึงพลับพลาวังหิน เราเห็นเป็นที่เนินสูงมีศาลาแดง ๆ เก๋งขาว ๆ ๒ หลัง เราไม่รู้เลยว่าเป็นสิ่งไร เพราะพระปลัดไม่ได้ลงเรือไปด้วยเหมือนวันแรก คนนำร่องก็อยู่เสียเรือไฟจึงไม่ได้ถาม มาวันนี้เรารู้เป็นแน่ว่าที่นั้นคือเนินวงที่เป็นเมืองใหม่เห็นเก๋งขาว ๆ ๒ หลังคือซุ้มประตูเมือง เมื่อเราพ้นพลับพลาวังหินไปหน่อยหนึ่ง เห็นเรือนจากหลังคาบันหยาใหญ่อยู่หลัง ๑ เล็กหลัง ๑ อยู่ข้างหน้า แต่ไม่มีฝา เป็นเรือนทำค้าง หมอสายบอกว่าเป็น

บ้านพระชลธาร ต่อไปนั้น เวลา ๕ โมงถึงโรงสุราจีนเจียะ ไป อีกหน่อยหนึ่งพอเลี้ยวแหลมก็ถึงเมืองเก่า เห็นบ้านญวนเรียงไปตามริมแม่น้ำข้างซ้ายมือกว่า ๑๐๐ หลังเรือน ข้างขวามือก็มีบ้านราย ๆ ที่ริมแม่น้ำ หน้าบ้านเหล่านั้นปักธงญวนเป็นระยะกันไป ตลอดหน้าบ้านมีผู้หญิงผู้ชายแลเด็กแต่งตัวเป็นญวน ลงมายืนดูเราที่ริมน้ำหลาย ๑๐๐ คน มีเด็ก ๆ มากนัก ในเวลานั้นเรือเราไม่มีเพดานแดดร้อนเต็มที่ แต่เรามีร่มไป หมอสายเป็นผู้กั้น พอหมดบ้านญวนก็ถึงตพานฉนวนน้ำข้างขวามือ ฟากแม่น้ำข้างหนึ่งนั้น มีศาลเจ้าอยู่หลัง ๑ ปักธงหน้าศาลเหมือนกัน ต่อไปอีกหน่อยหนึ่งนั้นเป็นวัดคาธอลิก แต่เราไม่เห็นโบสถ์ถนัด ได้ยินแต่เสียงกลองเสียงระฆังแลมโหรี ที่วัดมีพลุจุด ๖ นัด เราขึ้นไปบนตพานแล้วจุดพลุขึ้นอีก ๖ นัด พบหยายืนอยู่กับแม่ยาย แลเมียพระพิชๆ คนนี้เป็นพี่น้องกันท่านใหญ่ (๙๔) ท่านเคยพาแสงคนนี้ไปหาเราที่บางกอกครั้งหนึ่งแล้ว มาวันนี้เขาเอาทองก้อนหนึ่งมาให้เราหนัก ๓ บาทสลึงเฟื้อง บอกว่าเป็นทองได้ที่นี่ กับพลอยโกเมน ๒ เม็ด เม็ดหนึ่งใหญ่ทีเดียว เม็ดหนึ่งย่อมหน่อยหนึ่ง เป็นของหายาก กับพลอยสีดอกตะแบกเม็ดใหญ่เม็ด ๑ พลอยสีดำ ๆ เม็ด ๑ เป็นพลอยโต ๆ ทั้งนั้น เราหยุดพูดอยู่กับเขาหน่อยหนึ่งแล้วขึ้นเสลี่ยงไป พวกที่ไปด้วยกับเรานั้นเดินไปทั้งสิ้น พอเราออกไปพ้นที่

(๙๔) หม่อมยิ่ง

ตพานนั้นหน่อยหนึ่งก็พบเรือจีนเก๊ง เขาออกมายืนอยู่หน้าโรง ที่โรงนั้นเห็นมีของขายต่าง ๆ มาก เราพูดด้วยคำหนึ่งแล้วก็เลยไป หนทางนั้นกว้างประมาณ ๙ ศอก ๑๐ ศอก เป็นพื้นทรายเมล็ดใหญ่เรียบร้อยดี ๒ ข้างทางมีโรงบ้างตึกบ้าง เป็นที่ขายของ มีของต่าง ๆ ขายสนุกสนานมาก เราไปหน่อยหนึ่ง มียายญวนแก่คน ๑ เอาบุดกับดอก ยี่โถดอก ๑ ใส่พานมาทูนหัวไว้คอยให้เราที่กลางทาง เราให้รับไว้แล้วให้เงินไป ๔ บาท เมื่อมาเกือบจะถึงปลายถนน เราจึงพบตึกยายหงวน ตึกของแกหมดจดดี มีของขายก็มาก เราไปต่อไปอีกจนที่สุดถนนที่มีโรงค้าขายสองข้างทางประมาณ ๑๒ เส้น แล้วกลับมาพบพระยาจันทบุรีตามเราไป แต่เมื่อเราไปถึงหน้าท่าพระพิพิธเป็นผู้รับรอง ด้วยบ้านเขาอยู่ที่นั้น เมื่อเราไปนั้นตามตึกตามโรง ๒ ข้างทาง เขาตั้งโต๊ะบูชาหลายสิบโต๊ะ บางแห่งก็มีน้ำร้อนน้ำเย็นหมากพลูเลี้ยงคนที่ตามเราไปด้วย แล้วเราก็มานั่งอยู่ที่ตพานน้ำ ได้ให้เงินแก่แสงมารดาภรรยาพระพิพิธ ๒ ตำลึง กับให้เสื้อจีนกี จีนกิด จีนเกีย คนละตัว กับพวกจีนบ้างไทยบ้าง ญวนก็มี เอาพลอยแลบุศย์มาให้ เราได้ให้เงินคนละมากบ้างน้อยบ้างตามสมควร แล้วกลับมาลงเรือขึ้นไปทางเหนือน้ำตรงหน้าโบสถ์คาธอลิก เห็นบาดหลวงมานั่งอยู่ที่ตพานสามสี่คน มีมโหรีทำอยู่ที่นั้นด้วย ตัวโบสถ์นั้นยาวใหญ่เป็นหลังคามุงกระเบื้องเกล็ด หันหน้าลงแม่น้ำ แต่ข้างหน้าโบสถ์นั้นเราเห็นก่ออิฐใหม่ ๆ ยังไม่แล้ว ตรงกลางนั้นสูงขึ้นไป จะเป็นหอระฆังหรืออะไรไม่ทราบ ก่อขึ้นไปได้เกินอกไก่โบสถ์สักหน่อยหนึ่ง ที่

นั้นเขาเอาไม้ขึ้นไปผูกชักธงไม้กางเขนใหญ่ เมื่อเราไปถึงเขาชักธงสลุตทั้งไปทั้งมา ตามโบสถ์แลตพานนั้น มีธงต่าง ๆ ปักไว้มากเราผ่านไปทางนั้นเขาตีกลองระฆังแลมโหรีจุดพลุอีก ๖ นัด ตีกันเชียงขึ้นไป พ้นหน้าวัดเห็นบ้านตึกหลายหลัง เราคะเนเห็นว่าจะเป็นบ้านพระพิพิธด้วยเขาบอกว่าอยู่ใกล้วัดฝรั่ง ต่อขึ้นไปนั้นอีกก็มีตึกบ้างราย ๆ ข้างฝั่งซ้ายมือนั้นเป็นหลังตลาดที่เราได้ขึ้นไปแล้ว เราตีกันเชียงไปจนถึงวัดโบสถ์ ซึ่งเป็นที่เนินสูงทีเดียว ข้างขวามือนั้นวัดจันทร์ตรงกันข้าม แลกลับเรือที่นั้น ล่องลงมาพบท่านกรมท่ากลางทาง ซึ่งท่านกรมท่าไปไม่ทันนั้น เพราะเรือไปติดแห้งอยู่ เราได้พบกลางทางเธอบอกว่าจะไปทางลัดแล้วอาศัยให้เรือไฟข้างหลังเขาจูงไปจึงได้ช้าอยู่ เมื่อเราผ่านหน้าวัดมาเขาก็ทำรับเหมือนแต่ก่อน แล้วเราเอาเรือบุษยาลากเรือเรา ท่านกรมท่าขึ้นเรือไฟมาด้วย ล่องลงมาถึงปากคลองน้ำใสทางจะไปเมืองใหม่ เวลาบ่ายโมง ๑ เรือกลไฟจะเข้าไปลำบากเรารอรับเรือท่านกรมท่ากับเจ้านายลงไปในเรือกับเราด้วย ตีกันเชียงเข้าคลองน้ำใสไปอีกหน่อยหนึ่งก็ถึงตพานน้ำ เรือจอดที่ตพาน เราขึ้นบกไปเวลานั้น หลานเอาม้ามาคอยรับ เมื่อเรายืนอยู่บนเกยม้านั้นแลข้างขวามือเป็นถนนตลอดไปถึงเนินวง ข้างซ้ายมือนั้น เห็นมีตพานเสาไม้แก่นใหญ่ ๆ ข้ามลำคลองน้ำใส มีพนักลูกกรงทำเรียบร้อยดียาวเกือบเส้น ๑ แต่ยังไม่แล้วตลอด แลดูไปฟากข้างโน้นมีถนนต่อไปเราถามพระปลัดแจ้งความว่า เป็นถนนทำขึ้นใหม่ พระยาจันทบุรีทำไว้แต่เมื่อมีตราออกมาว่าเราจะมาเมืองจันทบุรีแต่ครั้งก่อน เมื่อ ๒ ปี

๓ ปีมาแล้ว ทางไปถึงเมืองเก่า ๑๒๐ เส้น เราได้สั่งเขาว่าทางทำขึ้นไว้ก็ดีแล้ว อย่าให้เป็นแต่ทางรับเสด็จคราวหนึ่ง ให้รักษาไว้ให้เป็นประโยชน์แก่ราษฎร์ด้วย ที่ยังค้างอยู่ก็ให้ทำเสียให้แล้ว ๆ เราขึ้นม้าไปทางเมืองใหม่ เห็นมีบ้านน้อยทีเดียว ที่ริมบ้านพระยาจันทบุรีนั้นเห็นมีตลาดอยู่หน่อยหนึ่ง แล้วก็เป็นที่บ้านพระยาจันทบุรีแลบ้านพระปลัด เป็นบ้านใหญ่อยู่ ๒ บ้านเท่านั้น ที่บ้านพระยาจันทบุรีนี้ เดิมเป็นที่สมเด็จองค์ใหญ่ เมื่อออกมาตั้งทำเมืองอยู่นั้นท่านได้ตั้งอยู่ที่นั่น แล้วก็ตกเป็นที่บ้านพระยาอรรคราชนารถภักดี เมื่อมาเป็นพระยาจันทบุรี ครั้นพระยาจันทบุรีคนนั้นไปเป็นอรรคราชแล้ว พระยาจันทบุรีคนนี้มาเปลี่ยนก็อยู่ในที่บ้านนั้นต่อมา ต่อนั้นไปก็เป็นทุ่งนาทาง ๒๐ เส้นถึงเนินวง เมื่อแลดูไปแต่ไกล ๆ เห็นใบเสมาป้อมก่อด้วยศิลาแลง ตัวเนินนั้นก็เป็นดินแดงดูคล้าย ๆ กับป้อมเดลลีเมืองอินเดีย แต่ที่นั่นเขาไม่ได้ใช้ศิลาแลง เขาใช้ศิลาแดงก่อเป็นกำแพง หนาสูงใหญ่ดูงามนัก เมื่อเราไปถึงเชิงเทินนั้น เห็นมีคูกว้างประมาณ ๑๑ วา ๑๒ วา แต่ต้นไม้ขึ้นปรกลงไปเสียมาก ที่ยังว่างอยู่นั้นน้อย ไม่สู้กว้างนัก แล้วเราขี่ม้าขึ้นไปตามหนทางเป็นเนินสูงชันขึ้นไปหน่อยหนึ่งจึงเข้าประตูเมือง ที่ตรงประตูนั้นก่ออิฐยันดินเชิงเทิน ๒ ข้างประตู ทำเป็นซุ้มหอรบ แล้วเราขี่ม้าเข้าประตูไปลงที่เชิงเทินขึ้นบนพลับพลาที่เขาทำไว้รับเราบนเชิงเทินนั้น เมื่อเราขึ้นไปยืนอยู่บนพลับพลา ได้แลเห็นทางไกลมากทีเดียว ด้วยเป็นที่สูง ที่ป้อมนี้วางท่าดีนัก ทางปืนก็ไปได้ไกลมาก เชิงเทินนั้นขุดดินคูแลดินริมเชิงเทินข้างในขึ้นถม

สูง ๗ ศอก กว้างขาดหลังเชิงเทิน ๓ วา ๒ ศอก แล้วจึงลาดลงมา ใบเสมาข้อมนั้นก่อด้วยแลงทั้งสิ้น ใบหนึ่งยาวประมาณ ๕ ศอก หนาสัก ๒ ศอกคืบ มีขันไดยันข้างหลังกว้างประมาณ ๒ ศอกเศษ เราได้ให้จ้หมื่นสราภัยยืนเทียบกับใบเสมาลองดู สูงพอเสมอศีร์ษะอยู่ในประมาณ ๓ ศอกคืบ เราก็กินข้าวบนพลับพลานั้นแล้วแจกเสือสักหลาดให้กรมการสัก ๑๕–๑๖ คน พระปลัดเขาเอาม้ามาให้ม้าหนึ่ง กับแหวนพลอยแดงทับทิมนาวงใหญ่ยอดหนึ่ง พระพิพิธภักดีเขาก็ให้เหมือนกัน แต่ย่อมกว่าของพระปลัด กับผ้าไหม ๔ ผืนทอที่เมืองนี้ดีงามดีนัก นอกนั้นก็ให้ของต่าง ๆ ตามธรรมเนียม แต่พระยาจันทบุรีนั้นเราชอบใจความคิดของเขาที่ได้จัดการรับรองเรามาก ถึงการที่เขาทำนั้นเป็นแต่การเล็กน้อยไม่เป็นการใหญ่สิ่งไร พลับพลาฝาเลือนก็เป็นแต่ปร่ำเล็ก ๆ ทั้งนั้น แต่เขาได้ออกความคิดของตัวเขามาก ในที่รับทุกแห่ง ดีเป็นนักเลงหมดไม่เคอะสักแห่งหนึ่ง ถ้าเขาทำสิ่งไรไว้ที่แห่งใดก็จะเพาะที่เราจะต้องไปหรือจะต้องการที่ตรงนั้นทุกสิ่ง ไม่ได้ทำไว้ค้างให้ลำบากเปล่า ๆ สักอย่างหนึ่งเลย ท่วงทีวางแผนที่ดีนัก จะดีกว่าคนกรุงเทพ ฯ ที่ได้เห็นการใหม่เสียอีก เพราะเขาได้ตั้งใจคิดรอบคอบจริง ๆ ไม่มีแห่งไรขาดไม่มีแห่งไรเหลือสักอย่างหนึ่งเลย เราชอบใจเขามาก ไม่ได้เตรียมสิ่งไรซึ่งมีราคามาให้เลย เราจึงได้เอาซองบุหรี่นาคที่เราใช้เองนั้น ให้เป็นรางวัลกับเขาซองหนึ่ง แล้วขึ้นม้าเดินไปตามริมกำแพง หมายจะไปเที่ยวให้รอบเมือง แต่หนทางนั้นเป็นหนทางแคบเล็ก เราจึงให้ภาพย์กับพระยกกระบัตรไปดูทำแผนที่

เมื่อจะมาให้เรา   กาพย์ยังไปทำแผนที่อยู่   เราจึงไปตามหนทางใหญ่ข้างวัดโยธานิมิตรที่ถนนนั้นสูงขึ้นไปทุกทีจนถึงกลางเนิน   เราไปใกล้ศาลเจ้าหลักเมืองอยู่ข้างซ้ายมือ ในหนทางซึ่งไปนั้นเห็นมีบ้านราษฎรหลายบ้าน มีสวนหมากมะพร้าวกล้วยแลไร่ยาไร่แตงเป็นอันมาก แต่ที่ในเมืองนี้เราเห็นสัปรศเป็นดงไปทีเดียว ถึงตามหนทางที่เราไปสวนวันก่อนมาแล้วนั้น ข้างหนทางก็มีสัปรศบ่อย ๆ แต่ในเมืองนี้เป็นมากนัก ที่ตรงกับดงสัปรศออกไปนั้นเป็นไม้ไผ่เลี้ยงกอตรง ๆ   เรียงเป็นแถวยาวทีเดียวดูงามดี   ที่ศาลเจ้าหลักเมืองนั้นกำแพงก่อด้วยแลงสูง ๒ ศอกเศษ มีศาลจ้าวอยู่ในนั้นหลังหนึ่ง กับมีโรงอะไรอีก ๒ หลังไม่รู้ เห็นมีแต่เครื่องบนอยู่อีกหน่อยหนึ่งก็ถึงกำแพงด้านหลัง   เราขี่ม้าขึ้นไปบนเชิงเทินแล้วลงจากม้าขึ้นไปยืนอยู่ที่ริมหอรบซุ้มประตู   เมื่อแลดูออกไปนอกกำแพง   เห็นเขาพลอยแหวนถนัด   เขาว่าทางไปแต่เนินวงนี้ ๔๒ เส้น   ประตูที่เราไปยืนอยู่นั้นเป็นทางเกวียนทางคนเดินไปมาถึงที่ในเมือง   แลดูตั้งแต่ประตูออกไปจนถึงพลอยแหวนนั้นเห็นมีต้นหมากต้นมะพร้าวมากตลอดไป   ได้ถามหลวงมหาดไทย เขาว่าเป็นดังนี้ตลอดไปเกินเขาพลอยแหวนไปมาก แลดูเข้ามาข้างในที่ตรงเรายืนนั้น   เห็นถนนสูงขึ้นไปทุกที   ต้นไม้ ๒ ข้างครึ้มงามนัก   ทำให้เราคิดถึงเมืองมละกาซึ่งได้ไปเห็นไม่ผิดกันเลย   กับที่แผ่นดินเมืองจันทบุรีนี้คล้ายกันกับที่แผ่นดินในสตริดเซตตะละแมนไม่ผิดกันเลย   เมื่อแลดูแผ่นดินก็สูง ๆ ต่ำ ๆ มีเนินบ่อย ๆ เหมือนกัน   ที่เนินนั้นก็เป็นดินแดงเหมือนสีอิฐ   ที่พื้นรายเป็นดิน

ขาวร่วนเป็นที่ดินอุดม ถ้าจะต้องการน้ำขุดลงไปที่แห่งไรก็ได้ น้ำดีทุกแห่ง ถึงบนเนินวงนั้นขุดบ่อลงไปก็ได้ น้ำแต่ต้องลึกถึง ๗ วา ๒ ศอก หรือ ๘ วา ราษฎรใช้น้ำบ่อทั้งนั้น เรากลับลงมาจากเชิงเนินแล้ว ขึ้นมาเลียบไปตามริมเชิงเนินหน่อยหนึ่ง จึงตัดเข้าในหมู่บ้าน ตามทางคนเดิน เห็นมีบ้านกรมการเป็นเรือน ฝากระดานมีอยู่ ๓ หมู่ ไปอีกหน่อยหนึ่งถึงที่ไว้ดินดำและไว้ปืนใหญ่ ปืนน้อยมีปืนเหล็กปืนทองใหญ่ ๆ หลายสิบบอก ที่ไว้ดินดำนั้นมีกำแพงก่อด้วยแลงสูง ๔ ศอก มีโรง ๓ ห้องเฉลียงรอบไว้ดินดำและปืนเล็ก เราออกจากที่ไว้อาวุธเดินมา ตาม ๒ ข้างทางนั้น มีต้นชาเป็นรวยาวทีเดียว ดูสีเขียวแก่งามนัก มาอีกหน่อยหนึ่งถึงศาลากลาง ทำไว้โตใหญ่แต่ชำรุดไป เพราะเจ้าเมืองกรมการไม่ได้เข้ามาว่าการที่นั่น มีกังวลด้วยราษฎรอยู่เสียที่เมืองเก่า มาอีกหน่อยหนึ่งถึงวัดโยธานิมิตรกำแพงก่อด้วยแลงรอบ ในวัดนั้นมีโบสถ์หลังหนึ่งขื่อ ๓ วา ๕ ห้อง เฉลียงรอบ มีกำแพงแก้ว ๒ ชั้น หลังโบสถ์นั้นมีพระเจดีย์กลมอยู่องค์หนึ่ง สูงแต่พื้นดินขึ้นไปประมาณ ๑๐ วา มีการเปรียญและกุฎีฝากระดาน มีพระสงฆ์อยู่ ๓๐ รูป ที่วัดและเมืองนี้ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้สมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่ ออกมาสร้างไว้สำหรับป้องกันข้าศึกศัตรูฝ่ายตะวันออก เมื่อปีมะแมสัปตศกจุลศักราช ๑๑๙๗ ที่เมืองเก่านั้นตั้งอยู่ที่หมู่บ้านคนเดียวนี้ แต่ซึ่งมาสร้างเมืองที่เนินวงนั้น ด้วยสมเด็จเจ้าพระยาท่านเห็นว่าเป็นที่ชัยภูมิดีจึงได้สร้างป้อมเชิงเนินลงไว้ ประสงค์ว่าจะให้ราษฎรแลร้านตลาด

มาคิดในทีนี้ แต่ราษฎรที่มีถิ่นฐานเป็นพวกภูมแล้วก็ไม่ถอนมาได้ คงจะอยู่ที่เดิม เป็นแต่ราษฎรใหม่มาทำเรือกสวนไร่นาก็มีบ้าง เพราะฉะนั้นจึงเป็นเมืองใหม่เมืองเก่า แต่ที่กำแพงวัดกำแพงเมืองซึ่งใช้และโดยมากนั้น เพราะแลงที่เมืองจันทบุรีนี้มีแทบทั่วไปทั้งนั้นเป็นพื้นเมือง ที่เนินวงนั้นมีมากแล้วทำง่าย วิธีทำแลงนั้นได้ถามพระยาจันทบุรีได้ความว่า ถ้าที่เป็นแลงคาดอยู่บนแผ่นดิน ก็ใช้ละแมะเป็นเหล็กมีด้ามสับลง จะเอากว้างยาวเท่าไรก็ได้ แล้วเอาขึ้นแลงงัดขึ้นมาแต่งตัวด้วยผึ่งแลขวาน ถ้าเป็นแลงแก่แข็งกว่าแลงอ่อนต้องใช้สกัด ลางที่ถ้าแลงนั้นอยู่ลึก ต้องขุดลงไป ๒ ศอก ๓ ศอก แล้วก็ทำเหมือนกันกับแลงบนดิน ทุกวันนี้ที่ราษฎรซื้อขายกันอยู่ ต่อมีผู้ไปสั่งให้ทำจึงได้ทำ คนที่ทำนั้นเป็นพวกจีนบ้างไทยบ้างกับพวกชอง ขนาดที่ทำกันอยู่นั้นหน้ายาวศอก ๑ กว้างคืบ ๑ หนา ๑๐ นิ้ว ถ้าเป็นแลงอ่อนราคาร้อยละ ๕ บาท ๖ บาท เพราะไม่สู้ทนทำง่าย ถ้าแลงแก่ราคาร้อยละ ๘ บาท ที่ในเมืองจันทบุรีเดี๋ยวนี้เขาใช้ก่อเตาทำรากตึกอยู่โดยมาก ถ้าแลดูไกล ๆ งามเหมือนกับศิลาแดงเมืองจีน แต่เข้าไปใกล้ดูพรุพระไป ด้วยเนื้อหยาบเหมือนอย่างกับกรวดติดกันเป็นแผ่น เราออกจากประตูเมืองลงมาท่าน้ำวันนี้กรมขุนท่านขี่ม้า แต่เมื่อแรกขึ้นไปนั้นท่านเดินขึ้นไป เมื่อจะไปดูเมืองและกลับมา เราเห็นว่าทางไกลจึงชวนท่านให้ขี่ม้า ๆ ตัวนี้สูงนักเหมือนกับเต่า กรมม้าเขาเรียกกันว่าม้าประธม เพราะเราเคยไปข้ามแล้ว ม้าตัวนี้ผูกเป็นพระที่นั่งรองเสมอ ถ้าออกเดิน

แต่เช้า ๆ หาวนอนนัก เรานั่งหลับตาไป ลางทีก็เคลิ้มไปบ้าง คราวนี้เขาก็ผูกมาเปนที่นั่งรองด้วย เราจึงให้กรมขุนท่านขึ้นนั่ง ท่านกลางไม่ได้ขึ้นไปวันนี้ เพราะเธอไม่สบาย กาพย์ที่เราใช้ให้ไปทำแผนที่นั้นยังไม่กลับมา ต่อเรามาถึงเรืออรรคราชแล้วเขาจึงตามมาทีหลัง แผนที่นั้นทำไม่ใคร่จะทัน ด้วยริมกำแพงรกมาก ได้แต่รูปเปนเค้า ๆ มาเมืองนั้นโดยยาว ๑๕ เส้น กว้าง ๑๔ เส้น วัดรอบไปเสมาได้ ๖๕ เส้น ๘ วา เราลงเรือดกันเชียงมาถึงเรืออรรคราชวรเดช เวลาย่ำค่ำ ๑๓ มินิต วันนี้เรานอนดึกกว่าทุกวัน เพราะต้องเลี้ยงโต๊ะในการวันเกิดท่านเล็กแลทำหนังสืออยู่ด้วย ทอมอเมตเตอร์ ๗๕ ดีกรี เราเข้านอนเวลาสองยามครึ่ง.

การเลี้ยงโต๊ะวันเกิดท่านเล็กในเรืออรรคราชวรเดช ท่านเล็กเกิดเมื่อณวัน ๔ ๆ ๒ ค่ำปีมแมเอกศก จุลศักราช ๑๒๒๑ มาจนถึงวันนี้ ถ้าจะว่าโดยสุริยคติกาลก็ไม่ครบ แต่เธอเคยทำทางจันทรคติกาลอย่างไทย ๆ มาแต่ปีกลายนี้ ก็ในวันนี้เปนวันครบตามอย่างเช่นเธอเคยทำมาแต่ก่อน แต่เราอยู่ในปากอ่าวเมืองจันทบุรี แล้วก็กำลังเที่ยวสนุก แต่เช้าชั่วค่ำทุกวัน ถ้าจะหยุดเที่ยวเสียสักวันหนึ่งก็จะได้ แต่เห็นป่วยการเวลา หรือถ้าจะทำเอาต่อเมื่อครบตามสุริยคติกาลก็จะได้ แต่เราเห็นว่าเปนเวลาที่จะได้เล่นสนุก ในลำเรือของเราได้เรียบมาในทะเลหลายวันแล้ว พอให้คนที่มาในลำเรือมีใจครึกครื้นขึ้นสักวันหนึ่ง แล้วจะได้เห็นการเล่นของเมืองจันทบุรีด้วย เราคิดถึงกำหนดนี้ ๒ วันมาแล้ว แต่ไม่มีเวลาจะจัดการ ถามถึง

พิณพาทย์ ก็ว่าไม่ใคร่จะมีในเมือง มักมีอยู่ที่บ้านนอก และการที่เราจะจัดนั้นก็เห็นว่าคงต้องเป็นการบำรุงขึ้นทั้งนั้นจึงได้นิ่งอยู่ ครั้นวันนี้เราขึ้นไปเมืองจันทบุรี ได้ยินเสียงมโหรี บาดหลวงที่ตพาน ท่านเล็กซอยใจ ว่าเสียงเบา ๆ เพราะดี เราจึงสั่งพระยาจันทบุรีให้หามโหรียาดหลวง แลพิณพาทย์ก็ขึ้เสภาลงไปที่เรืออรรคราช เมื่อเรามาถึงเรือแล้วไม่ได้หยุดพักเลย ขึ้นไปบนดาษฟ้า ให้พระนายไวยยกโต๊ะกินข้าวของเราที่เคยกินอยู่ชั้นล่างขึ้นไปตั้งบนดาษฟ้าอีกโต๊ะหนึ่ง กับโต๊ะที่ขุนนางกินข้าวอยู่บนดาษฟ้าแต่ก่อนโต๊ะหนึ่ง เราจัดเป็นที่สำหรับเจ้านายกิน ๒ โต๊ะนั่งได้ ๒๔ คน แล้วเปิดเอากระดานหลังซุ้มจักร เอาโต๊ะน้ำชา ๓ โต๊ะตั้งเรียง ๆ กัน แล้วเอากระดานนั้นวางบนโต๊ะ เป็นที่ขุนนางกินได้อีก ๘ คน มีโต๊ะเหล็กอีก ๒ โต๊ะเราให้ตั้งที่ดาษฟ้าข้างซุ้มจักรข้างละโต๊ะนั่งได้ โต๊ะละ ๔ คน ช้อนซ่อมมีดจานนั้นต้องไปยืมเรือเขจรเขามาเติมลงบ้าง แต่เครื่องตั้งกลางโต๊ะของเราล้วนเป็นทองคำทั้งสิ้น ที่ลงยาราชาวดีก็มี ดีกว่าโต๊ะที่เรากินที่บางกอกใช้แต่เครื่องเงิน คือใช้แต่พานผ้านุ่ง พานหมาก พานกล่อง พานตลับเพ็ชร แลพานอื่น ๆ บรรดาที่มีมาใช้ต้องเกือบหมด จัดเอาใบไม้กับผลไม้ใส่ที่พานใหญ่ ใช้จานถึงกล้วยแลต้นกล้วยไม้ ดูก็งามดีอยู่ ที่โต๊ะนั้นมีถ้วยฉะเพาะคนละใบ ๆ ซ่อมช้อนคนละ ๒ สำรับไม่ได้ มีถ้วยตั้งเป็นกอง แลซ่อมช้อนผลัดทุกคราวเหมือนที่กรุงเทพ ฯ เครื่องแต่งนั้นจะแต่งเต็มลำก็ไม่ทัน ต้องแต่งครึ่งหนึ่ง เอาธงบริวารผูกตามเสาเพดานเป็นม่าน

๒ ไข ที่ตรงกลางระหว่างม่าน ๒ ไขนั้นมีธงห้อยเป็นม่านอีกผืนหนึ่ง ในระหว่างช่องนั้นมีโคมช่องละใบ ที่เสากลางค้ำเพดานแลเสาเรือนั้นมีธงหุ้ม แลผูกเป็นม่าน ๒ ไขในระหว่างเสาต่อเสานั้น ตรงกลางมีกระเช้ากล้วยไม้ทำด้วยไม้ระกำของกำนันที่เกาะช้าง กาพย์เปเตนต์แขวนช่องละกระเช้า ขาดอยู่อีกกระเช้า ๑ เจ้าของเขาทำขึ้นทันในเวลานั้น มีโคมไฟยาวแขวน ๒ ข้างกระเช้าข้างละใบทุก ๆ ช่อง กระบวนใบไม้นั้นเราให้พระนายไวยใช้คนขึ้นไปตัดมาแต่บนบก แล้วผูกเป็นสายยาว ๆ โยงกันโคมแถวกลางไปหาเสาเป็นเฟื้องไปจนตลอด ที่โคมริมชายเพดานนั้นมีใบไม้ ผูกเป็นพวงภู่กลม ๆ ห้อยกับโคมทุก ๆ ใบ กว่าจะจัดการแล้วเกือบยาม ๑ เราได้มีก๊าดไปเชิญเจ้านายเรือเขจรแต่เวลาเย็น คนในเรือเรานั้นจดชื่อด้วยสมุดดำ แต่งตัวใส่เสื้อนอนทั้งนั้น จำนวนผู้ที่ต้องเชิญนั้น ท่านกลาง ๑ ท่านเล็ก ๑ กรมขุน ๑ กรมนเรศร์ ๑ กรมพิชิต ๑ กรมธิศร ๑ ทองใหญ่ ๑ กมลาศ ๑ เกษมศรี ๑ ศรีสิทธิ ๑ ทองแถม ๑ ชุมพล ๑ กาพย์ ๑ วรวรรณ ๑ จันทรทัต ๑ ดิศ ๑ โสณ ๑ วัฒนา ๑ ไชยันต์ ๑ หมอสาย ๑ ติ่ง ๑ พระยาภาษ ๑ เทวาธิราช ๑ พระยาอนุรักษ์ (๙๕) ๑ พระนายไวย ๑ สรรพเพธ ๑ พิเรนทร ๑ ราชวรินทร์ (๙๖) ๑ นายเหมา ๑

---

(๙๕) พระยามหานิเวศนานุรักษ์ (เผือก)

(๙๖) พระราชวรินร์

หมื่นสุรเดช ๑ หมื่นสราภัย ๑ อาลยาสเตอร์ ๑ หมอเกาแวน ๑ หลวงพินิต ๑ ไชยพร ๑ (๙๗) ๑ หลวงศัลยุทธ ๑ หลวงนายฤทธิ์ (๙๘) ๑ รวมเจ้า ๒๑ ขุนนาง ๑๖ รวม ๓๗ คน แต่ท่านกลางมาแล้วไม่ได้นั่งโต๊ะ หมื่นสุรเดชไม่อยู่ ทองแถมบอกป่วย หลวงศัลยุทธไปอายน้ำยังไม่มา พอพระยาราชพงษาพามโหรีมา กับพระยาจันทบุรีหาพิณพาทย์มาด้วยอีกวง ๑ แต่พวกเรามานั่งโต๊ะกันแล้ว พิณพาทย์ตีกไปหน่อยหนึ่ง เมื่อเราเข้าไปในที่เลี้ยงซึ่งตกแต่งไว้นั้นก็ดูงาม เหมือนกับมีงานจริง ๆ สักยาม ๑ เศษเราจึงได้นั่งโต๊ะพร้อมกัน กับข้าวที่กินนั้นถึง ๔ โรงครัว โรง ๑ คุณแพเครื่องต้น โรง ๑ หลวงนริศร (๙๙) เรือเขจร อีก ๒ โรงนั้นพระอินทรเทพกับรู เราลืมพูดไปถึงคน ๒ คนนี้ ตั้งแต่มาเที่ยวเมืองจันทบุรี เขาเที่ยว ๆ กันถึง ๔ วัน คน ๒ คนนี้ไม่ได้ไปไหนเลย เพราะเราให้คอยทำครัวเลี้ยงอยู่ข้างนี้ เมื่อเวลาคนเหนื่อย ๆ กลับมาจะได้กินทันที เขามาลาเราวันหนึ่งว่าจะขึ้นไปตามวันไปเมืองแต่ครั้นเราถามดูก็ว่าไม่ได้ไปทั้ง ๒ คน โรงครัว ๓ โรงนี้แบ่งกันเลี้ยงขุนนางทั้งเจ้านายบ้าง หลวงนริศรนั้นเป็นผู้สำหรับมาเจือจานกับข้าวที่กินก็มีมาก แต่คนที่สำหรับเลี้ยงนั้นมีมาไม่พอกับที่จะเลี้ยงคราวเดียว

(๙๗) พระยาสีหราชฤทธิไกร (ทองคำ)

(๙๘) หม่อมราชวงศ์เล็ก ศรีสรรักษ์

(๙๙) พระยาทิพโกษา (โต)

พร้อมกันหมด กาพย์เขาเอาทหารมหาดเล็กมาช่วยเลี้ยง แต่เขาแต่งตัวกันสนุก นุ่งกางเกงอยู่แล้วเอาผ้าพื้นพับนุ่งเปนโสร่งสวมเสื้อนอน เอาผ้าเช็ดปากซื้อใหม่ที่เมืองจันทบุรีโพกหัว ดูก็คล้าย ๆ กับมะลายูจริง ๆ ด้วยหน้าตาสีสันของเราก็คล้าย ๆ กันกับมะลายู มโหรีบาดหลวงเขาทำเพลงมอญแปลง จเข้หางยาว ลีลากระทุ่ม ฟังก็เปนมโหรีบ้านนอก แต่ใช้ซอจีนเสียงเบา ๆ พิณพาทย์นั้นตีสาธุการก่อนแล้วทำเพลงยาว เราเรียกให้เสภามาขับ ว่าเมื่อขุนแผนลักวันทอง ส่ง ๔ คราว พิณพาทย์รับ ๒ คราว พะม่า ๓ ชั้นกับกราวนอก แล้วส่งลีลากระทุ่ม มโหรีรับ ครั้นส่งสี่บทอีกคราว ๑ มโหรีจนพิณพาทย์ต้องรับแทน เราเลี้ยงโต๊ะคราวนี้ ไม่มีแกลแรตหรือชีรีเหมือนโต๊ะในบางกอก มีแต่แชมเปนเหลืออยู่ ๕ ขวด เมื่อกินข้าวแล้วเสร็จ ต้องเทน้ำในถ้วยเสียรินแชมเปนพอได้ดื่มให้พรท่านเล็ก เราให้ของขวัญ แหวนทับทิมนาวงเม็ดใหญ่แก่ท่านเล็กวง ๑ ๕ ทุ่มจึงได้เลิกปาตี้ เงินงานพิณพาทย์กับมโหรีนั้นเราให้วงละ ๓ ตำลึง กับคนขับเสภาคน ๑ เราให้เงิน ๑ ตำลึง ในวันนี้พระยาภาษี หมอสาย กับพระยาจันทบุรี ปุจฉาวิสัชนากันจนดึกทีเดียว.

ว่าด้วยแผ่นดินแลเรือกสวนไร่นา
ในเมืองจันทบุรี

เราได้มาอยู่ในเมืองจันทบุรีหลายวัน มีเวลาพอที่จะได้ถามการต่าง ๆ ในเมืองจันทบุรีได้บ้าง แต่เราจะถามคนเดียวก็กลัวไม่ตลอด

แล้วจะลืมเสีย จึงได้ปันเกณฑ์ให้เปนพนักงานสำหรับสืบสวนจดจำไว้คนละส่วนละส่วน เมื่อเรามาถึงกลางทาง มีเวลาจะได้เก็บเรียบเรียงไว้ให้เปนเรื่องเดียวกัน การที่ปันไปนั้น คือให้หมอสายสืบที่แผ่นดินแลเรือกสวนไร่นา พระยาภาษสืบการช่างแลการค้าขายกับสินค้า พระนายไวยสืบกระบวนสัตว์ ซึ่งเปนกำลังใช้แลเปนอาหาร แลสัตว์ร้าย กับทั้งกระบวนเล่นซึ่งเปนการสนุกสำหรับเมือง เจ้าพระยาภาณุวงษ์ สืบในกระบวนราชการ แลคนต่าง ๆ ตำแหน่งเจ้าเมืองกรมการ กับทั้งความเจ็บไข้ในเมือง.

ข้อต้นจะว่าด้วยที่แผ่นดินแลไร่นาเรือกสวน ซึ่งสืบได้ความแต่พระยาจันทบุรีแลพระปลัด เขาว่าที่แผ่นดินเมืองจันทบุรี ซึ่งจะทำไร่นาเรือกสวนต่าง ๆ ถ้าเปนที่ดินเหลืองหรือดินแดงหรือดินแดงกับเหลืองปนกันแล้ว ที่นั้นจะทำไร่นาเรือกสวนสิ่งไรก็งามดีมีผลมาก ถ้าเปนที่ดินดำหรือดินดำปนกันกับดินเหลืองแล้ว จะทำสิ่งใดก็ไม่ใคร่จะมีผลมาก นาที่ทำในเมืองจันทบุรีนี้ นาฝั่งตะวันตกมีประมาณ ๑๑,๘๐๐ ไร่ ฝั่งตะวันออกมีประมาณ ๘,๓๕๐ ไร่ รวมทั้งสองฝั่งเปนนา ๒๐,๑๕๐ ไร่ แต่ในทุกวันนี้ราษฎรทำนาลงมาหาข้างทะเลมากขึ้นทุกปี ๆ แต่ใน ๒ ปี ๓ ปีนี้นาเกิดขึ้นอีกมากนัก แต่นาที่เมืองจันทบุรีนี้อาศัยน้ำฝน ถ้าหน้าแล้งน้ำทะเลไหลขึ้นไปถึงเพียงที่แยกคลองพลิ้ว บางแห่งที่เปนนาลุ่ม น้ำแม่น้ำขังก็มีบ้างแต่น้อยแห่ง น้ำขังอยู่ก็เพียงศอก ๑ เศษไม่มากกว่านั้น ถ้าบางทีน้ำเหนือน้อยน้ำทะเลไหลขึ้นถึงข้าวในนา พอน้ำลงน้ำจืดก็ไหลมาล้างน้ำเค็มทันกันต้นข้าวไม่เสีย

พริกไทยนั้นวิธีที่จะปลูกต้องขุดดินยกขึ้นเป็นร่องกว้างประมาณศอกคืบ แล้วตัดเอายอดมาปลูก ต้องเอาไม้อ่อน ๆ ทำเป็นค้างร่องไว้ก่อน แล้วต้องเอาใบไม้คลุมรดน้ำเสมอทุกเวลา ถ้ามีที่ลำธารเหมือนที่เมืองจันทบุรีแลเมืองขลุงก็ได้อาศัยไขน้ำมาจากลำธาร ไม่ต้องไปตักไกลลำบากมาก แลการที่จะไขน้ำนั้นดูทำนองก็คล้ายกันกับไขน้ำมาล้างแร่ดีบุกที่ภูเก็ต แต่ที่ไม่มีลำธารเหมือนที่เมืองแกลงนั้น ต้องขุดบ่อตักน้ำใช้ลำบากหน่อยหนึ่ง พริกไทยจึงน้อยกว่าที่จันทบุรี แลเมืองขลุง วิธีจะทำพริกไทยนั้นมีอีกหลายอย่าง คือต้องพรวนดินแลมีดินเผาไปใส่ทุกปี เมื่อเวลามีดอกต้องพ่นยากันหนอน เมื่อปลูกพริกไทยไปได้ปีหนึ่งก็แตกมีผลบ้างเล็กน้อย แต่ต้องเด็ดทิ้งเสียปีที่ ๒ จึงขึ้นค้างใหญ่ได้ มีผลมากขึ้น แต่ยังย่อมอยู่ เขาเก็บใช้ต้องกิน ยังไม่เก็บเป็นพริกไทยใหญ่ ต่อถึง ๓ ปีจึงเป็นบริบูรณ์ เป็นใช้ได้ พริกไทยนั้นมี ๓ อย่าง ๆ หนึ่งเป็นพริกไทยดำ คือเก็บพลิกไทยยังดิบไม่สุกมาทั้งรวง แล้วเอาไม้หัวค้อนตีจนเมล็ดพริกไทยออกจากรวง แล้วเอาตะแกรงร่อนเอาแต่เมล็ดพริกไทยผึ่งแดด สีพริกไทยนั้นดำ อีกอย่างหนึ่งเรียกว่าพริกไทยล่อน คือพริกไทยนั้นสุกแล้วเก็บเอามาแช่น้ำไว้ จนเปลือกน่ายแล้วจึงมายีเอาแต่เมล็ดพริกไทย อย่างนี้เป็นพริกไทยสุกแรงมากกว่าพริกไทยดำ อีกอย่างหนึ่งเรียกว่าพริกไทยมูลนก เพราะธรรมดาผู้ที่มีไร่พริกนั้น ถ้าเห็นพริกช่อหนึ่งสุก ๒ เมล็ด ๓ เมล็ดแล้ว ก็ชิงเก็บมาทำเป็นพริกไทยดำเสีย เพราะถ้าจะทิ้งไว้จนสุกนกมากินเสียมาก เมื่อเหลือจาก

ที่เก็บต้องทิ้งไว้จนสุกแล้วมาทำเป็นพริกไทยล่อน ในเวลาที่พริกไทยสุกนั้น ถึงเจ้าของจะรีบชิงเก็บและระวังรักษาอย่างไรก็ยังไม่พ้นนก เมื่อนกพากันมากินแล้วถ่ายมูลลงไว้ในไร่ เจ้าของไร่จึงให้เด็ก ๆ ที่ไม่มีการ ไปเที่ยวเก็บพริกไทยที่เป็นมูลนกนั้น เมล็ดพริกไทยก็ล่อนขาวดี ไร่หนึ่งได้เพียง ๒ ทนาน ๓ ทนาน แต่พริกนั้นแรงมาก เพราะไม่ได้ถูกน้ำ สำหรับเข้ายา หมอสายว่ากำลังของพริกนี้ถ้าจะเข้ายาแรงกว่าพริกไทยดำเกือบ ๒ เท่า พริกไทยซึ่งมี ๒๒ อำเภอในเมืองจันทบุรี ประมาณ ๑๒ เส้นค้างเศษ เป็นสินค้าใหญ่ของเมืองนี้ ไร่อ้อยในเมืองจันทบุรีนี้ ได้สืบดูมี ๒ ๒ อำเภอ เป็นสวน ๑๐๘ ตำบล มีโรงหีบน้ำตาล ๒๐ แห่ง หลานบอกว่าเมื่อไปคอยรับอยู่ที่พลับพลาจะไปเขาพลอยแหวนนั้น ได้ลองกินอ้อยที่ไร่เหล่านั้นดู รสหวานดีเกือบจะถึงยางควัก จะต่ำกว่าสักนิดหน่อย น้ำตาลเป็นสินค้าออกจากเมืองปีละมาก ๆ ต้นรงมีอยู่ตามเขาและตามป่าจนที่เขาสระบาปก็มี ฤดูที่ทำตั้งแต่เดือน ๑ เดือน ๒ เดือน ๓ เดือน ๔ เดือน ๕ เดือน ๖ จนถึงฤดูฝนต้องเลิกทำ เมื่อจะไปทำนั้นมีลัทธิถือกันต่าง ๆ ผู้ที่จะไปทำต้องเข้าพวกกันมาก ๆ แล้วหานายสมุนไปทำป่า ผู้ที่จะทำต้องเข้ากรรมแล้วแยกทางต่างคนต่างไปเป็นที่ ไม่แย่งชิงกัน ครั้นเวลาค่ำก็กลับที่ชุมนุมพร้อมกัน เวลาเช้ากินข้าวแล้วก็แยกกันไปหาอีก เมื่อทำนั้นเอามีดขอด้ามยาวสัก ๒ ศอกควั่นลำต้นเป็นเกลียวลงมา แล้วเอากระบอกปาดปากเสียศอกติดไว้ที่ปลายร่อง ถ้าเป็นต้นเล็ก ๆ ควั่นรอยเดียว ถ้าต้นใหญ่ ๒ กำ ๓ กำก็ควั่น

ได้กระบอก ต้นหนึ่งได้รงหนักสัก ๑๐ ตำลึงบ้างน้อยกว่าบ้าง ถ้าต้นใหญ่ ๔ กำ ๕ กำก็ได้ถึงชั่งหนึ่ง ต้นหนึ่งทำได้ปีละ ๒ ครั้ง เขาถือกันว่าถ้ารงล้นออกจากกระบอกแล้วที่บ้านคงจะมีเหตุต่าง ๆ คือภรรยามีชู้หรือเจ็บไข้เปนต้น ยางรงนั้นเมื่อรองได้หมดแล้วก็ปลดกระบอกมาย่างไฟจนแห้ง แล้วเคาะออกมาผ่ากลางใช้เปนรงแห้ง ไร่ถั่วไร่ยาสูบนั้นมักจะทำด้วยกัน แต่ถั่วไม่เปนสินค้าออกนอกเมือง สำหรับแต่ทำน้ำมันใช้ในเมือง ยาสูบนั้นใช้เปนยากินยาสูบน้อย ใช้เปนยาสำหรับพ่นพริกมาก ๆ ไร่ครามก็ทำแต่พอใช้การในพื้นบ้านพื้นเมือง ไร่แตงอุลิดนั้นมีมาก แต่เปนแตงดีอยู่ที่บ้านหนองขัวหวานดีกว่าที่อื่น เปนสินค้าเข้าไปในกรุงเทพ ฯ ก็มาก ผลไม้ของสวนมีราคา หมาก มะพร้าว ทุเรียน มังคุด มะปราง เปนมาก ผลไม้อื่น ๆ นั้นก็มีเหมือน ๆ กับที่กรุงเทพ ฯ แต่ไม่มากนัก ได้สืบบัญชีใน ๒ อำเภอ เขาว่ามีหมาก ๒๗.๔๒๐ ต้น มะพร้าว ๑๒.๕๐๐ ต้น ทุเรียน ๔,๖๙๐ ต้น และผลไม้ที่มีแปลกกว่าที่อื่นในเมืองนั้น เราเห็นว่ากล้วยเปนอย่างดีไม่มีที่ไหนจะสู้ หวานแหลมมากกว่ากล้วยที่อื่น ๆ เขาปลูกตามบ้านมีชุมมาก ยังผลไม้ป่าก็มีมาก คือต้นลิ้นจี่ เขาเรียกกันตามแถวเหล่านี้ว่าต้นสละมัน แลต้นพุงทลายเขาเรียกว่าต้นสำรอง เมื่อเวลาถึงฤดูแล้วราษฎรพากันไปเที่ยวตามป่า ถ้าพบเข้าแล้วไม่ได้ขึ้นเก็บเลย โค่นต้นทีเดียว ถึงจะโต ๔ กำ ๕ กำก็โค่นเอาเหมือนกัน ผลพุงทลายนี้ก็เปนสินค้าออกจากเมืองจันทบุรีบ้างในเวลาที่มีดก แต่ไม่เปนสินค้าขัน เร็ว

กระวานนั้นมีแถบป่าฝั่งเซ็นต่อเขตต์แดนกับเมืองพระตะบอง มีคนชาติหนึ่งเรียกว่าชอง อยู่ในแถบป่าสเต็น พูดภาษาหนึ่งต่างหากแต่คล้าย ๆ กันกับเขมร ชองปลูกบ้านแลของกองระกลองเหมือนอย่างกะเหรี่ยงเมืองกาญจนบุรี เป็นกองส่วยเร่วส่วยกระวานขึ้นเมืองจันทบุรี กับไทยกับญวนบ้าง ไปเที่ยวเก็บตามเขาแลเนินที่ต่อเขตต์แดนแลป่าอื่น ๆ อีกก็มี คือป่าน้ำเชี่ยว ป่าตะเคียนทอง แลป่าไพรขาว แต่เร่วกระวานนี้พวกส่วยไปเก็บมาส่งครบจำนวน แล้วจึงได้ซื้อขาย มีน้อยไม่มาก อนึ่งไม้ระกำในแถบข้างนี้มีชุมมากทั่วทุกแห่งทุกหน ในระหว่างเขากับเขาต่อกันนั้นเป็นไม้งามมีมาก ที่ตามชายทะเลก็มี แต่กอแลลำไม่งามเหมือนที่เขา ในแดนเมืองเหล่านี้ เขาใช้ทำฝาเรือนแลหลังคาเกวียน เป็นสินค้าเข้าไปกรุงเทพฯ ปีหนึ่งก็มาก เป็นไม้ระกำอย่างดี เนื้อไม้ซึ่งเป็นสินค้าจากในเมืองนี้มีคนทำชุม แต่คนซึ่งไปทำนั้นเป็นคนไทยบ้าง คนญวนบ้าง ชองบ้าง ต้องเข้ากันเป็นพวก ๆ หานายสมุนไปทำป่าเหมือนกับทำระ พวกที่จะไปนั้นต้องมีต่างสำหรับบรรทุกสะเบียงอาหารสมควรแก่ตัวไปทุกคน เมื่อไปถึงป่าแล้วตั้งพักที่หนองน้ำลำธาร นายสมุนทำป่าแล้วชี้ทางให้แยกกันไปเที่ยวหาตามป่าแลชายเขา สังเกตนกที่กินไต่ไม้หอมเป็นสำคัญแล้วก็รู้ว่าเนื้อไม้ลงที่ต้นนั้น ๆ จึงเอาเครื่องมือต่าง ๆ ตัดฟัน ถ้าเห็นว่าเนื้อไม้ลงเพียงใดก็ถากฟันเอาเพียงนั้น ลางทีก็ถึงรากลึก ก็ต้องขุดลงไปจนถึง ต้องถากกระพี้ออกจากเสีย เอามาแต่พอแรง เมื่อมาถึงที่ประชุมในเวลาค่ำแล้วก็ยังไม่ได้หยุดการ ต้องถากเซาะเนื้อขาวออกเสียให้หมด

ไว้แต่เนื้อไม้ดำ แล้วจึงเอาใบหางสิงห์ห่อไม่ให้สีตก หาเนื้อไม้นั้นได้ตั้งแต่เวลาเดือนอ้ายจนถึงฤดูฝนเหมือนกับทำรง เมื่อถึงเวลาจะเลิกแล้ว ต้องแบ่งให้แก่นายสมุนข้างตามสมควร แต่ในการที่หาเนื้อไม้มีเป็นการเสี่ยงบุญเสี่ยงกรรมอยู่ ลางทีก็ได้มากลางทีก็ได้น้อย แต่เนื้อไม้หอมใหญ่นั้นหายาก ถึงโดยว่าจะพบท่อนใหญ่ ๆ ก็เอามาไม่ใคร่จะไหว ต้องตัดเอาให้เป็นท่อนเล็ก ๆ พอสมกับกำลังที่จะเอามาได้ เพราะทางที่ไปหานั้นกันดารนัก ไม้ป่าต่าง ๆ ที่ในแขวงนี้ไม่มีไม้สักเลย มีแต่ไม้อินทนิน ๑ ไม้ขนุน ๑ ไม้ขุนนาก ๑ ไม้ขนุนนก ไม้จำปา ไม้ชันดำ ไม้โมกมัน ไม้ยางขาว ยางแดง ไม้ตะแบก ไม้เหียง ไม้นางเลว ไม้ตาลหก ไม้จันแพรก ไม้ละโมก ไม้เหล่านี้มีผู้ได้ตัดฟันมาใช้เลื่อยเป็นกระดานไม้กระยาเลยใช้โดยมาก แลไม้นาคบุดอีกอย่างหนึ่งนั้นเขาใช้เป็นลูกประสักเรือ ว่าดีกว่าไม้แสมสารที่ใช้กันอยู่ที่อื่น ๆ ไม้ที่ทำเสาเรือนนั้น ใช้ไม้ตะทิด ไม้พวา ไม้พันจำ แลไม้เหล่านี้ทนได้ประมาณ ๑๔ ปี ๑๕ ปี ลางทีเขาว่า ๓๐ ปีก็อยู่ได้ ไม้ปะโลงนั้นมีชุม ตั้งแต่เมืองแกลงถึงปากน้ำเวน ต้นโตประมาณกำ ๑ กำกึ่ง วิธีที่จะถากเปลือกนั้น ต้องเอามีดไปควั่นลำต้นไว้เป็นตอน ๆ ห่างกันประมาณศอกคืบจนถึงค่าคบ แล้วเอามีดกรีดปอกเปลือกเอามาหมดแล้ว ต้นเดิมนั้นก็ตาย จึงแตกแขนงขึ้นมาอีกแล้วก็ต่อกันไปทุกปี ซึ่งเราได้พูดถึงต้นตาลไว้ข้างในข้างต้นแต่ไม่ได้กลับมาพูดอีกเลย เพราะเขาไม่ได้ใช้ทำน้ำตาล ที่นี่ใช้แต่เอาจาวแกงกิน.

ว่าด้วยการช่างการค้าขายเมืองจันทบุรี แลหัวเมืองขึ้นเมืองจันทบุรี การค้าขายที่ในเมืองจันทบุรี

ซึ่งเป็นสินค้าเกิดขึ้นในเมือง แลใช้อยู่ในเมือง แลจำหน่ายออกจากเมืองนั้น คือ พริกไทย ๑ ข้าว ๑ กระวาน ๑ เร่ว ๑ น้ำตาลทราย ๑ พงทะลาย ๑ รง ๑ แตงอุลิด ๑ เสื่อต่าง ๆ ๑ กระสอบ ๑ ผ้าพื้น ๑ ผ้าห่อหมาก ๑ ผ้าอาบน้ำ ๑ เนื้อไม้ ๑ ฝาง ๑ ไม้ค้างพลู ๑ ไม้ระกำ ๑ ไม้ตะเคียน ๑ ขี้ผึ้ง ๑ เปลือกปะโลง ๑ ไม้แดง ๑ กุ้งแห้งพีด ๑ เยื่อเคย ๑ ปลิงทะเล ๑ ไต้ ๑ ยาสูบ ๑ คราม ๑ ถั่ว ๑ หวายพัศเคา ๑ ไม้กระยาเลย ๑ พริกไทยนั้นมีเป็นสินค้าอยู่ ๒ อย่าง คือพริกไทยดำพริกไทยขาว พริกไทยดำเป็นพื้นสินค้าราคาซื้อขายกันในเมือง ขึ้น ๆ ลง ๆ ไม่เป็นยุติ ตามคราวถูกแพง พริกไทยดำนั้น หาบ ๑ ราคาตั้งแต่ ๘ ตำลึงขึ้นไปจนถึง ๑๘ ตำลึง ที่ในเมืองจันทบุรีแลในหัวเมืองขึ้น พริกไทยออกปี ๑ ประมาณ ๓ หมื่นหาบเศษ พริกไทยล่อน ราคาหาบ ๑ ตั้งแต่ ๑๕ บาทขึ้นไปจนถึง ๓๐ บาท ปี ๑ พริกไทยล่อนออกประมาณ ๑,๔๐๐ หาบเศษ ข้าวที่ในเมืองจันทบุรีนั้น ต่อทำนาได้ผลเหลือใช้ในเมืองแล้วจึงได้บรรทุกเข้าไปกรุงเทพ ฯ แลเมืองจีน ถ้าข้าวแพงข้าวออกปีละ ๒,๐๐๐ เกวียน ๓,๐๐๐ เกวียนเป็นอย่างมากที่สุด ราคาซื้อขายกันเกวียนละ ๒๐ บาท เป็นราคาถูกขึ้น ๆ ลง ๆ บ้าง ถ้าข้าวในกรุงเทพ ฯ แลเมืองจีนถูก ก็ไม่มีออกจากเมือง เร่วกระวานนั้นเป็นของส่วยเสียโดยมาก กระวานปี ๑ มีประมาณ ๗๐ หาบ ซื้อขาย

กันที่เมืองนี้ ตั้งแต่ ๑๗๐ บาทถึง ๒๐๐ บาท เร่วนั้นผู้ที่ไปหาเอามาปอกเปลือกเอาแต่เมล็ดในไว้ แล้วส่งเปนส่วย เหลือจากส่วยแล้วจึงได้ขายกันเปนราคาหาบละ ๔๐ บาท เร่วมีเข้ามาในเมืองจันทบุรีปี ๑ ๕๐ หาบ ๖๐ หาบ น้ำตาลทราย ในเมืองนี้ทำน้ำตาลปึกน้ำตาลแท่งมาก เปนน้ำตาลทรายก็มี ได้บรรทุกเข้าไปกรุงเทพ ฯ แลเมืองญวนเมืองเขมรปี ๑ ประมาณ ๗๐๐ หาบ ๘๐๐ หาบ ราคาซื้อขายกันอยู่ที่ในเมืองนี้ น้ำตาลทรายแดงตั้งแต่ ๔ บาทขึ้นไปถึง ๖ บาท น้ำตาลทรายขาวออกปี ๑ ประมาณ ๒๐๐ หาบ ราคาซื้อขายกันในเมืองนี้ตั้งแต่ ๙ บาทขึ้นไปถึง ๑๐ บาท พุงทะลายในเมืองนี้ไม่มีเสมอไป บางปีมีผลได้เปนสินค้าประมาณ ๒๐๐ เกวียน ราคาซื้อขายกันถังละ ๓ สลึงบ้าง บาท ๑ บ้าง รงที่เมืองจันทบุรี บางปีก็ออกมาก บางปีก็ออกน้อย สุดแล้วแต่คนทำมากทำน้อย แต่ที่เข้ามาในเมืองจันทบุรีอย่างน้อยเพียง ๕๐ หาบเศษ ถ้าอย่างมากถึง ๑๐๐ หาบ แต่ส่งเปนส่วยเสียมาก เหลือส่วยจึงเปนสินค้า ซื้อขายกันหาบหนึ่ง ๖๐ บาทเปนอย่างกลาง ผลแตงอุลิตได้ออกเปนสินค้าเข้าไปจำหน่ายณกรุงเทพ ฯ ปีหนึ่งตั้งแต่ ๑๐,๐๐๐ ผลขึ้นไป เปนแตงเนื้อแดง ราคาซื้อขายกัน ๑๐๐ ละ ๔ บาทบ้าง ๕ บาทบ้าง ยังแตงอีกอย่างหนึ่งเรียกว่าแตงหมูเนื้อเหลือง แต่ไว้ช้าไม่ได้ ไม่เปนสินค้าออก กินกันอยู่แต่ในเมือง เสื่อต่าง ๆ แลกระสอบที่เมืองนี้ เสื่อเปน ๔ อย่าง ๆ ๑ ทำด้วยคล้า คือตัดเอาต้นคล้ามาจักเอาแต่ผิว ผึ่งแดดไว้ให้แห้งแล้วจึงสานเปนเสื่อกว้างยาวไม่มีกำหนดแล้วแต่ผู้ต้องการ ที่ทำสาน

นั้นต้องเปนที่เรียบร้อยเปนพื้นกระดานไสกบเกลี้ยง แล้วจึงทำเปนพื้นกระดาน เสื่อคล้านี้ไม่เปนสินค้าซื้อขายแก่กัน เมื่อผู้ใดจะต้องการก็สั่งให้ทำ หรือเปนส่วยเปนของกำนัลเท่านั้น คิดราคาซื้อขายกันยาว ๔ วา กว้าง ๕ ศอก เปนเงิน ๔ ตำลึง อีกอย่างหนึ่งเสื่อกกที่ชาวกรุงเทพ ฯ เรียกว่าเสื่อกระจูดนั้นทำที่เมืองแกลง เปนเสื่อหางยาวเสื่อลวดข้าง เปนเสื่อสำหรับส่วยอาศนา เหลือซื้อขายกันเปนสินค้า วิธีทำนั้นต้องถอนต้นกกมาผึ่งแดดไว้ให้แห้ง เพื่อจะให้เปนนวล แห้งแล้วเก็บมัดไว้ จะสานเมื่อใดก็เอาวางบนเขียง แล้วเอาสากเช่นสากซ้อมข้าว แต่สันหน้าเสียให้เสมอ กระทุ้งกกให้แบน ทำได้แต่เวลาเช้า ๆ ถ้าสายขึ้นแล้วกกนั้นกรอบไปทำไม่ได้ ถ้าจะสานเปนเสื่อห้องต้องทำ ๖ เกลียวเปนผืนข้าง ๔ เกลียวเปนผืนข้าง คิดราคาซื้อขายกันตามมากเกลียวน้อยเกลียว ๆ ละ ๑ สลึง ถ้าเปนเสื่อลวดยาว ๓ วาตามธรรมเนียม กว้างชั่วต้นกก ราคาลวดละ ๓ สลึง อย่างหนึ่งเสื่อกกแดงนั้นมีแต่พวกญวนทำแห่งเดียว วิธีทำนั้นเอาต้นกกมาจักให้เล็ก ผึ่งแดดให้แห้ง แล้วจึงย้อมสีต่าง ๆ ตามแต่จะให้เปนลาย สีแดงนั้นย้อมด้วยน้ำฝาง สีดำย้อมด้วยหมึก สีเหลืองย้อมด้วยแก่นแลขาเที่ยย้อมขมิ้น สีน้ำเงินย้อมด้วยครามแต่ใช้น้อย แล้วเอาเข้าสดึงทอเปนลายต่าง ๆ เปนเสื่อผืนเสื่อลวดอย่างยาวตามแต่จะต้องการ กว้างฉะเพาะชั่วต้นกก เปนสินค้าออกนอกเมือง เสื่อลวดประมาณ ๓,๐๐๐ ลวด ราคาลวดละ ๖ สลึง เสื่อผืนนั้นออกน้อย เปนแต่ของกำนัลแลของแจก ราคาผืน ๑ ตั้งแต่สลึงจนถึงบาท ตามแต่งามไม่งาม

เสื่อดอกอ้อทำที่เมืองจันทบุรีอีกอย่างหนึ่ง คือเอาก้านดอกอ้อมาผ่าเหลาแล้วทอเป็นเสื่อสีเหลืองเองไม่ต้องย้อม ไม่เป็นสินค้าซื้อขาย เป็นแต่ทอให้กัน แต่กระสอบนั้นสานเป็นรูปไปทีเดียว เป็นสินค้าขายไปในประเทศต่าง ๆ ตามแต่ผู้ต้องการ แต่ในเมืองนี้ใช้ใส่พริกไทยแลยาพ่นพริก จำนวนกระสอบที่ออกปีหนึ่งตั้งแต่หมื่นหนึ่งขึ้นไป ราคาซื้อขายกันร้อยละ ๘ บาทบ้าง ๙ บาทบ้าง พวกพ่อค้าชาวยุโรปที่ทำโรงสีข้าวอยู่ในกรุงเทพ ฯ ได้สรรเสริญว่ากระสอบฝั่งตะวันออกฝั่งตะวันตกดีกว่ากระสอบจีน บรรจุข้าวได้ขนาดไม่ผิดกัน แต่ราคาแพงกว่ากระสอบจีน ผ้าพื้น ผ้าห่อหมาก ผ้าอาบน้ำ แลแพรนุ่งนั้น พวกผู้หญิงทอที่เมืองจันทบุรี เมืองแกลง เมืองขลุง โดยมากใช้ด้ายเทศย้อมสีต่าง ๆ ทอเป็นผ้าพื้นบ้าง ผ้าตาสมุกบ้าง แลผ้าราชวัตรบ้าง มีฝีมือดีกว่าที่กรุงเทพ ฯ แพรนุ่งนั้นใช้ไหมจีนไหมญวนทอเป็นผ้าไหมบ้าง ด้ายแกมไหมบ้าง เป็นแพรเนื้อดี ใช้ทนกว่าแพรเมืองจีน ราคาอย่างดีผืนละ ๒๐ บาท อย่างเลว ๘ บาทบ้าง ๖ บาทบ้าง ด้ายแกมไหมผืนละ ๔ บาท แต่ผ้าพื้นนั้นออกจากเมืองปีหนึ่งเพียง ๒๐๐ ผืน ๓๐๐ ผืน ราคาผืนละกึ่งตำลึง แต่ใช้ในพื้นเมืองมาก ด้วยราษฎรในพื้นเมืองนุ่งผ้าพื้นทั้งนั้น ไม่เห็นมีใครนุ่งผ้าลายเลย เนื้อไม้มีเป็น ๓ ชะนิด อย่างดีอย่างกลางอย่างเลว ราคาซื้อขายกันอย่างดีชั่งละ ๖ บาทบ้าง ๗ บาทบ้าง อย่างกลางนั้นก็ลดลงมาตามลำดับ จนถึงอย่างเลวที่สุด ราคาเพียงชั่งละกึ่งตำลึง เนื้อไม้ที่ในเมืองจันทบุรี ปีหนึ่งประมาณ ๓๐ หาบ ๔๐ หาบ ไม้ฝาง

ไม้ค้างพลูนั้น มีตามชายทะเลนั้น แขวงเมืองแกลง เมืองขลุง แลเมืองจันทบุร พื้นไม้กงกางสำหรับใช้ในโรงหีบโรงจักรปี ๑ นับด้วยแสนต้น ราคาซื้อขายกันร้อยละ ๔ สลึง ราษฎรที่ขัดขวางยากจนก็อาศัยตัดฟืนเลี้ยงชีวิต แต่ไม้ค้างพลูนั้นตัดร่นไม้ปะโลง มีขนาดโตรับต้นรับ ๑ ยาว ๙ ศอก บรรทุกเรือเข้าไปจำหน่ายกรุงเทพ ฯ ปี ๑ ตั้งแต่แสนต้นขึ้นไป ราคาขายกันร้อยละกึ่งตำลึง ไม้ระกำเข้าไปในกรุงเทพ ฯ มากตั้งแต่แสนลำ ราคาซื้อขายกันร้อยละ ๒ สลึง ไม้ตะเคียนที่ตัดใช้เป็นมาดเรือ มีในป่าแขวงเมืองจันทบุรี เมืองแกลง เลื่อยเป็นกระดานบ้าง ใช้เป็นฟื้นบ้านเมือง แลเข้าในกรุงเทพ ฯ ก็มาก แต่มาดเรือนั้นราษฎรตัดได้เพียงแต่ยาว ๕ วา ถ้ายาวกว่านั้นก็ต้องห้ามไว้ใช้ราชการ มาดเรือซึ่งซื้อขายกันในเมืองนี้ ที่เรียกว่ามาดรางหมูยาว ๔ วาลำละ ๙ บาทบ้าง ๑๐ บาทบ้าง ขี้ผึ้งในเมืองจันทบุรีมีอยู่ ๒ อย่าง อย่าง ๑ มีในป่าสูง อย่าง ๑ มีในป่ากงกางชายทะเล ที่ป่านั้นแต่ก่อนไม่มีภาษี ผู้ใดพบก็ได้เอาเป็นประโยชน์ มาในปีต้นพระยาจันทบุรีคนนี้ ยอมให้ราษฎรผูกเป็นภาษี ขี้ผึ้งออกจากเมืองจันทบุรีปี ๑ ประมาณ ๒๐ หาบ ๓๐ หาบ ราคาซื้อขายกันที่เมืองจันทบุรีชั่งละ ๖ สลึงบ้าง ๙ สลึงบ้าง เปลือกปะโลงออกปี ๑ หลายพันหาบ ราคาซื้อขายกันหาบละ ๓ บาทบ้าง ๔ บาทบ้าง ไม้แดงอยู่ในป่าสูงแขวงเมืองขลุง ราษฎรตัดบรรทุกเกวียนมาขายให้ลูกค้าราคาหาบละ ๓ สลึง ปี ๑ ไม้แดงออกประมาณ ๑,๐๐๐ หาบเศษ กุ้งแห้งพิดที่เกาะหมูเกาะแมวเกาะเปริด ปี ๑ ประมาณ ๒๐ หาบ

ราคาหาบละ ๓ ตำลึง เยื่อเคยดีทำใช้ในเมืองเหลือแล้วได้เป็นสินค้า ส่งเข้าไปกรุงเทพฯ ราคาซื้อขายกันที่เมืองจันทบุรี เยื่อเคยดีนั้น ออกปี ๑ ตั้งแต่ ๑,๐๐๐ ถังลงมา ราคาถังละ ๓ สลึงบ้าง บาท ๑ บ้าง เยื่อเคยแกงนั้น ชาวเมืองนี้ไม่สู้ใช้กัน เป็นแต่ทำเป็นสินค้า เข้าไปกรุงเทพฯ มาก ราคาซื้อขายกันถังละ ๒ สลึงเฟื้องบ้าง ๓ สลึง บ้าง ปี ๑ เยื่อเคยแกงออกตั้งแต่ ๑,๐๐๐ ถังขึ้นไป ปลิงในท้องทะเล มี ๓ อย่าง ราคาซื้อขายกัน ปลิงแตงโมชั่งละบาท ปลิงตัวดำ ราคาหาบละ ๔๕ บาท ปลิงขาวหาบละ ๓๐ บาท ปลิงออกปี ๑ ประมาณ ๕๐ หาบ วิธีทำไต้ที่เมืองแกลงมี ๒ อย่าง อย่างหนึ่งทำด้วยเปลือกเสม็ด เอามาทอนให้เท่ากับลำไต้ เมื่อเห็นน้ำมันออกดีแล้ว จึงเอาใบไม้สดฟาดปากหลุมให้ไฟดับ แล้วเอาเปลือกเสม็ดอัดไว้ใน หลุมพอสมควรทิ้งไว้สามคืน แล้วจึงไปคัดเอามาแบ่งออกพอลำไต้ ใช้ใบกะพ้อห่อนอกมัดเข้าเป็นลำอย่างนี้เรียกว่าไต้เสม็ด ไต้อีกอย่าง หนึ่งนั้นเอาไม้ยางผุๆ มาถากให้เท่ากับลำไต้แล้วแช่น้ำมันยาง ยางที ก็ห่อใบกะพ้อ บางทีก็ไม่ห่อ เรียกว่าไต้คบ ทนกว่าไต้เสม็ด ไต้ ซื้อขายกันที่เมืองจันทบุรี ราคามัดหนึ่ง ๒๐ ลำ ๑๐ มัดบาท ปี ๑ ออกจากเมืองจันทบุรีตั้งหมื่นมัดขึ้นไป ยาสูบ คราม ถั่ว ทำ พอใช้ในบ้านเมืองไม่ได้เป็นสินค้า มีแต่ยาสูบออกไปเมืองญวน บ้างเล็กน้อย ปี ๑ ประมาณ ๑๐๐ หาบเศษ ราคาหาบละ ๓ สลึง หวายพัดเกาตัดที่ปลายน้ำเมืองจันทบุรี เอามาผ่า ๒ แล้วขดเป็น เกลียวขดเข้าเป็นขดขาย ๑๐๐ ขดเป็นเงิน ๗ บาทบ้าง ๕ บาทบ้าง ปี ๑

ประมาณ ๓๐.๐๐๐ ขดเศษ ไม้กระยาเลยนั้นก็มีมาก ใช้อยู่แต่ในพื้นบ้านพื้นเมือง ไม่ได้เป็นสินค้าขาออก สินค้าขาเข้าในเมืองจันทบุรี เป็นของมาแต่กรุงเทพฯ คือ เกลือ ๑ จาก ๑ ปูนแดง ๑ ด้ายเทศ ๑ ไหมญวน ๑ ไหมจีน ๑ ไหมเขมร ๑ ผ้าขาว ๑ ผ้าลาย ๑ ผ้าแพร ๑ เครื่องทองเหลืองทองขาว ๑ ถ้วยชาม ๑ ของใช้ของกิน คือ ใบชา ๑ ยาแดง ๑ เรือโป๊ะแลเรือเสาเรือใบซึ่งมาค้าขายกันในเมืองจันทบุรีทั้งขาเข้าขาออกปีหนึ่งประมาณ ๑๑๐ ลำเศษ เรือ ๔ วา ๕ วาเข้าออกค้าขายปี ๑ หลายร้อยลำ แต่กำปั่นนั้นหาได้เข้ามาทุกปีไม่ บางปีก็เข้ามารับบรรทุกข้าวแลพื้นบ้างเพียง ๒ ลำ ๓ ลำ เรือสำเภาในปัจจุบันนี้ศูนย์ทีเดียว

การช่างในเมืองจันทบุรี

มีช่างเรือช่างเกวียนแลช่างทำกระเบื้องหน้าวัวแลอิฐ แลช่างอื่นๆ นั้นก็คล้ายๆ กันกับที่กรุงเทพฯ ช่างเรือนั้นได้ทำเรือเป็ด ๔ วา ๕ วา ปี ๑ หลายสิบลำ แต่เรือโป๊ะเรือเสาเรือใบนั้น ต่อมีผู้สั่งจึงทำ เกวียนที่เมืองนี้ทำด้วยไม้ประดู่ เป็นเกวียนที่เทียมกระบือ มีแคร่แลประทุนทำด้วยไม้ระกำนั้นคงแข็งแรงดี งามกว่าเกวียนในหัวเมืองทั้งปวง ด้วยคนในเมืองนี้พอใจประกวดประชันกัน ซื้อกันเล่ม ๑ เป็นราคา ๑๐๐ บาท แต่รันแทะนั้นเมืองจันทบุรีไม่ได้เคยใช้มาแต่เดิม มีรันแทะป่าของเขมรรอยบ้าง อยู่วัน ๑ หรือ ๒ วันแล้วก็ไป ตั้งแต่พระยาจันทบุรีโตคนนี้มาเป็นผู้รักษาเมือง ได้คิดทำรันแทะโกงบ้าง

มีเก๋งมีประทุนบ้าง ไว้สำหรับใช้ราชการ เทียมด้วยโค หลายสิบรันแทะ แลราษฎรยังไม่มีใครจะใช้ตาม อิฐนั้นพวกไทยทำที่บ้านศีศะซ้อนริมเมืองเก่า ขนาดใหญ่กว่าอิฐที่กรุงเทพ ฯ แลเนื้อแน่นสนิทคล้ายอิฐที่เมืองจีน แต่ยังไม่เป็นสินค้าออก ใช้กันอยู่แต่ในบ้านในเมือง พวกจีนทำกระเบืองหน้าววัที่นาเซยก็มี แต่ยังสู้กระเบืองเมืองสงขลาไม่ได้ อนึ่งดินนาเซยนี้เคยส่งเข้าไปใช้ราชการในกรุงเทพ ฯ คือปั้นบาตรแลทำการอื่น ๆ บ้าง

ว่าด้วยสัตว์ป่า แลสัตว์ของเลี้ยง

ซึ่งเป็นกำลังใช้การ แลสัตว์น้ำสัตว์บกซึ่งเป็นอาหาร แลการเล่นสนุกในเมืองจันทบุรี การที่ใช้ไถนาแลนวดข้าวต่าง ๆ ในกระบวนนานั้นใช้กระบือเป็นพื้นเมือง กระบือต่างเมืองที่มาขายนั้นมาทางเมืองนครราชสีมา ลงเมืองปราจีนบุรี แล้วจึงมาขายที่เมืองนี้ โคนั้นก็ใช้บ้างเป็นแต่โคต่างแลโคเทียมเกวียน ช้างในเมืองจันทบุรีไม่มีใช้ ใช้อยู่แต่ช้างป่าสีเซ็น ต่อแดนเมืองเขมรแลเมืองขลุงบรรทุกสินค้าของป่าเข้ามาขายในเมืองจันทบุรีบ้าง ช้างเถื่อนนั้นมีอยู่ในป่าไกล ๆ ลางทีก็เข้ามาบ้าง แต่ชาวเมืองนี้ไม่ได้จับกุมมาใช้สอยเลย เขาถือกันว่าที่เมืองเก่านั้นช้างเหยียบไม่ได้ ถ้าเข้ามาแล้วมักจะตาย ม้าก็มีใช้ชุม เป็นม้าลกผะสมในพื้นเมืองบ้าง เป็นม้ามาแต่เมืองเขมรบ้าง สัตว์ต่าง ๆ ที่กินเนื้อสัตว์เป็นอาหารนั้น เสือลายพาดกลอน เสือลายตลับ เสือปลา ชมด นางเห็น เสือที่ในเมืองนี้เขาลือกัน

ราชุมนัก มีอยู่ทั่วไปทุกแห่ง ที่พลิ้วที่สระบาปก็มีเสือใหญ่อยู่เสมอ พระยาจันทบุรีเขาว่ามันเข้ามาในบ้านบ้าง ในเมืองใหม่ก็เข้ามาบ่อย ๆ เที่ยวขบกัดคนแทบทุกปี เมื่อปีกลายนี้ก็เข้ามาในบ้านขึ้นไปกัดคนถึงบนเรือน พระยาจันทบุรีได้ให้พรานออกยิงตามพลิ้ว แลสระบาปได้เปนหลายตัว บางทีก็ทำจั่นดักได้บ้าง ราษฎรชาวเมืองนี้เชื่อถือกลัวเสือสมิงมาก เล่าว่าที่เมืองเขมร มีอาจารย์ทำน้ำมันเสือสมิงได้ ศิษย์ได้ลักน้ำมันนั้นทาตัวเข้า กลายเปนเสือสมิงไปถึง ๓ คน พลัดเข้ามาในแขวงเมืองจันทบุรีตัว ๑ เปนเสือดุร้าย เที่ยวขบกัดคนตายที่พลิ้ว ๒ คน ที่ท่ากจั่น ๑ คน ที่บ้าสเซ็น ๒ คน รวม ๕ คน อาจารย์เที่ยวตามได้บอกชาวบ้านว่า ศิษย์ ๓ คนลักน้ำมันเสือสมิงทาตัวเข้า กลายเปนเสือไปทั้ง ๓ คน บิดามารดาของศิษย์นั้นเขาจะเอาลูกเขาจึงมาเที่ยวตามหา แล้วสั่งไว้ว่าใครได้พบปะเสือนั้นแล้ว ให้เอาไม้คานตี หรือมิฉะนั้นให้เอากระลาครอบรอยเท้า เสือนั้นก็จะกลับเปนคนได้ แต่ว่าจะแก้นี้ทำได้ก็แต่เมื่อเสือนั้นยังไม่กินคน ถ้ากินคนรังควานทัยเสียแล้ว ถึงจะทำวิธีบอกก็ไม่กลับเปนได้ เหมือนเมื่อครั้งก่อน เรามาที่สัตหีบครั้ง ๑ น้ำจืดในเรือหมดต้องเกณฑ์ให้ทหารขึ้นไปตักน้ำที่หนองขนบก ไกลฝั่งประมาณ ๓๐ เส้น พวกชาวบ้านบอกว่าที่นี่มีเสือสมิงมาเที่ยวอยู่ พระสงฆ์ผู้เปนอาจารย์มาติดตาม เวลากลางคืนแล้วก็ออกไปนั่งอยู่ที่ใต้ต้นตาลริมหนองน้ำนั้น คอยจะแก้ศิษย์ซึ่งเปนเสือสมิงให้กลับเปนคน ในเวลานั้นก็ยังอยู่ พวกทหารพากันกลัว กลับลงมาเล่าที่เรือจนเรารู้ เราอยากจะให้ไปตามตัวลงมาให้เห็น

หน้าอาจารย์สักหน่อยหนึ่ง ก็เปนเวลาดึกเสียแล้ว ครั้นเวลาเช้าก็ไปเสียจากสัตหีบ ท่านขรัวอาจารย์นั้นบ้านนั้นเสือมันจะเอาไปกินเสียแล้วหรืออย่างไรก็ไม่รู้ ที่ว่ามานี้เปนแต่ฝอยตามคำที่ราษฎรเล่าลือกัน แต่ที่จริงนั้นเสือเมืองจันทบุรีมากนัก ถ้ากรุงเทพฯ ต้องการ ก็ต้องเกณฑ์ที่มาเอาที่นี่ได้ทุกครั้ง เหมือนหนึ่งที่จะต้องการส่งไปเมืองฝรั่งเปนต้น สัตว์ที่กินผลไม้นั้น คือหมีแลลิงค่างบ่างชะนี พวกพรานเที่ยวป่าได้พบหมีนั้นว่ามี ๓ อย่าง เปนหมีคนอย่าง ๑ หมีเสืออย่าง ๑ หมีสุนัขอย่าง ๑ ที่เรียกว่าหมีคนนั้น คือรอยเท้าที่เดินคล้ายกับรอยเท้าคน หมีเสือนั้นว่าหน้าและเท้าเหมือนอย่างเสือ หมีสุนัขนั้นหน้าคล้ายสุนัขแลเท้าได้คล้ายสุนัข พวกพรานได้ยิงเอาหนังเอาดีมาขายอยู่เนือง ๆ พวกพรานสังเกตได้ว่า ถ้าจะพบหมีแล้วได้ยินเสียงขึ้นพึมพำตามเสียงซึ่งสังเกตกันว่าหมี สัตว์ที่กินหญ้านั้น ช้าง, แรด, โค, กระบือ, สุกรป่า, เนื้อ, กวาง, นางเก้ง, กระต่าย, กระจง ก็มีเหมือนอย่างป่าอื่น ๆ แต่กระบวนจับกระต่ายของชาวบ้าน ไม่เหมือนเมืองอื่นที่ใช้ด้วยข่ายขึง ชาวเมืองจันทบุรีนั้นเอาใบไม้มารั้งเข้าเปนรั้วสูงประมาณศอก ๑ ปักเปนปากชะนางคล้ายกับรั้วโป๊ะที่เขาจับปลาในน้ำ ที่กันรั้งใบไม้นั้นไว้ช่องขัดแร้วไว้ เมื่อกระต่ายออกเที่ยวหากินกลางคืน ก็เราะรั้วมาเห็นช่องก็ออกตามช่องโดยข่ายลิ้นหลุดแล้วก็ลั่นติดคอแลเอวกระต่ายอยู่จนไปปลด อนึ่งกระจงนั้น ชาวเมืองนี้ถือกันว่าสัตว์โสโครก ถึงจะจับมาได้ก็ไม่กินเปนอาหาร แต่เลี้ยงไว้ดูเล่น แต่พระยาจันทบุรีว่ากระจงนี้ถ้าจะเลี้ยง

ได้ก็แต่ฤดูแล้งตลอดไปเพียงฤดูฝน ถ้าถึงฤดูฝนได้ยินเสียงฟ้าร้อง กระจงนั้นก็ตาย ไม่ข้ามฤดูไปได้ ด้วยพระยาจันทบุรีเองได้ลองเลี้ยงเล่นหลายฝูงแล้ว ก็เห็นเป็นเช่นกล่าวมานี้เหมือน ๆ กันหมด แต่เราเลี้ยงเล่นที่บางกอกก็เห็นอยู่ข้ามปีได้ การจับปลาในเมืองนี้ ใช้ลากอวน ๑ ลากเปีด ๑ ยกยอ ๑ โพงพาง ๑ เหมือนที่อื่น ๆ แต่แปลกอยู่อย่างหนึ่ง ที่โพงพางนั้นชาวเมืองนี้เรียกว่าไซมาน เพราะใช้รั้วปักเป็นปากซะนาง ไว้ช่องข้างใต้ น้ำสุดแต่เดียวจะเพาะปากโพงพาง ๆ นั้นก็เหมือนกันกับโพงพางตามธรรมเนียม ปลาทะเลที่ได้ขึ้นในปากอ่าวนั้น คือ ปลาอินทรี ๑ ปลาตาบลาว ๑ ปลากุเรา ๑ ปลาจละเม็ด ๑ และปลาอื่น ๆ แต่ปลาทูไม่มีมาถึงอ่าวนี้ ปลาจละเม็ดนั้นตัวโต ๆ กว่าในอ่าวปากน้ำเจ้าพระยา.

เรื่องการจับปูในเมืองนั้น มีแต่พวกญวนเข้ารีตส่วยกฤษณาเป็นผู้ทำ แต่วิธีจับนั้นได้จดไว้ในเยอแนลเมื่อเราไปเห็น วัน ๑ ฯ๑ ๒ ค่ำนั้นแล้ว เยื่อเคยทำที่ชายทะเลตั้งแต่แขวงเมืองแกลงไปจนเมืองขลุง วิธีทำนั้นเอาระวะลงไส ระวะนั้นตาถี่อย่างผ้ามุ้ง ปากกว้าง ๔ ศอกบ้าง ๓ ศอกบ้าง ลงเดินไสไปตามชายฝั่ง มีเรือเล็กผูกเชือกลากไปด้วยลำ ๑ ถ้ากุ้งเคยเข้าในระวะมากแล้วก็สลัดลงในเรือเสียคราวหนึ่ง แล้วก็ไสต่อไปอีกกว่าจะสิ้นเวลา กุ้งเคยอย่างนี้เล็กนิ่ม เป็นเยื่อเคยอย่างดีไม่ต้องเรียงต้องโขลกเคล้าเกลือก็ละเอียดไปเอง แล้วเอาขึ้นไว้บนร้าน ร้านนั้นเป็นเพิงมีชายคาข้างเดียวมุงด้วยจาก จึงเอาเยื่อเคยขึ้นกองแผ่ลงแดดไว้บนหลังคา น้ำเคยก็ไหลตกลงชายคามีรางรับไว้

ไหลไปละที่ แต่ผึ่งไว้บนหลังคานั้นประมาณ ๓ วัน ๔ วัน จึงเก็บเข้าถังเข้าอัดไว้ตามได้มากแลน้อย น้ำเคยนั้นเป็นอย่างดี ชาวเมืองนี้เรียกว่าน้ำเคยตก ใช้กันทั่วเมือง แต่เยื่อเคยแกะนั้นทำที่อ่าวเปร็ดริมแหลมหญ้า วิธีทำนั้นลงอวนตาถี่ ๆ เพราะกุ้งเยื่อเคยตัวเขื่องขนาดกุ้งฝอยเค็ม แล้วเกลือกุ้งเคยนั้นลงในถังใหญ่ หรือลังเวียนทำด้วยใบจาก แล้วโรยเกลือเป็นชั้น ๆ สลับกับเคยคนละชั้นหมักไว้คืน ๑ แล้วคนที่ทำก็สวมรองเท้าไม้ลงเหยียบย่ำให้ละเอียด แล้วขึ้นร้านผึ่งไว้ให้น้ำตก เช่นเยื่อเคยอย่างดีที่ว่ามาแล้ว ปลิงทะเลนั้นพวกจีนไหหลำพวกญวนหาตามอ่าวต่าง ๆ กระบวนที่ทำนั้นมี ๓ อย่าง อย่าง ๑ เวลากลางคืนคลื่นเงียบลมสงัด จุดไต้ถือซ่อมเที่ยวแทงในทะเล อีกอย่าง๑ พวกจีนไหหลำลงดำในทะเลเวลากลางวัน อย่าง ๑ ลากด้วยไม้อีทุบ ๆ นั้นทำด้วยไม้มีอวนเป็นถุง ผูกเชือก ๔ เส้น มีก้อนศิลาถ่วงครึ่งจะไม่ให้จมถึงดิน ลากไปตามโขดที่เป็นดอนในทะเลแหลมหญ้า แหลมกระบัง อ่าวระยอง เมื่อลากไปปลิงกะทบไม้อีทุบก็กระเด็นเข้าไปในอวน ลากไปจนสิ้นเขตต์โขดแล้ว ก็ยกขึ้นเทลงในเรือเสียคราว ๑ แล้วลากต่อไป การที่ลากปลิงนี้ชอบเมื่อเวลาลมจัด ลากได้ทั้งกลางวันกลางคืน เมื่อได้ปลิงมาแล้วผ่าหลังควักไส้ออกแล้วต้มจนสุก ๆ แล้วกลางวันผึ่งแดด กลางคืนย่างไฟ จนแห้งเกราะเป็นใช้ได้ เมื่อเรือเราแล่นเฉียดแหลมหญ้าไปวันนั้น ก็ได้แลเห็นเขาลากปลิงอยู่แต่ไกล ๆ การจับปลาน้ำจืดนั้นก็ใช้แห ใช้ดักซั้ง ตกเบ็ด เหมือนที่อื่น ๆ ในเมืองนี้ปลาน้ำจืดไม่สู้บริบูรณ์

การเล่นต่าง ๆ ละครก็มี เพลง หุ่นจีนหนังจีนก็มี แต่หนังไทยนั้นไม่มี อนึ่งราษฎรที่เกี่ยวข้าวไม่ร้องเพลงเหมือนที่กรุงเก่า เขาใช้ร้องเข้าเจ้าหงษ์ แต่ทำนองแลถ้อยคำไม่เหมือนที่เขาร้องเข้าเจ้าหงษ์ตามธรรมเนียม อนึ่งในการที่ว่ามาทั้ง ๓ เรื่องนี้สืบสวนเนื้อความได้แน่บ้างไม่แน่บ้าง เพราะเวลาน้อย จะเอาละเอียดไม่ได้ ด้วยเวลากลางวันเราไปเที่ยวเสียเสมอ ได้สืบความแต่เวลากลางคืน อนึ่งลางทีความที่สืบมานั้นไม่ได้ละเอียดบ้าง ก็อาศัยเก่าเป็นคนใช้ของเรามาช้านาน อยู่ด้วยมาแต่เรายังเล็กอยู่ แล้วเราได้ใช้สอยเมื่อโตมาจนถึงบัดนี้ได้ ๑๑ ปี ๑๒ ปี เราเห็นเป็นคนเรียบร้อยอยู่เข้าใจการข้างนี้ก็มาก ที่ตำแหน่งพระขลุงว่างอยู่ เราจะยอมให้ออกมาเป็นที่พระขลุง

ว่าด้วยเมืองจันทบุรีแต่เดิม แลปัจจุบันนี้

ในเมืองจันทบุรี เป็นเมืองเดิมมีชื่อปรากฏมาช้านาน แต่ต้นเรื่องพระราชพงศาวดารซึ่งกล่าวความไว้โดยพิสดาร ตามที่ได้ทราบกันในกรุงเทพ ฯ อยู่โดยมากในปัจจุบันนี้ คือกำหนดตั้งแต่แรกสร้างกรุงทวาราวดีศรีอยุธยา ในจุลศักราช ๗๑๒ ปีขาลโทศกเป็นต้น มาในเรื่องพระราชพงศาวดารนั้น ได้กล่าวถึงประเทศราชซึ่งขึ้นกรุงเทพมหานครว่ามี ๑๖ เมือง เมืองจันทบุรีนี้ก็มีชื่อปรากฏในเมืองประเทศราช ๑๖ เมืองนั้นด้วย ก็แต่กล่าวไว้ว่าเป็นเมืองประเทศราชนั้น แต่ก่อนจะมีเจ้าประเทศราชครอบครองอาณาเขตต์ ส่งดอกไม้ทองเงินขึ้นกรุงเทพ ฯ เหมือนกันกับประเทศราชทุกวันนี้หรือ หรือจะ

เปนแต่พระยาผู้ครองเมืองมีต้นไม้เงินทองเหมือนอย่างทุกวันนี้ก็ไม่ทราย ด้วยทุกวันนี้เหมือนหนึ่งเมืองนครศรีธรรมราชแลเมืองสงขลา แลเมืองอื่น ๆ ซึ่งเปนเมืองใหญ่มาแต่เดิมก็มีต้นไม้ทองเงินอยู่จนบัดนี้ แต่ไม่ได้ยกว่าเปนเมืองประเทศราช ก็เปนเมืองขึ้นกรุงเทพ ฯ เหมือนเมืองทั้งปวงตามธรรมเนียม การเปน ๒ อย่างอยู่ดังนี้ ในพระราชพงศาวดาร ก็ไม่ได้ปรากฎชัดว่าการครอบครองบ้านเมืองนั้นอย่างไร แต่ควรรู้ว่าเมืองจันทบุรีนี้ เปนเมืองตั้งมาแต่โบราณช้านาน หรือบางทีจะตั้งมาแต่ก่อนศักราชในพระราชพงศาวดารก็ไม่ทราบ มีปรากฎอยู่ครั้งหนึ่งในแผ่นดินสมเด็จพระราเมศวรเสด็จยกขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ ในจุลศักราช ๗๔๖ ปี ได้เมืองแล้วกวาดครัวลาวลงมา โปรดให้ส่งไปไว้เมืองพัทลุง เมืองสงขลา เมืองนครศรีธรรมราช เมืองจันทบุรี เมื่อจะมาคิดเทียบดูถ้อยคำซึ่งว่าเปนประเทศราชหรือไม่เปนนั้น เห็นว่าถ้าเปนประเทศราชมีเจ้าครอบครองเมืองจริง ก็คงจะไม่ต้อนคนเหล่านี้ไปไว้ซ้ำรอยแต่เดิม เมื่อยังไม่ได้ตั้งกรุงทวาราวดีนั้น พระเจ้าแผ่นดินซึ่งครอบครองราชสมบัติฝ่ายเหนือมีสมเด็จพระรามาธิบดีที่หนึ่งอู่ทอง ซึ่งครองกรุงเทพมหานครอยู่ก่อน ๕ ปีเปนที่สุด หรือถอยหลังขึ้นไปองค์ใดองค์หนึ่งคงจะได้มาปราบเมืองจันทบุรีอยู่ในอำนาจแล้ว มิได้ยอมให้เปนเจ้าต่อไป แต่เมืองนั้นยังนับติดเปนประเทศราชอยู่ เพราะเพื่อจะให้เปนพระเกียรติยศ เพราะถือกันแต่ก่อนว่ากรุงพระมหานครใดมีเมืองประเทศราชขึ้นมาก ก็เปนพระเกียรติยศ ยิ่งกันเปนหน้า

หลังที่เดียวกับธรรมเนียมฝรั่ง ซึ่งเขานับอำนาจบ้านเมือง ว่าเป็นอันดีเป็นเด่นเป็นปรอเตกชั่นเป็นกอลอนี หรืออะไร ๆ อื่น ๆ ไม่เหมือนกันหมด ถ้าจะขืนเอาไปเทียบกับธรรมเนียมฝรั่งแล้ว คงเลยไปไม่ถูกหมด เพราะฉะนั้น ธรรมเนียมเมืองขึ้นของเรา จึงเป็นที่สงสัยของฝรั่งบ่อย ๆ พูดกันว่าอย่างโน้นอย่างนี้ไป เพราะเหตุที่เอาไปเทียบกับธรรมเนียมฝรั่ง เมื่อธรรมเนียมไม่คล้ายคลึงกันเลย จะเอาไปเทียบกันอย่างไรได้ อนึ่งเมืองจันทบุรีนี้ มีชื่อปรากฏในพระราชพงศาวดารหลายแห่ง แต่ไม่เป็นการสำคัญจะยกขึ้นพูดในเยอแนลของเรา จะต้องตัดความลงมาถึงแผ่นดินสมเด็จเอกทัศอนุรักษ์มนตรีราช ซึ่งทรงพระนามสมเด็จพระบรมราชานับเป็นที่ ๔ นั้น กรมหมื่นเทพพิพิธเป็นโทษ ต้องเนรเทศส่งไปณเกาะลังกา แล้วภายหลังพะม่ามาตีกรุงศรีอยุธยา ลือกันว่ากรุงเสียแล้ว กรมหมื่นเทพพิพิธจึงได้โดยสารกำปั่นเข้ามาณเมืองมฤท ในขณะนั้นเมืองมฤท, ตะนาว, ทะวายขึ้นกรุงสยาม แต่ที่จริงนั้นกรุงยังไม่เสีย พระเจ้าแผ่นดินจึงให้รับไว้ณเมืองตะนาวศรีก่อน ครั้นพะม่ามาตีเมืองทะวายเมืองตะนาวศรี พระเจ้าแผ่นดินจึงโปรดให้ส่งกรมหมื่นเทพพิพิธมาไว้ณเมืองจันทบุรี ครั้นเมื่อกรุงเสียแล้วขึ้นไปตั้งตัวเป็นเจ้าอยู่ณเมืองพิมาย ภายหลังเจ้ากรุงธนบุรีจับตัวได้สำเร็จโทษเสีย แต่เมืองจันทบุรีนี้ ควรจะนับว่าเป็นเมืองสำคัญของเจ้ากรุงธนบุรี ด้วยเมื่อครั้งกรุงเสียแก่พะม่านั้น เจ้ากรุงธนบุรียกมาแต่เมืองกำแพงเพ็ชรรบกับพะม่ามาโดยลำดับ เดินมาตามชายทะเลฝั่งตะวันออกนี้ เพราะ

พะม่ามิได้ มาย่ำยีหัวเมืองในตะวันออกให้ยับเยิน ครั้นจะตั้งตัวขึ้นใน แขวงจังหวัดฝ่ายเหนือ ผู้คนก็ยับเยินระส่ำระสาย สะเบียงอาหารก็ ไม่มีจะกิน พะม่าต้อนไปเสียหมด จึ่งได้ตั้งใจมุ่งหมายจะลงมาตั้ง ตัวในเมืองแถบตะวันออกนี้ แล้วจะได้กลับไปก่อสร้างกรุงศรีอยุธยา ให้คงตามเดิมขึ้นได้ เมื่อยกพลทหารมานั้นมีคนก็น้อย โดยกำลัง กล้าหาญสู้รบพะม่าได้ชัยชะนะตลอดมา ออกทางเมืองนครนายก แล้วมาเมืองปราจีนบุรี ข้ามด่านกบแจะ พะม่าติดตามมาได้สู้รบ มีชัยชะนะ แต่นั้นพะม่าก็มิได้ติดตามต่อไปอีก จึ่งได้ยกมาพัก บ้านหัวทองหลางพานทอง บางปลาสร้อยคือเมืองชลบุรี แล้วไป ถึงบ้านนาเกลือ แลนาจอมเทียน แล้วไปประทับแรม ทุ่งไก่เตี้ย ๑ สัตหีบ หินโด่ง น้ำเก่า ๑ แลเมืองระยอง ๑ ประทับแรม เป็นระยะไป ในขณะเมื่อมาถึงระยองนั้น ขุนรามหมื่นซ่องแลผู้อื่น ซึ่งเป็นกรมการในเมืองระยองคิดประทุษฐร้ายต่อเจ้ากรุงธนบุรี ได้ รบกัน เจ้ากรุงธนบุรีมีชัยชำนะ จึ่งพักอยู่ณเมืองระยองเจ็ดแปด วัน จึ่งให้นายบุญมีมหาดเล็ก นายบุญรอดแขนอ่อน นายบุญมา น้องเมียพระยาจันทบุรี ไปเกลี้ยกล่อมพระยาจันทบุรี พระยา จันทบุรีก็ยินยอมอ่อนน้อม ได้ทำสัตย์สาบาลกัน แล้วว่าจะมารับ เสด็จ ครั้นภายหลังกลับแคลงว่า เจ้ากรุงธนบุรีจะคิดร้าย จึ่ง มิได้มา ในเมื่อขณะเจ้ากรุงธนบุรีตั้งอยู่ณเมืองระยองนั้น ยังมิได้ ยกไปเมืองจันทบุรี เพราะเหตุที่นายทองอยู่นกเล็กไปตั้งอยู่ณเมือง ชลบุรีคอยสะกัดตัดทางคนซึ่งจะไปเข้าสวามิภักดิ์ จึ่งต้องยกไพร่พลมา

ที่เมืองชลบุรีได้ แล้วยกกลับไปอยู่ณเมืองระยอง ฝ่ายขุนรามหมื่นซ่องซึ่งเป็นศัตรูของเจ้ากรุงธนบุรีนั้น แตกไปแล้ว อาศัยอยู่ ณเมืองจันทบุรี ยุยงพระยาจันทบุรีมิให้อ่อนน้อมต่อเจ้ากรุงธนบุรี จึงแต่งให้พระสงฆ์ ๔ รูป มาล่อลวงเจ้ากรุงธนบุรีไปณเมืองจันทบุรีหมายจะทำร้าย แต่เจ้ากรุงธนบุรีรู้เท่า ก็ยกพลทหารไปตั้งกองทัพอยู่นอกเมือง พระยาจันทบุรีก็ไม่ออกมาเฝ้า กลับให้พระสงฆ์มาเชิญเสด็จเข้าไปในเมือง เจ้ากรุงธนบุรีจึงสั่งไปว่าให้พระยาจันทบุรีส่งตัวขุนรามหมื่นซ่องออกมา จึงจะสิ้นความมัวหมองต่อกัน พระยาจันทบุรีก็ไม่ส่งตัว เจ้ากรุงธนบุรีจึงให้ยกเข้าตีเมืองจันทบุรี ในเมื่อเวลาจะยกเข้าไปนั้น ให้พลทหารทุบหม้อข้าวเสียหมด ยกเข้าตีในวันเดียวก็ได้ แล้วตั้งต่อเรือรบเรือไล่ซ่องสุมผู้คนทหารได้มากแล้ว จึงได้ยกเข้ามาตีพม่าที่เมืองธนบุรี แลค่ายโพธิ์สามต้นแตก จึงได้ปราบดาภิเศกเป็นเจ้าแผ่นดินณกรุงธนบุรี เมืองจันทบุรีนี้ก็เป็นเมืองขึ้นกรุงเทพฯ เรียบร้อยต่อมา มิได้มีเหตุการณ์ซึ่งเป็นใหญ่ต่อไป ครั้นเมื่อตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ขึ้นแล้ว ราชการบ้านเมืองก็เรียบร้อยเป็นปกติ ในจุลศักราช ๑๑๙๗ ปีมะแมสัปตศก พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดให้สมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่ออกมาสร้างเมืองที่ตำบลเนินวงครั้งหนึ่ง ครั้นจุลศักราช ๑๒๑๙ ปีมะเส็งนพศก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินมาประพาศที่เมืองจันทบุรีครั้ง ๑ ได้ทรงสร้างพระสถูปไว้ที่ธารน้ำเขาสระบาปองค์ ๑ เขตต์แดนเมืองจันทบุรีนั้น ทิศบุรพา

พรมแดนกับเมืองตราดที่ตำบลบ้านสตะ ทิศอิสาณบ้านพิต ทิศอุดรบ้านวังแก้วพรมแดนกับเมืองพระตะบอง บ้านหางแมวทิศพายัพพรมแดนเมืองปราจีนบุรี ทิศประจิมบ้านเพ พรมแดนเมืองระยอง ทิศหรดี ทิศทักษิณ ทิศอาคเณย์ ลงทะเลทั้ง ๓ ด้าน ในเมืองจันทบุรีนั้น มีเมืองขึ้น ๒ หัวเมือง คือเมืองขลุงเมือง ๑ เมืองแกลงเมือง ๑ ด่านจันทบุรีมี ๖ ด่าน เป็นด่านบก ๓ ตำบล ด่านน้ำ ๓ ตำบล ด่านบกนั้น ตำบลด่านโป่งแห่ง ๑ ด่านช่องแคบตำบล ๑ เป็นทางไปเมืองพระตะบองทั้ง ๒ ตำบล ด่านหางแมวนั้น เป็นทางไปเมืองปราจีนบุรี มีไพร่สำหรับด่าน ๓๐ คน ด่านน้ำ ๒ ตำบลนั้น ด่านปากน้ำแหลมสิงห์ตำบล ๑ ด่านแขมหนูมารวมลำน้ำเมืองจันทบุรีตำบล ๑ มีขุนด่านหมื่นด่านไพร่สำหรับรักษา ๔๐ คนเศษ กรมการซึ่งมีตำแหน่งในเมืองจันทบุรี ได้รับสัญญาบัตรบ้างไม่ได้รับสัญญาบัตรบ้าง ที่รับสัญญาบัตรนั้นคือ พระยาวิไชยาธิบดีศรีณรงค์ภาไชยอภัยพิริยพาห ผู้ว่าราชการเมืองจันทบุรี เดิมชื่อนายโต เป็นบุตรพระยาอภัยพิพิธกระต่าย หลานเจ้าพระยามหาเสนาน้อย เดิมมาทำการกับบิดาเมื่อครั้งมาสร้างเมือง แล้วก็ได้เป็นพระพิพิธภักดีนายกองส่วย เมื่อบิดากลับเข้าไปกรุงเทพฯ ก็ตามไปด้วย มาถึงแผ่นดินทูลกระหม่อมท่านทรงใช้สอย เห็นว่าเป็นช่างจึงให้มาทำศิลาในการพระพุทธรัตนสถานที่แหลมแท่น มีความชอบจึงโปรดให้เป็นพระศิลาการวิจารณ์ กับเราก็คุ้นเคยกันมาแต่ก่อน เพราะได้พบเขาที่ท้องพระโรงเสมอ

ครั้นภายหลังที่พระยาจันทบุรีว่าง จึงโปรดให้ออกมาเป็นพระยาจันทบุรีแต่เมื่อนี้..... ลำดับพระยาจันทบุรีซึ่งเป็นมาแต่ก่อนแผ่นดินตากนั้น ที่ ๑ เจ้าขรัวหลาน ราษฎรเลือกกันตั้งขึ้นเมื่อกรุงเสียคน ๑ พระยาจันทบุรีตั้งในแผ่นดินตาก ๓ คน คือ ที่ ๒ นายแก้วเป็นพระยาจันทบุรีถึงแก่อนิจจกรรม ๑ ที่ ๓ นายซุ่ยเป็นพระยาจันทบุรีจนถึงอนิจจกรรม ๑ พระยาจันทบุรีตั้งในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๒ คน คือ ที่ ๔ นายสมบุญเป็นพระยาจันทบุรี ต้องถอด ที่ ๕ นายพึ่งเป็นพระยาจันทบุรี ต้องถอด ที่ ๖ นายสมบุญที่ต้องถอดนั้นกลับมาเป็นพระยาจันทบุรีจนถึงอนิจจกรรม พระยาจันทบุรีตั้งในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ๓ คน คือ ที่ ๗ นายสาเป็นพระยาจันทบุรีจนถึงแก่กรรม ที่ ๘ นายกล่อมเป็นพระยาจันทบุรี ภายหลังต้องโทษ ที่ ๙ นายเส้งเป็นพระยาจันทบุรี ภายหลังเข้าไปเป็นพระยาสมบัติยาธิบาลณกรุงเทพฯ พระยาจันทบุรีตั้งในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ๔ คน คือ ที่ ๑๐ นายโตเป็นพระยาจันทบุรี แล้วเลื่อนไปเป็นพระยาสุนทรเสรฐี ที่ ๑๑ พระยาโชฎึกฉิมมาได้เป็นพระยาจันทบุรี เลื่อนเป็นพระยาสรไกร แล้วภายหลังเป็นพระยาพลเทพ ที่ ๑๒ พระยาระยองฉิม เป็นพระยาจันทบุรีจนถึงแก่อนิจจกรรม ที่ ๑๓ พระยาชลบุรีทองอิน มาเป็นพระยาจันทบุรี ภายหลังมีความผิดด้วยปล่อยให้ทัพญวนล่วงเมืองจันทบุรีเข้าไป ต้องกลับไปเป็นพระยาชลบุรีตามเดิม ที่ ๑๔ พระนนทบุรีซื่อสองเมือง เป็นพระยาจันทบุรี แล้วกลับเข้าไปเป็นพระยาอาหารบริรักษ์ณกรุงเทพฯ ภายหลังได้เป็น

พระยาไกรโกษา พระยาจันทบุรีตั้งในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๒ คน คือ ที่ ๑๕ หลวงสุนทรซื่อเมือง เป็นพระยาจันทบุรี ครั้นชรามากแล้วโปรดให้ไปเป็นพระยาอรรคราชนารถภักดีในกรมท่า ที่ ๑๖ พระยาจันทบุรีโต ซึ่งเป็นผู้ว่าราชการอยู่ณบัดนี้ ที่ปลัด พระเทพสงครามปลัดซึ่งเดิมชื่อแย้ม เป็นบุตรพระยาจันทบุรีเมืองซึ่งเข้าไปเป็นพระยาอรรคราชนารถภักดีณกรุงเทพฯ เมื่อพระยาอรรคราชยังเป็นพระยาจันทบุรีอยู่นั้น นายแย้มเป็นผู้ช่วยราชการเรียกว่าผู้ช่วยน้อย เพราะนายสินพี่ชายเป็นพระกำแหงฤทธิรงค์ผู้ช่วยราชการอยู่ ครั้นพระศิลาการวิจารณ์มาเป็นพระยาจันทบุรีในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรดให้เป็นพระเสนาราชภักดียกกระบัตร มาถึงแผ่นดินปัจจุบันนี้จึงได้เป็นพระปลัด พระเสนาราชภักดีศรีสงครามยกกระบัตรเดิมชื่อนายเยื่อง เป็นบุตรขุนท่องนทีพินิต นายบ้านเมืองจันทบุรี เมื่อพระยาอรรคราชเป็นพระยาจันทบุรีนั้น ให้ประทวนตั้งนายเยื่องเป็นหลวงพรหมเสนาสัสดี แต่ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในแผ่นดินปัจจุบันนี้จึงได้เป็นพระยกกระบัตร เป็นตำแหน่งข้าหลวงกำกับผู้ว่าราชการเมืองกรมการ แลได้เป็นพนักงานว่าความจีนกับความต่างประเทศ.

ผู้ช่วยอีกนาย ๑ ไม่มีตำแหน่งราชการ แต่ได้รับราชการเบ็ดเตล็ดเล็กน้อย นอกนั้นอีกก็เป็นกรมการเจ้าเมืองตั้งตามตำแหน่งในเมืองด้วยหนังสือประทวน ตำแหน่งกรมการในเมืองนั้น คือ

มหาดไทย เป็นตำแหน่งกำกับรับหางว่าวถือน้ำ แลเกณฑ์ราชการขุนหมื่น มีหลวงมหาดไทยนาย ๑.

พนักงานบันเทาทุกขราษฎร์ สำหรับพิจาระแลรับแจ้งความร้องทุกข์ของราษฎร มีหลวงบันเทาทุกขราษฎร์นาย ๑ รองหลวงบันเทาทุกขราษฎร์นาย ๑ รวม ๑๒ นาย.

พนักงานปรับสัตย์ความของราษฎร หลวงพรหมสุภาแพ่งนาย ๑ ขุนศรีรองแพ่งนาย ๑ เป็น ๒ นาย.

พนักงานความนครบาล แลได้บังคับอำเภอทั่วแขวงจังหวัดนั้น หลวงสวัสดิบุรีเมืองนาย ๑ ขุนศรีรองเมืองนาย ๑ รวม ๒ นาย.

พนักงานความมรดก แลทำพลับพลา แลทำเนียบรับข้าหลวง แลรับเสด็จ สำหรับจัดการพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัจจา มีตำแหน่ง ๒ คน คือ หลวงรัตนมณเฑียรวังนาย ๑ ขุนศรีรองวังนาย ๑.

พนักงานรักษากระสุนดินดำเครื่องอาวุธสำหรับเมือง แลจ่ายของหลวงสำหรับเมือง มี ๒ นาย คือ หลวงรัตนนครคลังนาย ๑ ขุนศรีรองคลังนาย ๑.

พนักงานเรียกหางข้าวค่านาแก่ราษฎร ได้บังคับกำนันทุกตำบล แลเป็นผู้จ่ายข้าวฉางหลวงสำหรับเมือง ให้แก่ข้าหลวงไปมาราชการ หลวงไชยเทพนาย ๑ รวม ๒ นาย.

พนักงานทำหางว่าวสักเลข แลเป็นผู้เกณฑ์ราชการตัวเลข หลวงพรหมเสนาสัสดีนาย ๑ มีพนักงานนั่งศาล ๒ คน ขุนไชยเสนานาย ๑ ขุนพรหมอาญานาย ๑.

ที่ปรึกษาขุนศาล ๓ นาย หลวงมหาวุฒาจารย์นาย ๑ หลวงพิจารณานาย ๑ หลวงวิจารณ์อักษรนาย ๑.

ขุนศาลชำระความอาญา ๒ นาย หลวงอินทรอาญาที่ ๑ ขุนอินทรอาญาที่ ๒.

พนักงานสำหรับนำดอกไม้ทองเงินเครื่องราชบรรณาการเข้าไปกรุงเทพฯ ขุนเทพมาลานาย ๑ หมื่นเทพมาลานาย ๑.

ผู้รักษาตราสำหรับผู้ว่าราชการเมือง ขุนอักษรเลขนาย ๑.

ล่ามจีน ขุนพินิจภาษา เสมียนสำหรับศาลเขียนฎีกา ๑ คน

กรมทหารขึ้นใหญ่ข้อมปากน้ำ พระวิชัยสงครามเป็นจางวาง ได้รับสัญญาบัตรนาย ๑ กองด่านหลวงพลสงครามจางวาง นายกองด่านทุกตำบลที่ ๖ ขุนพลสงครามนาย ๑ จางวางด่านปากน้ำ ขุนชนะสงครามนาย ๑ รวม ๓ นาย.

นายกองคุมเลขส่วยเลขสม

ที่มีสัญญาบัตร แลไม่มีสัญญาบัตร

พระพิพิธภักดี จางวางกองส่วย ส่วย ๔ อย่าง รงค์, พริกไทย, หวายพัศเดา, ไม้แดง เลขส่วย ๑,๐๐๐ เศษ.

พระวิเศษภักดี จางวาง หลวงสวัสดิภักดี ผู้ช่วยกองส่วย ส่วย ๒ อย่าง รงค์, เสือคล้า เลขส่วย ๒๐๐ เศษ.

หลวงภักดีสมบัติ นายกองส่วยพริกไทย เลขส่วย ๓๐ เศษ.

หลวงสุนทรบริรักษ์ นายกองเลขสม เลขส่วย เสือคล้า ๓๐ เศษ หวายพัศเดา ๕๐ เศษ รวม ๘๐ เศษ.

หลวงอภิบาลศุภผล นายกองคุมเลขส่วย ส่วย ๒ อย่าง กระวาน, รงค์ เลขส่วย ๒๐๐ เศษ.

หลวงนาวาบำรุงผล นายกองส่วยพริกไทย เลขส่วย ๑๐ คนเศษ.

หลวงจำนงสมบัติ นายกองส่วยหวายพัศเตา เลขส่วย ๖ คน.

หลวงเทพากร นายกองส่วยพริกไทย เลขส่วย ๕ คน.

หลวงส่วยอาศนาขวา หลวงส่วยอาศนาซ้าย นายกองส่วยอาศนา เลขส่วย ๒๐๐ เศษ.

หลวงสุนทรภักดี นายกองคุมเลขส่วยรงค์ ๑๑๐ เศษ.

หลวงวิเศษสมบัติ นายกองคุมเลขส่วยรงค์ ๓๐ เศษ.

หลวงประมวญราชทรัพย์จางวาง นายกองส่วยทองคำ, รงค์, หวายพัศเตา เลขส่วย ๓๐๐ เศษ.

ขุนศรีชุมพล ขุนสุนทรสัจจา นายกองคุมเลขสม ๙๐ เศษ.

ขุนภิบาลจีนประชา นายกองคุมเลขส่วยรง ๔๐ เศษ.

ขุนศรีปลัด นายกองคุมเลขสม ๔๐ เศษ.

ขุนชนานิกร นายกองคุมเลขสม ๓๐ เศษ.

ขุนเจริญสมบัติ นายกองคุมเลขสม ๓๐ เศษ.

ขุนศรีรัตนาราม ขุนศรีธรรมการ นายกองคุมเลขโยมสงฆ์ ๖๐ เศษ.

ขุนพิทักษ์นที นายกองคุมเลขสมรักษาด่านเกาะเสม็ด เลขสม ๑๐ คน.

ขุนโภคาบริบูรณ์ นายกองส่วยรงค์ เลข ๓๐ เศษ.

ขุนขจรพิมล นายกองเลขส่วยรงค์ ๑๐ เศษ ส่วยกฤษณา ๒๐ เศษ รวม ๓๐ เศษ.

ขุนวิเศษภักดี นายกองส่วยพริกไทย เลข ๔๐ เศษ.

ขุนบำรุงราชา นายกองส่วยพริกไทย เลข ๑๐ เศษ.

ขุนราชรสคนธ์ ขุนพิมลกำจร นายกองส่วยรงค์ ส่วยกฤษณา เลข ๓๐๐ เศษ.

ขุนศรีโยธา นายกองส่วยทองคำ เลข ๑๐ เศษ.

ขุนรัตนศรี นายกองส่วยกากกรุน เลข ๑๘ เศษ.

ขุนทิพภักดี หมื่นศักดาเรืองเดช นายกองคุมเลขสม ๓๐๐ ส่วยรง ๑๐๐.

ขุนจินดาภักดี หมื่นมณีวัฒนา นายกองคุมเลขส่วยรงค์ ๒๐ เศษ

ขุนโภคาบริบูรณ์ นายกองส่วยรงค์ เลข ๓๐ เศษ.

ขุนศรีบรรหาร หมื่นชำนาญคูหา นายกองส่วยทองคำ, ดินประสิว, เสือคล้า เลข ๖๐ เศษ.

ขุนประกอบไพรสัณฑ์ หมื่นประกันไพรสณฑ์ นายกองส่วยรง เลข ๓๐ เศษ.

ขุนเฉลิมราชทรัพย์ หมื่นประดับธนราช นายกองส่วยรงค์ เลข ๒๐ เศษ.

หมื่นพนมบริรักษ์ หมื่นพิทักษนาเวศ นายกองส่วยรงค์ เลข ๒๐ เศษ.

หมื่นภักดีวิเศษ หมื่นพิชิตขุมพล นายกองส่วยพริกไทย เลข ๑๐ เศษ.

หมื่นภักดีพฤกษา นายกองส่วยหวายพัศเคา เลข ๒๐ เศษ

หมื่นพินิจอักษร นายกองส่วยรงค์ เลข ๒๐ เศษ.

หมื่นภักดีอาสา นายกองส่วยรงค์ เลข ๒๐ เศษ.

นายหนู นายกองคุมเลขส่วยไม้แดง ๑๐ เศษ ส่วยรงค์ ๔๐ เศษ รวม ๕๐ เศษ.

นายหมี นายกองส่วยหวายพัศเดา เลข ๒๐ เศษ.

นายแฉ่ง นายกองส่วยทองคำ ส่วยกระวาน ส่วยหวายพัศเดา ส่วยรงค์ เลข ๑๐๐ เศษ.

รวม ๔๐ กอง เลขโยมสงฆ ๖๐ เลขสม ๗๒๐ เลขส่วย ๓,๒๑๙ รวม ๓,๙๙๙ คน.

นายกองคุมเลขส่วยในวังหน้า

หลวงวิเศษภักดีจางวาง นายกองส่วยพริกไทย ส่วยหวายพัศเดา เลข ๘๐ เศษ.

หลวงเจริญสมบัติ นายกองส่วยหวายพัศเดา เลข ๓๐ เศษ.

หลวงบวรภักดี นายกองส่วยหวายพัศเดา เลข ๒๐ เศษ.

หลวงบรุษประชาภิรมย์ นายกองส่วยกระวาน เลข ๔๐ เศษ.

หลวงบำเหน็จนาเวศศรี นายกองส่วยเรือนาค เลข ๕๐ เศษ.

หลวงวิเศษนาวา นายกองส่วยหวายพัศเดา เลข ๒๐ เศษ.

หลวงวิเศษรักษาพล นายกองส่วนหวายพัศเดา เลข [illegible]๐ เศษ.

หลวงนิกรภักดี นายกองส่วยหวายพัศเด่า เลข ๓๐ เศษ.

ขุนประมูลสมบัติ นายกองส่วยพริกไทย เลข ๓๐ เศษ.

ขุนภิรมย์รักษา นายกองส่วยพริกไทย เลข ๑๐ เศษ.

ขุนชำนาญคีรี นายกองส่วยพริกไทย เลข ๑๐ เศษ.

ขุนภักดีชุมพล นายกองส่วยหวายพัศเดา เลข ๓๐ เศษ.

ขุนชำนาญอาศนา นายกองส่วยอาศนา เลข ๑๐ เศษ.

ขุนจิตรสารพล นายกองส่วยอาศนา เลข ๓๐ เศษ.

ขุนบำรุงสุธารศ นายกองส่วยถ่าน เลข ๕๐ เศษ.

ขุนอาจนาวา ขุนชนาชุมพล นายกองสมกระนอก เลข ๕๐ เศษ.

หมื่นบำรุงรักษา นายกองส่วยหวายพัศเดา เลข ๑๐ เศษ.

หมื่นนรเคยภักดี นายกองส่วยหวายพัศเดา เลข ๑๐ เศษ.

รวม ๑๘ กอง เลขส่วย ๓๗๐ เลขสม ๕๐ รวม ๔๒๐ เศษ.

เมืองจันทบุรีเลขสมกรมการ ๑,๐๐๐ เศษ เลขส่วย ๓,๐๐๐ เศษ รวม ๔,๐๐๐ เศษ เมืองขลุงบุรีมีสมกรมการ ๒๐ เศษ เมืองแกลงมีกรมการ ๙๐ เศษ รวม ๑๑๐ เศษ รวมทั้งสิ้น ๔,๑๑๐ คนเศษ จำนวนคนในเมืองจันทบุรีซึ่งจะว่าต่อไปนี้ เปนแต่ประมาณตามบัญชีสำมะโนครัวเก่า จะเอาเปนแน่ไม่ได้เลย เพราะบัญชีสำมะโนครัวในเมืองเรานี้ทำยากนัก ต้องเอาแต่พอเปนเค้าไว้ให้พึงรู้ว่าคนคงจะยังมากกว่านี้มาก จำนวนคนซึ่งมีนั้นดังนี้ คนพลเมืองในเมืองจันทบุรีชายหญิง ๓๖,๐๐๐ เศษ ในเมืองขลุงบุรีชายหญิง ๖,๐๐๐ เศษ ในเมืองแกลงชายหญิง ๗,๐๐๐ เศษ รวมทั้งสิ้น ๔๙,๐๐๐ เศษ.

เรืออรรคราชวรเดช

ณวัน ๕ ฯ ๒ ค่ำ ปีชวดอัฐศก ๑๒๓๘

วันนี้เรานอนตื่นสายเพราะเหนื่อยมา ๔ วันแล้ว พอตื่นนอนก็มีแขกมาหามาก เราแต่งตัวแล้วออกมานั่งที่กินข้าว พระยาจันทบุรีพาพระแกลงแลกรมการอื่นๆ ซึ่งยังไม่ได้รับเสด็จเมื่อเวลาวานนี้ลงมารับเสด็จ แจก แลเอาของมาให้อีก ๓ คน แล้วเราได้ให้ตัวอย่างพระเจดีย์ ซึ่งเจ้าต่างทำแบบ แก่พระยาจันทบุรีไปเป็นตัวอย่าง แต่รูปทรงค์พระเจดีย์นั้นยังไม่สู้งาม เพราะเครื่องที่นี่ ช่างกลึงไม่ดี กระส่วนไม่ถึงที่ได้ ต่อไปถึงกรุงเทพฯ จึ่งจะทำตัวอย่างส่งออกมาใหม่ ในวันนี้เราไม่มีการสิ่งไรที่จะพูดมาก เวลา ๕ โมง ๑๘ มินิตเรือรบอรรคราชออกมาพอได้หน่อยหนึ่ง ถึงตรงแหลมสิงห์เรือกลหางเสือข้างท้ายเรืออรรคราชหักต้องทอดสมอ.

อนึ่งแต่ก่อนเราได้หนังสือของท่านเอกเล่ม ๑ ว่าเป็นของหมอเฮาร์ให้ ในหนังสือนั้นเขาว่าด้วยเรื่องเมืองจันทบุรี พูดถึงแหลมสิงห์ ว่ารูปเหมือนกับสิงห์ เขียนรูปไว้ในสมุดก็เป็นสิงห์โตทีเดียว เรามาคราวก่อนก็เที่ยวหา มาคราวนี้ก็หาอีกไม่เห็นรูป พวกเราพากันลงเขาว่า หนังสือนั้นเห็นเป็นแต่จะแต่งพูดให้เพราะๆ แลให้อัศจรรย์ แต่มาวันนี้เราจึงได้เห็นจริง ว่าหนังสือนั้นเขาไม่ได้ปดเลย เมื่อแลหาแหลมสิงห์แต่ก่อนๆ นั้น เราไปหาเอาที่เขาใหญ่ จะให้เป็นตัวสิงห์ให้ได้จึงไม่เห็น ที่จริงนั้นศิลาขาวที่ตรงปลายแหลมยื่นออกไปพ้นเขาแหลมสิงห์นั้น รูปร่างคล้ายสิงห์โตจีนที่หมอบๆ พอดูได้ว่าเป็น

รูปสิงห์ มีหน้าตาเข้าทีอยู่ เมื่อเปลี่ยนหางเสือข้างขวาแล้ว พอออกเดินได้อีกหน่อยแล้วข้างซ้ายหักอีกเล่า ต้องหยุดทำเปลี่ยนอีกจนเวลาย่ายโมง ๑๐ มินิตจึงได้ออกเดิน แต่เรากลับมานี้มาทางในนมสาว เวลาย่าย ๔ โมง ๔๐ มินิต ทันเรือเขจรที่เกาะกูด เวลา ๕ โมงทันเรือไรซิงซันที่ช่องเสม็ด เรือเดินถมาเวลาประมาณสักทุ่มเศษ เรานั่งเขียนหนังสือแลไล่เลียงหมอสายด้วยเรื่องเมืองจันทบุรีอยู่ ได้ยินเสียงดัง ๆ ที่ซุมจักรข้างซ้าย กลับไปดูว่าน้ำขึ้นมาริมห้องซุ้มจักร เราบอกให้พระนายไวยหยุดตรวจดูเสียก่อน เห็นใบจักรแตกใบหนึ่ง จึงให้ถอดเอาออกเสีย จะไปต่อไปอีกเห็นว่าเดือนยังไม่ขึ้นมืดนัก จึงทอดอยู่เสียที่นั่นจนเดือนขึ้น เวลา ๒ ทุ่มครึ่งจึงได้ใช้จักร เราเข้านอน เมื่อสองยามเศษเรือออกนั้นยังไม่หลับ เรือเข้าช่องแสมสารเวลา ๘ ทุ่ม ๑๕ มินิต เป็นเวลากลางคืนไม่ใคร่จะเห็นทางถนัด เรือเข้ามาจอดถึงที่ต่อเวลาสามยาม แต่เดิมท่านกรมท่าได้บอกว่าที่ช่องแสมสารนั้นมีเนินมีกวาง ได้เตรียมไว้ว่าจะไล่แต่ไม่ได้ไล่ ถ้ากลับมาแวะไล่เห็นจะได้เป็นแน่ เราจึงได้คิดระยะที่จะมานั้น เห็นว่าเวลาเช้าลมจัด จะออกต่อสายๆแล้วมานอนที่แหลมหญ้าหรือช่องเสม็ด ต่อรุ่งขึ้นเช้าถึงจะมาที่แสมสาร แต่เมื่อมาถึงที่หมายไว้นั้นเห็นเวลายังวันอยู่ จึงได้แล่นต่อมาอีก ทอมอเมตเตอร์ เมื่อเวลา ๒ ยาม ๗๖ ดีกรี.

เรืออรรคราชวรเดช ที่ช่องแสมสาร
ณวัน ๖ ๒ ค่ำ ปีชวดอัฐศก ศักราช ๑๒๓๘

เราตื่นขึ้นเวลาเช้า ได้รับหนังสือคุณสุรวงษ์ฉะบับ ๑ บอกว่า

ไม่มีราชการสิ่งไร กับหนังสือพระยาพิพิธโภไคยฉบับ ๑ ส่งอัฐออกมา อัฐหีบ ๑ ราคา ๒ ชั่ง ๖ ตำลึง ๓ บาท ๒ สลึง โสฬศ ๒๐ ถุง ๆ ละ ๑๐ ตำลึงเปนเงิน ๒ ชั่ง รวมเปนราคาเงิน ๑๒ ชั่ง ๖ ตำลึง ๓ บาท ๒ สลึง กับรีโปตเจ้าปฤษฎางค์ (๑๐๐) ซึ่งเราให้ไปตรวจการทำทองแลขุดแร่ที่เมืองปราจินบุรี เมืองกระบินทรบุรี หนังสือมาด้วยเรือกลไฟเล็กของวังหน้า เราเขียนหนังสือตอบถึงคุณสุรวงษ์ในทันที แลฝากผ้าพื้นกับเสื่อให้วังหน้า สมเด็จกรมพระท่านภูธราภัย กับคุณสุรวงษ์ด้วย ในวันนี้เราไม่มีธุระสิ่งใด แต่เขาไม่แก้ไขการในเรื่องบางสิ่งซึ่งเสียไปนั้น กับกมลาศเขาทำทองแลพลอยจันทบุรีเปนรูปพรรณต่าง ๆ เวลาเที่ยงท่านกรมท่าเอากวางบรรทุกมาตัว ๑ ใหญ่นัก เท่ากันกับเราได้ที่เกาะหมากเมื่อคราวก่อน ด้วยพวกคนขึ้นไปไล่กวางตัวนี้วิ่งลงมาริมน้ำ พวกแลเห็นเรือกวางกลับขึ้นไปเข้าป่า พรานเขายิงถูกไม่สู้สำคัญ แต่ไปไม่ได้คนเข้าไปล้ำกะทบเขาจึงหักเสีย ได้แจกกันไปทุกลำ กลางวันวันนี้เรากินข้าวได้มาก กับข้าวล้วนแต่เนื้อกวางทั้งนั้น คือปิ้งแกงเปนทั้งพล่ายำทอดได้หลายอย่าง แล้วที่หลังได้ยินเสียงปืนออกที่หนึ่ง แต่จะยิงอะไรไม่รู้ ไม่เห็นได้ตัวมา ได้วันนี้ ๒ หน ที่เกาะแสมสารหน ๑ ที่เกาะแรดหน ๑ เวลาบ่าย ๕ โมงเศษ เราลงเรือกันเชียไปเที่ยวเล่น เลียบไปตามหว่างเกาะแสมสารแลเกาะแรด

---

(๑๐๐) พระองค์เจ้าปฤษฎางค์

อ้อมขึ้นไปที่หน้าแสมสารข้างนอก เมื่อเกือบจะถึงฝั่งน้ำใส แลเห็นศิลาในใต้น้ำร้องกันว่า กระ เกือบจะให้คนลงไปทีเดียว เห็นมันนิ่งอยู่จึงรู้ว่าศิลา แล้วเห็นก้อน ๆ สีเหมือนกันหลายก้อน จึงได้รู้ว่าหินทั้งนั้น ได้หัวเราะกันแล้วพากันขึ้นที่ศิลาตีนเขาข้างนอก มีศิลาฟองน้ำขาว ๆ เป็นพื้นดูงามดี แต่เดินลำบากหน่อยหนึ่ง ลางที่เป็นสีแดงสีเหลืองบ้าง เมื่อเรามาคราวก่อน เห็นมีเบี้ยใหญ่ ๆ มาก แต่คราวนี้มีน้อย เก็บได้แต่ ๓๐ เบี้ย ๔๐ เบี้ย มีหอยตาวัวหอยมือเสือบ้าง เรากลับมาถึงเรือเวลาค่ำแล้ว เรียงหนังสืออยู่เวลา ๒ ยามเข้านอน ทอมอเมเตอร์ ๗๙ ดีกรี.

ค่ายหลวงตำบลอ่างศิลา

วัน ๗ ฯ ๗ ๒ ค่ำ ปีชวดอัฐศก ศักราช ๑๒๓๘

เมื่อเวลาคืนนี้ ที่เรือเราต้องแก้ไขเครื่องจักรแลเครื่องต่าง ๆ ซึ่งไม่เรียบร้อยนั้นให้ดีขึ้นเป็นปกติ เวลาย่ำรุ่ง ๑๕ มินิต เราได้ออกเรือจากแสมสาร เรือเดินดีเรียบร้อยขึ้นกว่าแต่ก่อน มีเหตุบ้างเล็กน้อยแต่ใบจักรชำรุด ต้องหยุดแก้ไขบ้างครู่หนึ่งแล้วแล่นต่อไป เมื่อขณะเรือมาตามทางนั้นเห็นปลาโอผุดเป็นหมู่ ๆ หลายสิบตัว เวลาเที่ยงเรือมาถึงที่อ่างศิลา แลดูบนฝั่งเป็นที่แผ่นดินสูงขึ้นไปหน่อยหนึ่ง เห็นเรือนสูง ๆ ขึ้นไปกว่ากันเป็นลำดับดูงามดีคล้าย ๆ กับที่ปีนัง เราลงเรือโบตขึ้นบกเวลาบ่ายโมงครึ่ง มีพระยาจางวาง (๑๐๑)

---

(๑๐๑) พระยาวิชิตชลเขตร (ทัด สมุทรานนท์) จางวางเมืองชลบุรี

เมืองชลแลกรมการเมืองชล พระยาบางละมุง แลพวกเมืองบางละมุง มาคอยรับอยู่หลายสิบคน เราได้พบพระยาบำเรอ (๑๐๒) กับพระสุนทรา (๑๐๓) ซึ่งท่านกรมท่าเขาให้มาจัดการอยู่ก่อนนานแล้ว ได้พูดกับพระยาบำเรอ พระสุนทรา แลกรมการนิดหน่อยแล้วก็เดินเข้าไปในค่ายหลวง แต่เราเห็นพระยาชลเลื่อนขึ้นเป็นจางวาง ดูเหมือนกระชุ่มกระชวยขึ้นกว่าแต่ก่อนสักหน่อยหนึ่ง เรามาถึงที่ท้องพระโรง แลดูเห็นเรือที่เราอยู่ดูเหมือนกับยังใหม่แรกทำไม่สู้มิดกันนัก ท่านกรมท่าให้ปลัดจีนเมืองชลมาเป็นผู้รักษาอยู่ที่นี่คนหนึ่ง เขาเอาใจใส่รักษามาก เป็นคนดีจริง ๆ เราได้ยอมกับท่านกรมท่าว่าจะให้ยกบ้านอ่างศิลานี้เป็นเมืองหนึ่ง ขึ้นเมืองชลบุรีเพราะเห็นว่าคนก็มีมาก ถ้าเป็นถ้อยร้อยความกันขึ้นแล้วก็ต้องไปว่าความถึงเมืองชล เป็นทางไกลได้ความลำบาก จะตั้งให้ปลัดที่เป็นผู้รักษาอยู่เดิมนั้นเป็นเจ้าเมือง เรามาถึงที่นี่ได้พบลูกหญิงกลาง (๑๐๔) หญิงเล็ก (๑๐๕) ทั้ง ๒ คน ด้วยเมื่อก่อนเราจะมานั้นได้สั่งให้ยายพามาคอยอยู่ที่นี่ อนึ่งเราได้รับหนังสือบางกอกมาด้วยเรือปานมารุต มีหนังสือคุณสุรวงษ์ฉะบับ ๑ ว่าในกรุงเทพ ฯ ไม่มีราชการสิ่งใด แล้วได้รับหนังสือเทวัญ ๒ ฉบับ ทวิฉะบับ ๑ เทวัญฝากโซดาวอดเตอร์

---

(๑๐๒) **พระยาอภัยพิพิธ** (เสพ)

(๑๐๓) **พระยาศรีสรราชภักดี** (หนู)

(๑๐๔) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุวภักตรวิไลยพรรณ

(๑๐๕) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าบัณฑรวรรณวโรภาศ

มาให้ถึง ๑ กับส่งรูปซึ่งถ่ายไว้เมื่อจวนจะมาออกมาให้ดูเป็นตัวอย่างด้วย เรามาครั้งนี้ เห็นหน้าเจ้านายมาเกือบจะหมด แต่ทวีกับเทวัญไม่ได้มา ทวีนั้นจวนจะถึงกำหนดตั้งกรมของเขา เขาลาอยู่จัดการ และจะชำระความที่ค้าง ๆ ให้แล้วด้วย เทวัญนั้นเราไปไหนยังไม่เคยขาดเลย ได้ไปด้วยกันทุกคราว ตั้งแต่เล็กมาจนโต เพิ่งมาขาด ๒ คราว เมื่อไปบางปะอินวานซืนนี้คราวหนึ่ง กับคราวนี้อีกเป็นทางไกล นึกคิดถึงมาก ถ้าหากว่ามาคงจะได้ช่วยในการเยอแนลแข็งแรงทีเดียว อนึ่งเจ้านายผู้หญิงฝากของกินมาให้มากหลายองค์ คือพระองค์แม้นเขียน พระองค์แสงจันทร์ (๑๐๖) พระองค์สุบงกช (๑๐๗) กับพวกเราอีก ๑๓ คน ๑๔ คน ถ้าจะออกชื่อก็จะต้องยืดยาวมากไป นับเอาเสียว่าหมดทั้งนั้น แล้วกาพย์มาบอกว่าทวีกับพระนายศรี (๑๐๘) ฝากของกินมาให้อีก และได้หนังสือเจ้าคุณกลาง พระยานรนารถ คนละฉะบับ เปิดออกดูไม่มีความอะไร เป็นแต่บัญชีของกินทั้งนั้น เวลาบ่าย ๕ โมงแล้วลงเรือบอตซ์ธรเทพลักษมี แล่นใบไปเล่นตามอ่างศิลา คนที่ลงในเรือท่านเล็ก กรมนเรศร์ หมอลาย สรรพ์เพธ กาพย์ มีคนสำหรับเรือ ๓ คน กับคนเรือโบตคน ๑ เรือบอตซ์ของเรามีอีก

---

(๑๐๖) พระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๓ พระองค์เจ้าแสงจันทร์

(๑๐๗) พระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๓ พระองค์เจ้าสุบงกช

(๑๐๘) พระยาเพชรพิไชย (เจิม)

ลำ ๑ ชื่อว่าบุศบันนั้น ให้พระพิเรนทรกับตำรวจไป พระนายไวยเขาลงเรือยอตช์ของเขาเอง ซึ่งเราให้ชื่อว่านาคโปดก แล่นตามไปด้วย จนถึงโป๊ะที่ ๒ กลับเข้ามาท่า แล้วมาถึงเรือนเวลาย่ำค่ำ ๔๕ มินิต เมื่อเวลาเรามาถึงสักครู่หนึ่ง มีฝนตกประปรายบ้างเล็กน้อยแล้วก็หายไป เราได้พบกับเจ้าปฤษฎางค์ ซึ่งออกมาด้วยเรือปานมารุตในวันนี้ แล้วแต่งหนังสือเยอแนลอยู่จน ๒ ยามเข้านอน ค่ำวันนี้ลมจัดมาก เสียคลื่นดังซู่ ๆ แต่ไม่สู้หนาวนัก ปรอทเพียง ๗๐ ดีกรี.

ค่ายหลวงตำบลอ่างศิลา

วัน ๑ ฯ ๘ ๒ ค่ำ ปีชวดอัฐศก ศักราช ๑๒๓๘

เวลาสายแล้ว เราตื่นนอน แต่งตัวออกไปนั่งที่ท้องพระโรง แล้วให้สัญญาบัตร พระยาชลบุรีเก่าเลื่อนเป็นพระยาวิชิตชลเขตร วิเศษศักดานันทพหลภักดี จางวางผู้กำกับเมืองชลบุรี ในเวลาวันนี้ เราคิดจะไปแล่นใบเล่นแต่วันหน่อยหนึ่ง แต่คลื่นลมจัดจึงได้รอเสียต่อบ่ายจึงจะไป แล้วไปนั่งดูเขาทำทอง ด้วยเจ๊กคนหนึ่งเป็นช่างอยู่ที่บางปลาสร้อย เดิมเมื่อคราวก่อนเราอยากจะทำลูกประคำเล็กยังหาให้ทิพมะคล (๑๐๙) เขาทำ เครื่องมือไม่มีมา จึงได้ไปบางปลาสร้อย ได้คอยค้ากับเจ๊กคนนี้แล้วพาเขามาถวายตัว เราให้เงิน

(๑๐๙) หลวงสำเร็จพระขรรค์ (บุญ)

ไว้ ๓ ตำลึงแทนเบี้ยหวัด มาคราวนี้มันจึงเอาลูกประคำกลั่ยงหากลิ่ง เรียบร้อยดีมาให้ ๒ สาย เราให้เสื้อมันตัว ๑ กับจะให้เงินแทนเบี้ยหวัดเสียด้วย แล้วมาแต่งตัว ครั้นกินข้าวแล้วเวลาบ่าย ๓ โมง เราลงเรือยอดช์ลำเก่า วันนี้กรมขุนท่านโดยสารไปด้วย หมายว่าจะไปสมมุขท่านอยากเห็น กับกาพย์นั้นกรมอดิศรมาเปลี่ยนแทน คนนอกนั้นก็ไปตามเดิม แต่วันนี้มีมหาดเล็กบ้างทหารบ้าง ลงเรือฉลอมแล่นไปตามเราหลายลำ แล่นก้าวออกรอย ๑ ก้าวเข้ารอย ๑ ถึงบางปลาสร้อยแล้วแล่นตามลมมาขึ้นที่สะพาน เห็นเวลายังวันอยู่จึงเดินไปตามทางซ้ายมือถึงวัดใน แล้วเลี้ยวไปทางหมู่บ้านอ่างศิลา เราซื้อหอยกระปุก ๓ พวง ๆ ละ ๒ ไพ กับหอยสังข์อีกสี่ร้อยห้าร้อย แล้วมาพบท่านกรมท่าที่มุมค่าย หยุดพูดกันนิดหน่อย แล้วเดินกลับเข้าในค่าย พออาบน้ำแล้วคุณปริกกับคุณพลอยมาหา คุณปริกเอาปูเล็ก ๆ มาให้ ๒ ตัว ปูนั้นมีก้ามมีขาพร้อม ตัวลายเป็นมันน่าเอ็นดู เราจึงให้กัมลาศ ไปทำเป็นเข็มปักผ้าผูกคอทั้ง ๒ ตัว สัก ๒ ชั่วโมงก็แล้วทั้ง ๒ อัน เราเอาไว้อันหนึ่ง ให้ท่านกรมท่าอันหนึ่ง แล้วเราไปจากคุณปริก ไปนั่งพูดอยู่กับท่านกรมท่าที่หน้าท้องพระโรง เจ้าติ่งเอากลั่ยงหาแดงกับขาวซึ่งเราให้เอาไปทำก้านนั้นมาให้ เธอช่างประดับประดาดูงามดีเทียว แต่เป็นการปัจจุบันใช้ไม้ทำเป็นฐานแล้วเอาขี้ผึ้งไล้ ที่กลางนั้นเอาฟองน้ำทำเป็นก้อนศิลา เหมือนที่กลั่ยงหางอกจริง ๆ แล้วเอากลั่ยงหาทั้งสองต้นติดไว้ ข้างล่างเอาหอยเล็ก ๆ ประดับเป็นพื้นแล้ว

เราหรอยใหญ่เกาะเป็นหมู่ ๆ วางห่วงที่ดีนัก ที่ตีนฐานนั้นรองด้วยเขีย ๔ เขีย แทนลูกแก้วหรือหน้าสิงห์โต เธอยังรับไปถึงบางกอกจะทำให้ใหม่ ที่จริงนั้นหัวเธอดีจริง ๆ ช่างคิดทำอะไร ๆ เล่นหลายอย่าง ในการแผลงแล้วไม่มีใครสู้ เวลา ๒ ทุ่มเศษกินข้าวแล้วเขียนหนังสือ ๕ ทุ่มเศษเข้านอน ทอมอเมตเตอร์ ๗๔ ดีกรี.

ค่ายหลวงตำบลอ่างศิลา

ณวันที่ ๒ ๆ ๑ ค่ำปีชวดอัฐศก ศักราช ๑๒๓๘

เวลา ๒ โมงเราออกมานั่งที่ท้องพระโรงแล้วเข้าไปในสวน เอาเสื้อแจกให้พวกช่างทองที่เขาทำการแล้วกินข้าว พอกินข้าวแล้วเดินออกมาที่ประตูสวน พบพังเมียขุนศรีบ้านเกาะสีชังตามเอาของมาให้ บอกว่าเรือโบตสำหรับเรือเขจรที่ไปแตกเสียที่เกาะสีชังนั้นได้มาแล้วพามาส่งด้วย เราให้เงิน ๓ ตำลึง แล้วไปลงเรือไบลำเก่า คนที่ไปนั้นกรมขุน กับท่านกลางไปด้วย แต่วันนี้เอดเดอแกมป์ขาดไปไม่มีใคร ได้ออกเรือเวลาบ่าย ๒ โมง ๑๕ มินิต แล้วก้าวขึ้นไปข้างเหนือ ทอดสมอหน้าบางปลาสร้อย เวลาบ่าย ๔ โมง ๑๗ มินิต เราหยุดกินข้าวเสียก่อนแล้วจึงได้ขึ้น เมื่อเวลาเรือจอดนั้นเจ้าชื่น (๑๑๐) เป็นคนสำหรับตั้งโต๊ะของเราแต่ก่อน ได้มาเป็นยกกระบัตรมาคอยรับอยู่ในที่นั้น เราเรียกให้เข้ามาช่วยจัดของเลี้ยงเจ้านายที่ไป

---

(๑๑๐) พระยาชลบุรานุรักษ์ (ชื่น สมุทรานนท์)

กับเรา พอกินข้าวแล้วเรือทหารที่ตามมาถึงพร้อมกัน เราลงเรือโบตลำเล็ก ๒ กันเชียง ซึ่งติดไปกับเรือใบ หมอสายกับกรมนเรศร์ตีกันเชียง ๒ คน เราถือท้าย ท่านเล็กท่านกลางไปด้วย แต่กรมขุนกับสรรพ์เพธนั้นลงเรือยกกระบัตรไป เรือเราจอดห่างตพาน เพราะน้ำลงเป็นเลนออกมามาก ต้องตีกันเชียงไปไกล เมื่อเกือบจะถึงตพานมีคนลงมาคอยเข็นเรือ เราถอดหางเสือแล้วให้เขาเข็นเรือขึ้นไปบนเลนไม่มีน้ำเลย ไปถึงตพานแล้วเราขึ้นบกเดินไปตลอดแถวตลาด แต่เวลาที่ไปนั้นเย็นเสียแล้ว เมื่อขึ้นถึงตพานเวลาบ่าย ๕ โมงตลาดเขาเลิก เราเดินกลับมาลงเรือ แล่นใบกลับมาถึงตพานอ่างศิลา เวลาทุ่ม ๑ กับ ๕๐ มินิต กลางคืนวันนี้ไม่มีการสิ่งไร ทำหนังสือบ้างเล็กน้อยเข้านอน ทอมอเมตเตอร์ ๘๗ ดีกรี.

ค่ายหลวงตำบลอ่างศิลา

ณวันที่ ๓ ฯ ๑๐ ๒ ปีชวดอัฐศก ศักราช ๑๒๓๘

เวลาเช้าตื่นนอนแล้ว ลงไปเล่นอยู่ในสวน จนเวลาบ่าย ๔ โมงแต่งตัวแล้วได้ไปลงเรือใบ คนเหมือนเมื่อวานนี้ แต่กรมขุนไม่สบายท่านไม่ไปด้วย มิศเตอแกมเบ๋กรมอดิศรไปด้วย ถึงบางปลาสร้อยเวลา ๓ โมงครึ่ง ขึ้นบกไปซื้อของต่างๆ แล้วกลับมาลงเรือ เมื่อเราไปถึงตพานนั้น พระยาจางวางเมืองชลเอาผ้าพื้นมาคอยให้ ๑๐ ผืนกับของกินเครื่องซ่ม มีน้ำปลากุ้งแห้งมาด้วย เราลงเรือแล่นใบมาถึงอ่างศิลาเวลาย่ำค่ำ ๕๐ มินิต ขึ้นไปบนพลับพลาแล้ว เมื่อ

เวลา ๒ ทุ่มเศษกรมการเมืองชล กับเมืองบางละมุง เมืองพนัศนิคม ๑๗ คน เอาผ้าพื้นแลเอาของต่าง ๆ มาให้ ๆ เสื่อคนละตัว วันนี้มีมิสเตอร์ ยุกเกอร์ (๑๑๑) กับมิสเตอร์ ฟอซ (๑๑๒) ห้างบอเนียวกัมปนีมาหา เราให้ผ้าโสร่งจีนทยุริคนละผืน แล้วไปกินข้าว เวลา ๕ ทุ่มเข้านอน ทอมอเมตเตอร์ ๗๐ ดีกรี เราอยากจะว่าด้วยตำบลอ่างศิลานี้สักหน่อยหนึ่ง ได้ขอให้ท่านกรมท่าจดหมายการต่าง ๆ ในที่ตำบลนี้ แต่ท่านกรมท่าได้เรียงเป็นเรื่องราวมาเรียบร้อยดีแล้ว เราเห็นว่าไม่ควรจะแต่งใหม่ จึงคัดเอาของท่านกรมท่าเรียงมานั้นลงต่อไป ¨ ตำบลบ้านอ่างศิลา แขวงเมืองชลบุรี มีบ้านราษฎร ๑๘๙ เรือน ราษฎรที่เป็นไทย ๑๘๐ คนเศษ ราษฎรจีนมาแต่เมืองจีน แลเกิดเมืองไทย ๕๖๐ คนเศษ รวมราษฎรไทยจีนชายหญิงในบ้านอ่างศิลา ๗๔๐ คนเศษ ในแขวงบ้านอ่างศิลานั้น หลวงฤทธิศักดิ์ชลเขตร หลวงพิทักษ์จีนประชา ๒ นายนี้เป็นปลัดเมืองชลบุรี เป็นผู้ใหญ่บ้าน เพราะหลวงฤทธิศักดิ์ชลเขตร หลวงพิทักษ์จีนประชา ได้ตั้งบ้านเรือนอยู่ณอ่างศิลา ในบ้านอ่างศิลามีวัด ๒ วัด เรียกชื่อว่าวัดนอก วัดใน วัดในมีพระสงฆ์ ๑๐ รูป วัดนอกมีพระสงฆ์ ๑๓ รูป เป็นวัดเดิมมีมาแต่โบราณ ไม่ปรากฏว่าผู้ใดสร้าง แลมีตำบลบ้านใกล้เคียง ๕ ตำบล ตำบล

---

(๑๑๑) มิสเตอร์ ยุกเกอร์

(๑๑๒) มิสเตอร์ ฟอซ

บ้านข้างเหนือต่อเมืองชลบุรี คือบ้านเสม็ด ทางไปจากบ้านอ่างศิลา ๑๒๐ เส้น มีราษฎรชาวบ้านชายหญิงไทยจีน ๘๐ คนเศษ บ้านบิสุด ทางไปจากบ้านอ่างศิลา ๗๐ เศษ มีราษฎรชาวบ้านชายหญิงไทยจีน ๔๐ คนเศษ บ้านหัวโปร่ง ทางไปจากบ้านอ่างศิลา ๘๐ เส้นเศษ มีราษฎรชาวบ้านชายหญิงไทยจีน ๑๒๐ เศษ บ้านโรงนอก ทางไปจากบ้านอ่างศิลา ๘๐ เส้น ราษฎรชาวบ้านชายหญิงไทยจีน ๑๐๐ คนเศษ ข้างใต้ต่อพรมแดนกับบางละมุง บ้านเนินมกอก ทางไปจากอ่างศิลา ๑๐๐ เส้น มีราษฎรชาวบ้านชายหญิงไทยจีน ๒๐๐ คนเศษ รวมคนบ้านอ่างศิลาแลบ้านใกล้เคียง ๑.๓๘๐ คนเศษ ราษฎรตำบลบ้านอ่างศิลาทำการหากินด้วยทำโป๊ะจับปลาทะเล ลงเฝือกจับปลาตามชายทะเล ลากเบ็ดในทะเล ถีบกระดานเก็บหอยตามเลน แลปักหลักจับหอยแมงภู่ ในฤดูเดือน ๑๑ จนถึงเดือน ๒ เป็นฤดูปลาทูเข้าโป๊ะ ราษฎรเจ้าของโป๊ะได้ปลาแล้ว ทำเป็นปลาทูต้มบรรทุกเรือเข้าไปจำหน่ายณกรุงเทพฯ เป็นสินค้าไปเมืองต่างประเทศปี ๑ เป็นปลา ๑๐ หมื่นตัวเศษ ตั้งแต่เดือน ๔ ไปจนถึงเดือน ๗ ราษฎรจับหอยแมงภู่ที่หลักปักไว้ในทะเลมาต้ม แล้วเก็บเนื้อหอยผึ่งแดดแห้งแล้วบรรจุกระสอบบรรทุกเรือเข้าไปขายณกรุงเทพฯ ซึ่งน้ำหนักเป็นสินค้าจำหน่ายไปเมืองต่างประเทศปีหนึ่ง ๑.๓๐๐ หาบเศษ.

แลราษฎรที่ทำโป๊ะจับปลาในทะเลนั้น ทำได้แต่ฤดูเดือน ๑๒ ไปจนถึงเดือน ๓ เป็นฤดูลมตะเภาพัดกล้าคลื่นจัดโป๊ะแตก ต้องหยุดการจับปลาไปจนเดือน ๑๒ ในระหว่างที่หยุดการจับปลาทำโป๊ะไม่ได้

นั้น ราษฎรทำมาหากินด้วยลงเฝือกลากอวนจับปลา แลถีบกระดานเก็บหอยชายทะเล แลผู้หญิงเด็กนั้นต่อยหอยนางรมด้วยฆ้อนเหล็กตามก้อนศิลาชายทะเลเมื่อเวลาน้ำลงขอด แลปลาที่จับได้ในเฝือกแลลากอวนลากเย็ด กับหอยนางรมที่ต่อยได้นั้น ซื้อขายแลกเปลี่ยนกันกินอยู่ในแขวงบ้านอ่างศิลาแลบ้านใกล้เคียง ไม่ได้เปนสินค้าใหญ่ไปต่างเมือง แลปลาทูกับหอยแมงภู่ที่มีกำหนดว่าราษฎรทำได้ ปี ๑ เปนปลาเท่านั้นตัว หอยแมงภู่เท่านั้นหาบนั้น คะเนตามปีที่ได้เปนอย่างกลาง สางปีก็ได้น้อยลงไปกว่านี้บ้าง แต่ผิดกันไม่มากทั้งปลาทูและหอยแมงภู่.

ราษฎรชาวบ้านเสม็ด บ้านยิสุด บ้านหัวโปรง บ้านโรงนา บ้านเนินมะกอก ที่เปนบ้านดอนอยู่ใกล้เคียงกับบ้านอ่างศิลานั้น ราษฎรชาวบ้านทำการหากินด้วยทำนาข้าว สิ้นฤดูทำนาแล้วทำไร่แลขุดไร่ถั่วลิสง ซื้อขายแลกเปลี่ยนกันกินอยู่ในแขวงบ้านใกล้เคียง แต่ถั่วลิสงนั้นบรรทุกเกวียนไปขายที่เมืองชลบุรี ทำน้ำมันถั่วเปนสินค้าจำหน่ายเข้าไปณกรุงเทพฯ แลจำหน่ายไปตามหัวเมืองที่อยู่ใกล้เคียงกับบ้านอ่างศิลานั้น พาหนะที่ราษฎรใช้สอยอยู่ในพื้นบ้านเมืองนั้นใช้เรือฉลอม กระบือ เกวียน กระบือนั้นใช้ทำนาแลใช้เทียมเกวียน ราษฎรที่บ้านอยู่ริมชายทะเลใช้เรือฉลอม สำหรับออกเที่ยวจับปลาในทะเลแลบรรทุกปลาไปขายต่างเมืองที่อยู่ใกล้เคียง เรือฉลอมนั้นใช้ใบสาคู รูปใบเปน ๔ เหลี่ยม เรือยาว ๔ วา ๓ ศอกบ้าง ๕ วาบ้าง ๖ วาบ้าง ตัวเรือนั้นมีช่างสำหรับทำขายที่เมืองชลบุรี ทำ

ด้วยไม้ตะเคียน แต่เกวียนนั้นราษฎรทำใช้เองทุกบ้าน ในตำบลบ้านอ่างศิลานั้น ราษฎรไทยจีนชาวบ้านถือว่าเป็นที่ดีไม่มีป่วยไข้สิ่งไร เพราะในเวลาที่คนเป็นโรคป่วงใหญ่มาแต่ก่อนทุกครั้งทุกคราวนั้น คนชาวบ้านอ่างศิลาก็ไม่ได้เป็นโรคป่วงใหญ่เลย คนชาวบ้านอ่างศิลาก็มิได้เป็นอันตรายด้วยโรคป่วงใหญ่.

แลที่เรียกชื่อว่าอ่างศิลานั้น เพราะมีแผ่นดินสูงเป็นลูกเนิน มีศิลาก้อนใหญ่ ๆ เป็นศิลาดาด แลเป็นสระยาวอยู่ ๒ แห่ง ๆ ๑ ลึก ๗ ศอก กว้าง ๒ ศอก ยาว ๑๐ วา แห่ง ๑ ลึก ๖ ศอก กว้าง ๓ วา ๒ ศอก ยาว ๗ วา เป็นที่ขังน้ำฝน น้ำฝนไม่รั่วซึมไปได้ ท่านเจ้าพระยาทิพากรวงษ์มหาโกษาธิบดี เห็นว่าเป็นประโยชน์กับคนทั้งปวง จึงให้หลวงฤทธิศักดิ์ชลเขตร ปลัดเมืองชลบุรี เป็นนายงานก่อเสริมปากบ่อกันน้ำ มิให้น้ำที่โสโครกไหลกลับลงไปในบ่อได้ ราษฎรชาวบ้านแลชาวเรือไปมาได้อาศัยใช้น้ำฝนในอ่างศิลานั้น ลางปีถ้าฝนตกมาก ถ้าใช้น้ำแต่ลำพังชาวบ้านก็ได้ใช้น้ำทั้ง ๒ แห่ง แลบ่ออื่นบ้างพอตลอดปีไปได้ ลางปีฝนน้อยราษฎรได้อาศัยใช้แต่เพียง ๕ เดือน ๖ เดือนก็พอหมดน้ำในอ่างศิลา แต่น้ำในบ่อที่แห่งอื่น ๆ ที่ราษฎรขุดขังน้ำฝนไว้ใช้นั้นมีอยู่หลายแห่งหลายตำบล ถึงน้ำในอ่างศิลา ๒ ตำบลนี้แห้งหมดไปแล้ว ราษฎรใช้น้ำบ่อแห่งอื่น ๆ ได้ จึงได้เรียกว่าบ้านอ่างศิลามาจนทุกวันนี้ ซึ่งท่านกรมท่าจดหมายนั้นมีความเพียงเท่านี้ แต่เราอยากจะพูดต่อไปอีกสักสองสามคำ ด้วยที่บ้านอ่างศิลานี้ เราไม่รู้ว่าได้เป็นที่สำคัญขึ้นในปีไร เป็นแน่แต่ใน

แผ่นดินทูลกระหม่อมมาแล้ว ฝรั่งเขานับถือว่าที่นี่เป็นที่อากาศดี พอใจมีคนที่เจ็บไข้ไม่สบายแล้วมาอยู่ในที่นี้บ่อย ๆ ทูลกระหม่อมก็ได้เสด็จมาหลายครั้ง โปรดว่าเป็นที่อากาศดีนัก แต่หาได้ทำเป็นรั้ววังอะไรขึ้นไม่ มีแต่พลับพลาเล็กหลัง ๑ เมื่อเสด็จไปในที่นั้นก็ประทับอยู่ในเรือพระที่นั่ง ทรงม้าไปประพาสที่ชายหลังเขาสมมุขบ้าง ที่อื่น ๆ บ้าง แต่ท่าที่ขึ้นนั้นมีศิลามาก ถ้าเวลาน้ำแห้ง ก็เป็นเลนออกไปห่างฝั่งหลายสิบเส้น จึงโปรดให้เจ้าคุณกรมท่าที่ตายออกมาทำตะพานศิลายาวออกไป พอพ้นที่ศิลาในน้ำ ตะพานนั้นก็ยังได้ใช้อยู่จนทุกวันนี้ ในขณะนั้นสมเด็จเจ้าพระยาท่านก็ได้มาสร้างตึกขึ้นไว้ สำหรับคนป่วยไข้ได้อาศัยหลัง ๑ ของเจ้าคุณกรมท่าสร้างหลัง ๑ ภายหลังคุณสุรวงษ์ไปทำไว้ข้างใต้ตะพานลงไปอีกหลัง ๑ ก็เป็นที่คนต่างประเทศไปมาอาศัยอยู่เสมอ ครั้นมาเมื่อปีวอกจัตวาศก เราขึ้นไปรับพระเศวตสุวภาพรรณที่เมืองสระบุรี แล้วไปพระพุทธบาทพระฉาย แล้วเดินลงไปทางบ้านนครนายก ถึงเมืองปราจีนบุรี ลงเรือที่เมืองปราจีนบุรีไปอ่างศิลา ในครั้งนั้นท่านกรมท่าออกมาทำพลับพลารับเรา คือหลังที่อยู่นี้ แต่การที่ทำนั้นไม่ได้คิดจะรื้อ หมายจะเอาไว้เป็นที่เราไปเที่ยวต่อไป จึงได้ทำเป็นค่ายหลวงใหญ่ มีท้องพระโรงแลพระที่นั่ง เรือนข้างหน้าข้างในใหญ่โตพร้อมทุกพนักงาน ในพลับพลาที่ทำนั้นออกจากความคิดท่านกรมท่าทั้งนั้น ตัวพลับพลานั้นทำดีนัก ใช้ฝาแฝกทาสีขาวเขียวลายคราม วางที่พระที่นั่งเป็นที่เปิดออกอยู่ข้างหน้า มี

เฉลียงรอบ เมื่อเราออกมาที่เฉลียงแล้วก็แลเห็นทะเลตลอดทีเดียว เป็นที่รับลมไม่ร้อน แลฝาที่เป็นฝาปิดข้างชั้นบนชั้นล่างใช้ไม้ระกำทั้งลำทาขาว เชิงล่างทาดำรอบเรือน บนเรือนเรานั้นกั้นห้อง ๓ ห้อง ห้อง ๑ เป็นห้องนอน ห้อง ๑ เป็นห้องนั่ง อีกห้อง ๑ นั้นยาวกว่าห้องทั้งปวง เป็นที่กินข้าว เพราะเจ้านายไปด้วยเราคราวละมากๆ ได้กินข้าวพร้อม ๆ กัน เฉลียงด้านหน้านั้นเป็นข้างหน้า เฉลียงด้านหลังเป็นข้างใน ที่ตามช่องกบประตูมีผ้าแดงเป็นฝากรุกั้นทุก ๆ ช่อง ถึงโดยจะเปิดหน้าต่างประตูก็ยังเป็นข้างหน้าข้างในอยู่ ที่ตามพนักเสารายเฉลียงนั้น มีม่านผ้าแดงร้อยสายลวดขึงตลอด มีมู่ลี่ทำด้วยไม้ระกำแขวนทุก ๆ ช่อง ในเรือนนั้นมีเครื่องเรือนพร้อมทุกอย่าง คือติดกระจกรูปภาพต่าง ๆ มาก ในห้องนอนเรามีเตียงทองเหลืองแลเตียงลวด ทั้งตู้ผ้านุ่งแลที่ล้างหน้า กระจกแต่งตัวเครื่องใช้ในห้องนอนพร้อมทุกอย่าง ที่ห้องนั่งนั้นมีโต๊ะเก้าอี้แพรแลตู้เขียนหนังสือ โต๊ะตั้งหอยต่าง ๆ แลขวดปักดอกไม้ ดูพอดีกันกับห้องทีเดียว ที่ห้องกินข้าวนั้นก็มีตู้สำหรับตั้งถ้วยชาม แล้วลงบันไดที่ปลายเฉลียงเรือนมาถึงท้องพระโรงข้างใน ติดกันกับท้องพระโรงหน้า มีฝากั้น แต่ท้องพระโรงนี้พื้นต่ำกว่าที่อยู่ทำเป็นที่โถงๆ เกลี้ยง ๆ มีแท่นสำหรับเรานั่งแลเพดานมีระบาย พื้นปูเสื่อลวดจันทบุรี รอบนอกเป็นเฉลียงโถง มีเกยเสลี่ยงติดอยู่กับเฉลียงท้องพระโรงด้วย รอบรั้วค่ายนั้นมีห้องเครื่องมหาดเล็ก แลห้องพนักงานต่าง ๆ ทิมดาบตำรวจ พร้อมทุกอย่าง มีเสาธงปักอยู่ในหมู่

ต้นไม้ มีต้นมะม่วงงาม ๆ หลายต้น พื้นเปนหญ้าเขียว เว้นแต่ทางที่เดินข้างในนั้นมีตำหนักเสด็จขยายหลังใหญ่แลเรือนอีกหลายหลัง ริมท้องพระโรงข้างในนั้นเปนครัวคุณแพ ต่อไปมีประตูออกไปสวน ที่ในสวนนั้นมีต้นมะม่วงหลายสิบต้น เปนที่ร่มรื่นสบายนัก ตามต้นมะม่วงนั้นมีซิงช้าหลายซิงช้า มีโรงที่สำหรับนั่งในกลางสวน เมื่อคราวแรกที่เราไปนั้น ท่านกรมท่าได้เอาใบไม้มาทำเปนเขาวงกฎ ได้เล่นกันสนุกมาก ต่อออกมานอกค่ายด้านหน้านั้น เปนหนทางใหญ่ลงมาถึงท่าน้ำแต่ไม่ตรง คดไปตามศิลาที่เปนเนินสูงแลต่ำ ๒ ข้างนั้นมีศิลาของเดิมแต่ช่วยตกแต่งบ้าง เหมือนหนึ่งก็เปนเขามอให้ทั้งนั้น ทางที่จะไปเที่ยวมีหลายแห่ง ไปเมืองชลบุรีก็ได้ อีกทาง ๑ ไปที่ตกายแลไปที่บ่อน้ำร้อน แลในเร็ว ๆ นี้ ได้เกิดตึกขึ้นใหม่อีกหลัง ๑ เปนของท่านกรมท่าทำใหญ่โตแต่ยังไม่แล้วเสร็จ ถ้าเราไปอยู่ที่นั้น จะขี่ม้าเล่นหรือลงเล่นเรือก็ได้ โป๊ะมีหลายโป๊ะที่หน้าอ่างศิลา จะไปดูจับปลาก็สนุก หรือเวลาน้ำลงไปที่ชายเลน ก็จะได้เห็นชาวบ้านถือกระดานถูรวดเร็วคล่องแคล่วนัก ที่อ่างศิลาเปนที่สนุก แลเปนสบายมาก เราอยากจะได้อยู่นาน ๆ แต่ไม่ได้จะมีเวลาที่จะไปอยู่พ้น ๑๐ วันเลย

เรื่ออรรคราชวรเดช

วัน ๔ ฯ ๑๑ ๒ ค่ำ ปีชวด อัฐศก ศักราช ๑๒๓๘

เวลาเช้า ๒ โมง เราจะลงเรือกลับบางกอก แลคุณแป๋วก คุณ

พลอย เล็ก มาคอยส่ง คุณปริกเอาหอยจักรนารายณ์มาให้ แล้วออกมาข้างนอก พบท่านกรมท่า แลพวกกรมท่ามาคอยส่งอยู่ที่พลับพลา เราได้ให้เงินอ้ายเจ๊กด้วงช่างทองเป็นเบี้ยหวัด ๓ ตำลึง เมื่อลงมาถึงที่ตะพานพวกกรมท่าเขามาคอยส่งอยู่มาก เราลงมาถึงเรืออรรคราชรอคอยจนคนมาพร้อม เวลาเช้า ๓ โมง ๑๕ มินิตได้ออกเรือ เจ้าปฤษฎางค์ ซึ่งออกไปคอยอยู่อ่างศิลานั้น ลงเรือมากับเราด้วย เวลาเที่ยง ๑๕ มินิตเข้าในปากน้ำ พบเรือใบแล่นเข้ามา ๒ ลำ แล้วเข้ามาถึงพระเจดีย์กลางน้ำรออยู่ พระยาสมุทรมาหา เราให้ผ้าพื้นกับฝากเทียนขึ้นไปบูชาพระสมุทรเจดีย์ เรือก็เดินต่อมา เวลาบ่าย ๓ โมงครึ่งถึงตำหนักแพ เรือมาวันนี้เดินถึง ๑๑ น็อต เราขึ้นบนตำหนักแพมีทหารกับขุนนางมารับพร้อมกัน ขุนนางที่มานั้น ท่านภูธราภัย ๑ คุณสุรวงษ์ ๑ เจ้าพระยาศรีพิพัฒน์ ๑ พระยาราช ๑ พระยาอุไทยธรรม (๑๑๓) ๑ พระยาพิพิธ ๑ พระยาเทพ (๑๑๔) ๑ พระยาศรี (๑๑๕) ๑ พระยาโชฎีก ๑ พระยาพิพัฒน์ ๑ พระยาราชรองเมือง (๑๑๖) ๑ พระยาอภัยรณฤทธิ์ (๑๑๗) ๑ พระอนุชิต ๑ พระยาบำเรอภักดิ์

---

(๑๑๓) พระยาอุไทยธรรม (อ่อน)

(๑๑๔) เจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ (พุ่ม)

(๑๑๕) พระยามหาอำมาตย์ (หรุ่น)

(๑๑๖) พระยาจิรายุมนตรี (เนียม)

(๑๑๗) พระยาสีหราชฤทธิไกร (แย้ม)

(๑๑๘)๑ พระโทรเลข (๑๑๙)๑ พระหลวงนอกนั่นมาก กับเจ้านาย ๔ คน ทิว ๑ เทวัญ ๑ กระเษม (๑๒๐)๑ มนุศ (๑๒๑)๑ กับหม่อมเจ้าอีก ๒ คน ๓ คน เราให้ผ้าพื้นคู่ใหญ่ คนละ ๒ ผืน ผู้น้อยคนละผืน แต่เทวัญ ทิว กับท่านภูธราภัย คุณสุรวงษ์นั้น เราให้มาแล้ว จึงให้พลอยจันทบุรีแก่ท่านภูธราภัย แลคุณสุรวงษ์นั้นเราพูดด้วยราชการหน่อยหนึ่งแล้วกลับขึ้นมา พบพระยาเวียงใน พระรามพิไชย กับลูกมวังที่ต้นสน มาในวังพบลูกขุนเข้ามาคอยพร้อมกัน เราให้แจกผ้าคนละผืนบ้าง ๒ ผืนบ้าง แล้วกลับเข้ามาข้างใน พบเจ้าคุณกลางกับท้าวนาง หยุดพูดกับท่านหน่อยหนึ่งแล้ว ขึ้นมาพบเจ้านายผู้หญิงมารับพร้อมกัน ได้หยุดพูดกับท่านถึงเรื่องที่ไปประมาณชั่วโมงเศษ เรือเขจรกับเรือไรซิ่งซันมาถึงที่หลังเราหลายชั่วโมง เราไปทำขวัญลูกหญิงยิเอตรีส (๑๒๒) เวลาย่ำค่ำแล้ว ท่านกลางกับท่านใหญ่ยังไม่มา ต่อเวียนเทียนจึงได้มาถึง แต่พอทันทำขวัญ.

---

(๑๑๘) พระยาวิเศษสัจธาดา (โต)

(๑๑๙) พระโทรเลขธุรานุรักษ์ (ชม)

(๑๒๐) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นพรหมวรานุรักษ์

(๑๒๑) สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

(๑๒๒) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าภัทรายุวดี

จันทบุรี

จันทบุรี จังหวัดภาคกลาง (แผนที่ ซ ๖) ตั้งศาลากลางที่ ต. ตลาด อ. เมืองจันทบุรี ฝั่งขวาของแม่น้ำจันทบุรี จากปากน้ำขึ้นไปราว ๑๐ กม. มีทางจากกรุงเทพ ฯ ไป ทางทะเลประมาณ ๓๐๐ กม. ทางบกโดยสารรถไฟสาย อรัญญประเทศไปลงที่ จ. ฉะเชิงเทรา แล้วไปตามทาง รถยนตร์ผ่าน จ. ชลบุรี และ จ. ระยอง ทางบกนี้ไม่ใคร่ สะดวก น. ๖๐๒๓.๒๐ ทิศเหนือจด จ. ปราจีน ฯ ทิศตะวัน ออกจดแดนเขมร ทิศใต้ตกทะเลในอ่าวสยาม ทิศตะวันตก จด จ. ระยอง ภูมิประเทศมีเขาล้อมรอบ ทางเหนือเป็นที่ ดอนเป็นป่า ตอนกลางและตอนใต้เป็นที่ลุ่มทำนาได้ ทาง ตะวันออกเป็นที่ดอน อากาศหนาวและร้อนพอสบาย ฤดู ฝนมีฝนตกชุกทางแถบเหนือ บางคราวตกตั้ง ๑๐ วันถึง ๑๕ วัน จนน้ำท่วมอยู่นาน ๆ ปริมาณน้ำฝน ๖,๕๐๙ มม. (๒๔๗๙) พ. ๑๐๑ (๒๔๘๐) ทำนา สวนยาง สวน พริกไทย ไร่กาแฟ สวนผลไม้ ตัดฟืน เผาถ่าน ตัดหวาย ปลูกกก และทอเสื่อกก ทำสวนกระวาน ต่อเรือ และทอผ้า ในจำนวนพลเมืองเหล่านี้เป็นญวน

ถือศาสนาคริสต์นิกายโรมันคาทอลิก อยู่ในเขตต์ อ. เมืองฯ ราว ๓,๐๐๐ คน จ. จันทบุรีเป็นเมืองท่าทำการค้าขายติดต่อกับเกาะกงและอินโดจีนได้สะดวก เพราะเรือกลไฟเดินทะเลขนาด ๔๐๐ ตันเข้าไปจอดในแม่น้ำจันทบุรีได้.

แม่น้ำจันทบุรียาว ๖๕ กม. ยอดน้ำเกิดจาก ข ตะกวด ทางทิศเหนือของจังหวัด ไหลผ่าน อ. เมืองฯ ออกทะเลที่ปากน้ำแหลมสิงห์ มีคลองแยกจากแม่น้ำนี้เรียกว่า ค. หัวแพน ไปตาม ต. บางกะจะ และ ต. ท่าใหม่.

จ. จันทบุรีเป็นเมืองโบราณมีชื่อปรากฏในพงศาวดารมาแต่แรกสร้างกรุงศรีอยุธยา มีซากเมืองเก่าอยู่ ๒ แห่ง แห่งหนึ่งอยู่ใน ต. พุงทะลาย อ. เมืองฯ ยังมีคูเมืองและเชิงเทินพอสังเกตได้ อีกเมืองหนึ่งอยู่ใน ต. คลองนารายณ์ ชาวบ้านเรียกว่าเมืองพะเนียดบ้าง เมืองกาไวบ้าง มีผู้ขุดพบศิลาจารึกที่วัดพะเนียดซึ่งเป็นวัดโบราณอยู่ทางทิศใต้กำแพงเมืองราว ๔๐๐ ม. (ศิลาจารึกอยู่ในพิพิธภัณฑ์สถาน) ในบริเวณเมืองยังมีศิลาแผ่นใหญ่ ๆ สลักเป็นลวดลายอย่างโบราณเหลืออยู่บ้าง และยังมีเค้าเชิงเทินและถนนใหญ่ ๓ สาย มีผู้สันนิษฐานกันว่าคงเป็นเมืองที่รุ่งเรืองในสมัยโบราณ และน่าจะเป็นเมืองเดียวกับที่มองสิเออร์ เอยโมเนียร์ เขียนเรื่องราวไว้ในหนังสือ "แคมโบช" ค.ศ. ๑๙๐๑ ว่า มีบาดหลวงคนหนึ่ง

ได้พบแผ่นศิลาจารึกอักษรสันสกฤตที่ ต. เขาสระบาป มีข้อความว่า จังหวัดจันทบุรีได้ตั้งมาช้านานประมาณ ๑.๐๐๐ ปีแล้ว ในเวลานั้นเรียกว่า ควนคราบุรี (น่าจะเป็นจันทบุรี แต่ที่เขียนไว้เช่นนี้ คงจะเป็นด้วยผู้เขียนแปลผิดหรือเขียนผิดอย่างใดอย่างหนึ่ง) ผู้สร้างเมืองชื่อ หาง หรือ แหง คนพื้นเมืองเป็นชอง เมื่อประมาณ ๙๐๐ ปีมาแล้ว ไทยยกกองทัพไปตี เจ้าเมืองได้มอบเมืองให้แก่ไทยชื่อวาปสเตนและอาคารยา.

อีกเมืองหนึ่งเรียกเมืองใหม่ สร้างในรัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๗ อยู่ใน ต. บางกะจะ อ. เมืองจันทบุรี จ. จันทบุรี ได้อยู่ในความครอบงำชั่วคราวของฝรั่งเศสเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๖ จนถึง พ.ศ. ๒๔๔๗.

จ. จันทบุรีมี ๕ อำเภอ คือ ๑. เมืองจันทบุรี ๒. ขลุง ๓. ท่าใหม่ ๔. มะขาม ๕. แหลมสิงห์.

สิ่งสำคัญในจังหวัดนี้ คือ เมืองเก่า ป้อมไพรีพินาศ ป้อมพิฆาฏปัจจามิตร

กระแจะ คลองใน อ. ท่าใหม่ จ. จันทบุรี ยอดน้ำมาจาก ข. ทะลาย ลงทะเลที่ ต. กระแจะ อ. ท่าใหม่ เขาห่างจาก ต. กระแจะ ๒ กม. ; ตำบลขึ้น อ. ท่าใหม่ จ. จันทบุรี

กวาง เกาะใน จ. จันทบุรี.

กาไว เมืองเก่า ใน ต. คลองนารายน์ อ. เมืองจันทบุรี จ. จันทบุรี บางทีเรียกว่าเมืองพะเนียด (ดูจันทบุรี).

กัมพุช กิ่งอำเภอ ขึ้น อ. มะขาม จ. จันทบุรี ตั้งที่ว่าการที่บ้านพญากัมพุช เดิมเป็นกิ่งอำเภอเรียกว่ากิ่งท่าหลวง ขึ้น อ. ท่าหลวง เปลี่ยนเป็นกิ่งกัมพุชเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐ คราวเดียวกับเปลี่ยน อ. ท่าหลวง เป็น อ. มะขาม กิ่งกัมพุชมี ๔ ตำบล คือ ๑. ทรายขาว ๒. ทัยไซ ๓. โป่งน้ำร้อน ๔. หนองตาคง.

เกวียนหัก ตำบล ขึ้น อ. ขลุง จ. จันทบุรี.

เกาะขวาง ตำบล ขึ้น อ. เมืองฯ จ. จันทบุรี.

ไกรทอง ถ้ำ ที่ ข. วง ต. นายายอาม อ. ท่าใหม่ จ. จันทบุรี.

ขลุง คลอง ตำบล และอำเภอ ขึ้น จ. จันทบุรี จากเมืองไปอำเภอ มีทางทั้งบกและน้ำ แต่ทางบกไม่ใคร่สะดวก อ. ขลุงตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของ อ. เมืองฯ อยู่ทางตะวันออกของ อ. แหลมสิงห์ อยู่ทางตะวันตกเฉียงเหนือของ อ. เขาสมิง จ. ตราด และอยู่ทางใต้ของ อ. มะขาม ภูมิประเทศ ตอนเหนือเป็นที่ดอนสูง มีป่าและเขามาก ทำสวนยางและสวนผลไม้ได้บ้าง ตอนกลางและตะวันออกเป็นที่ราบทำสวนทำนาได้มาก ตอนตะวันตกเป็นที่ราบทำสวนได้ราวกึ่งหนึ่ง ตอนใต้เป็นที่ลุ่มต่ำชายทะเล เป็นทำเลจับสัตว์น้ำและตัดฟืนขาย พ. ๑๕

(๒๔๘๐) ทำนา ทำสวนผลไม้ สวนยาง สวนพริกไทย ตัดฟืน เผาถ่าน และการประมง

อ. ขลุงเป็นเมืองมาก่อนเรียกว่าเมืองขลุง ยุบเป็นอำเภอเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๘ ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๔๙ กลับตั้งเป็นเมืองอีก แล้วกลับยุบเป็น อ. ขลุงอีก อ. ขลุงมี ๑๑ ตำบล คือ ๑. ขลุง ๒. เกวียนหัก ๓. ซึ้ง ๔. ตกพรม ๕. ตรอกนอง ๖. บ่อ ๗. บางชัน ๘. บางตะปอน ๙. มาบไพ ๑๐. วันยาว ๑๑. วังสรรพรส.

เขาบายศรี ตำบล ขึ้น อ. ท่าใหม่ จ. จันทบุรี.

เขาวัว ตำบล ขึ้น อ. ท่าใหม่ จ. จันทบุรี.

แขมหนู ลำน้ำ ใน จ. จันทบุรี ไหลลงอ่าวหนูใหญ่

คมบาง ตำบล ขึ้น อ. เมืองฯ จ. จันทบุรี.

คลองขุด ตำบล ขึ้น อ. เมืองฯ จ. จันทบุรี.

คลองนารายน์ ตำบล ขึ้น อ. เมืองฯ จ. จันทบุรี มีเมืองเก่า (ครูจันทบุรี).

คลองน้ำเค็ม ตำบล ขึ้น อ. แหลมสิงห์ จ. จันทบุรี

คิชฌกูฏ เขาใน ต. พลวง อ. มะขาม จ. จันทบุรี มีพระพุทธบาทจำลอง นัดไหว้กลางเดือน ๓.

จระเข้ ถ้ำ ที่ ข. วง ต. นายายอาม อ. ท่าใหม่ จ. จันทบุรี.

จิกกลาง เกาะ ใน จ. จันทบุรี.

จิกนอก เกาะ ใน จ. จันทบุรี.

จุฬา เกาะ ใน จ. จันทบุรี.

ช้างข้าม ตำบล ขึ้น อ. ท่าใหม่ จ. จันทบุรี.

ชาละวัน ถ้ำ ที่ ข. วง ต. นายายอาม อ. ท่าใหม่ จ. จันทบุรี.

ชำห้าน ตำบล ขึ้น อ. แหลมสิงห์ จ. จันทบุรี.

ซึ้ง คลอง และ ตำบล ขึ้น อ. ขลุง จ. จันทบุรี.

ดิน ถ้ำ ที่ ข. วง ต. นายายอาม อ. ท่าใหม่ จ. จันทบุรี.

ตกพรม ตำบล ขึ้น อ. ขลุง จ. จันทบุรี.

ตรอกนอง คลอง และ ตำบล ขึ้น อ. ขลุง จ. จันทบุรี; น้ำตก อยู่ที่ไหล่ ข. สระบาป ซึ่งอยู่ด้านตะวันตก ต. ตรอกนอง อ. ขลุง จ. จันทบุรี

ตลาดจันทบุรี ตำบล ขึ้น อ. เมืองฯ จ. จันทบุรี.

ตะกวด เขา อยู่ทางทิศเหนือ อ. ท่าใหม่ จ. จันทบุรี ติดต่อกับ อ. กบินทร์ จ. ปราจีนฯ เป็นแดนเกิดแห่งแม่น้ำจันทบุรี และลำน้ำโตนด และแม่น้ำบางปะกง.

ตะกาดเง้า ตำบล ขึ้น อ. ท่าใหม่ จ. จันทบุรี.

ตะเคียนทอง ตำบล ขึ้น อ. มะขาม จ. จันทบุรี.

โตนด ลำน้ำ ยาวประมาณ ๕๐ กม. ยอดน้ำเกิดจาก ข. ตะกวด ไหลผ่าน อ. ท่าใหม่ จ. จันทบุรี ไปออกทะเลที่ตรงปากน้ำแขมหนู ตอนต้นของลำน้ำนี้ตื้นเขิน มีเกาะแก่งคดเคี้ยวมาก ฤดูแล้งน้ำแห้งขอดเป็นห่วงๆ; ตำบลขึ้น อ. ท่าใหม่ จ. จันทบุรี เรียกว่า ต. วังโตนด.

หรายขาว ตำบล ขึ้นกิ่งกำพุช อ. มะขาม จ. จันทบุรี.

ทะลาย เขา ใน ต. กระแจะ อ. ท่าใหม่ จ. จันทบุรี สูง ๓๔๗ ม.

ทับไซ ตำบล ขึ้นกิ่งกำพุช อ. ท่ามะขาม จ. จันทบุรี.

ท่าแฉลบ ท่าเรือเมล์ ใน อ. เมือง จ. จันทบุรี มีถนนรถยนตร์ยาว ๑๒ กม. จากท่านี้ไปถึง ต. ตลาดจันทบุรี อ. เมืองฯ จ. จันทบุรี.

ท่าช้าง ตำบล ขึ้น อ. เมืองฯ จ. จันทบุรี.

ท่าเรือจ้าง ตำบล ขึ้น อ. เมืองฯ จ. จันทบุรี.

ท่าเรือศาลา ตำบล ขึ้น อ. ท่าใหม่ จ. จันทบุรี.

ท่าหลวง ตำบล ขึ้น อ. มะขาม จ. จันทบุรี เคยเป็นอำเภอ และเปลี่ยนเป็น อ. มะขาม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐ มีถนนยาว ๑๓ กม. ตั้งต้นจากศาลาท่าหลวงผ่าศาลากลางจังหวัดไปถึงตลาด อ. ท่าใหม่ จ. จันทบุรี.

ท่าใหม่ คลอง; ตำบล และอำเภอ ขึ้น จ. จันทบุรี จากเมืองไปอำเภอ ทางบกโดยรถยนตร์สะดวกแต่ฤดูแล้ง ส่วนทางน้ำที่สำคัญคือคลองท่าใหม่ซึ่งแยกไปติดต่อกับแม่น้ำจันทบุรีทางตะวันออกเฉียงใต้ อ. ท่าใหม่อยู่ทางตะวันตกของ อ. เมืองฯ อยู่ทางเหนือของ อ. แหลมสิงห์ และอยู่ทางตะวันออกของ อ. แกลง จ. ระยอง ภูมิประเทศ เป็นที่ราบ มีเขาและเนินเล็ก ๆ สลับเป็นตอน ๆ อากาศอบอุ่นพอสบาย ฝนตกชุกในตอนเหนือ จนบางคราวน้ำท่วมอยู่หลาย ๆ วัน พ. ๒๙

(๒๔๘๐) ทำนา ทำสวน ทำไร่ ตัดไม้ และการประมง การทำพริกไทยนับว่ามีชื่อเสียงกว่าทุกอำเภอใน จ. จันทบุรี.

อ. ท่าใหม่ (เดิมเป็น อ. พลอยแหวน) มี ๑๘ ตำบล คือ ๑. ท่าใหม่ ๒. กระแจะ ๓. แก่งหางแมว ๔. เขาบายศรี ๕. เขาวัว ๖. คลองขุด ๗. ช้างข้าม ๘. ตะกาดเง้า ๙. ท่าศาลา ๑๐. ทุ่งเบญจา ๑๑. นายายอาม ๑๒. บ่อพุ ๑๓. พลอยแหวน ๑๔. วังโขมง ๑๕. วังโตนด ๑๖. สนามชัย ๑๗. สองพี่น้อง ๑๘. สีพยา.

ทุ่งเบญจา ตำบล ขึ้น อ. ท่าใหม่ จ. จันทบุรี.

แท่น ถ้ำ ที่ ข. วง ต. นายายอาม อ. ท่าใหม่ จ. จันทบุรี.

นกเล็ก เกาะ ใน จ. จันทบุรี.

นกใหญ่ เกาะ ใน จ. จันทบุรี.

นมสาว เกาะ ใน จ. จันทบุรี.

นางรำ เกาะ ใน จ. จันทบุรี.

นายายอาม ตำบล ขึ้น อ. ท่าใหม่ จ. จันทบุรี.

น้ำ ถ้ำ ที่ ข. วง ต. นายายอาม อ. ท่าใหม่ จ. จันทบุรี.

เนินจัง เนินดิน ใน ต. ตกพรม เป็นเนินสูงจากระดับน้ำทะเลประมาณ ๓๖ ม. ยาวประมาณ ๑๒ กม. กว้าง ๓ กม. เป็นที่เตียนเหมาะแก่การเลี้ยงสัตว์.

เนินไพ คลอง ใน อ. แหลมสิงห์ จ. จันทบุรี.

บ่อ ตำบล ขึ้น อ. ขลุง จ. จันทบุรี.

บ่อพุ ตำบล ขึ้น อ. ท่าใหม่ จ. จันทบุรี.

บางกะจะ คลอง และ ตำบล ขึ้น อ. เมืองจันทบุรี จ. จันทบุรี มีถนนรถยนตร์ยาว ๑๗ กม. แยกจากถนนสายท่าแฉลบ ที่บ้านหัวหิน ต. บางกะจะ ไปถึงตลาดท่าใหม่ อ. ท่าใหม่ จ. จันทบุรี.

บางกระไชย ตำบล ขึ้น อ. แหลมสิงห์ จ. จันทบุรี

บางชัน ตำบล ขึ้น อ. ขลุง จ. จันทบุรี.

บางตะปอน คลอง ติดต่อกับคลองเปล็ด และตำบล ขึ้น อ. ขลุง จ. จันทบุรี.

บางสระเก้า ตำบล ขึ้น อ. แหลมสิงห์ จ. จันทบุรี.

ปฐวี ตำบล ขึ้น อ. มะขาม จ. จันทบุรี.

ปลา ถ้ำ ที่ ข. วง ต. นายายอาม อ. ท่าใหม่ จ. จันทบุรี.

ปากน้ำ ตำบล ขึ้น อ. แหลมสิงห์ จ. จันทบุรี.

เปริด (เปร็ด) เกาะ ใน อ. แหลมสิงห์ จ. จันทบุรี; ตำบล ขึ้น อ. แหลมสิงห์ จ. จันทบุรี เรียกว่า ต. เกาะเปริด.

เปล็ด คลอง ใน อ. แหลมสิงห์ จ. จันทบุรี เชื่อมคลองบางตะปอนกับคลองพลิ้ว.

โป่งน้ำร้อน ตำบล ขึ้นกิ่งกำพุธ อ. มะขาม จ. จันทบุรี.

โป่งแรด ตำบล ขึ้น อ. เมืองฯ จ. จันทบุรี.

พระ ถ้ำ ที่ ข. วง ต. นายายอาม อ. ท่าใหม่ จ. จันทบุรี.

พลวง ตำบล ขึ้น อ. มะขาม จ. จันทบุรี มีพระพุทธบาทจำลองอยู่ที่ไหล่ ข. คิชฌกูฏ.

พลอยแหวน เขา ใน อ. ท่าใหม่ จ. จันทบุรี สูง ๒๕๐ ม. มีวัดอยู่ที่ไหล่เขา มีพระพุทธบาทจำลอง เคยตั้งที่ว่าการอำเภอที่เขานี้ เรียก อ. พลอยแหวน เมื่อราว พ.ศ. ๒๔๔๐ แล้วเปลี่ยนเป็น อ. ท่าใหม่ ที่เขานี้มีพลอยชนิดต่าง ๆ และทับทิม ชาวบ้านมักหาขุดพลอยในเมื่อทำนาไม่ได้ผล; ตำบล ขึ้น อ. ท่าใหม่ จ. จันทบุรี.

พลับพลา ตำบล ขึ้น อ. เมืองฯ จ. จันทบุรี.

พลิ้ว คลอง และ ตำบล ขึ้น อ. แหลมสิงห์ จ. จันทบุรี น้ำตก อยู่ที่ไหล่ ข. สระบาป ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ สูงประมาณ ๑๖ ม. มีอ่างศิลากว้าง ๒๕ ม. ลึก ๑๒ ม.

พะเนียด เมืองเก่า ใน ต. คลองนารายณ์ อ. เมืองจันทบุรี จ. จันทบุรี เมืองกาไวก็เรียก (ดู จันทบุรี).

พุงทะลาย ตำบล ขึ้น อ. เมืองฯ จ. จันทบุรี มีเมืองเก่า (ดู จันทบุรี).

มะขาม ตำบล และ อำเภอ ขึ้น จ. จันทบุรี จากเมืองไปอำเภอ มีทางรถยนตร์ยาวประมาณ ๑๓ กม. สะดวกแต่หน้าแล้ง ทางน้ำไปตามลำน้ำจันทบุรี แต่ก็ไปได้แต่ฤดูฝน อ. มะขาม อยู่ทางตะวันออกเฉียงเหนือของ อ. เมืองจันทบุรี อยู่ทางใต้ของ อ. ขรัญญประเทศ จ. ปราจีน อยู่ทางเหนือของ อ. ขลุง เขตต์ทางตะวันออกต่อแดนพระตะบอง ภูมิประเทศตอนเหนือเป็นที่ป่าดอนมีเขามาก ตอนกลางและตอนใต้เป็น

ที่ราบทำการเพาะปลูกได้เป็นส่วนมาก อากาศชื้น ฝนตกชุก หน้าน้ำ ๆ ท่วมมากแต่อยู่ไม่นาน พ. ๒๐ (๒๔๘๐) ทำสวนกระวานและหาของป่า.

อ. มะขาม (เดิมเป็น อ. ท่าหลวง) มี ๑ กิ่ง คือ กิ่งกัมพุช และมี ๑๒ ตำบล คือ ๑. มะขาม ๒. ตะเคียนทอง ๓. ท่าหลวง ๔. ปัฐวี ๕. พลวง ๖. วังจะอ้าย ๗. วังแซ้ม ๘. แสลง ๙. ทรายขาว ๑๐. ทับไทร ๑๑. โป่งน้ำร้อน ๑๒. หนองตาคง.

มาบไพ ตำบล ขึ้น อ. ขลุง จ. จันทบุรี.

เมืองจันทบุรี อำเภอ ขึ้น จ. จันทบุรี เป็นที่ตั้งศาลากลางจังหวัด อยู่ทางตะวันตกเฉียงใต้ของ อ. มะขาม อยู่ทางตะวันออกของ อ. ท่าใหม่ อยู่ทางเหนือของ อ. แหลมสิงห์ และ อ. ขลุง ภูมิประเทศ ตอนเหนือเป็นป่าโปร่ง เป็นที่จับจองทำสวนยางพาราและสวนสับปะรด ตอนกลางและตอนใต้เป็นที่ลุ่ม ทำนาได้ทั่ว ๆ ไป ทางตะวันออกเป็นที่ดอนแต่ชุ่มชื้น มีสวนยางและสวนผลไม้มาก ทางตะวันตกเป็นที่ทรายและดินแดง มีไร่พริกไทยมาก พ. ๒๗ (๒๔๘๐) ทำสวนผลไม้ ไร่พริกไทย ทำสวนยางพารา ปลูกต้นกก ทอเสื่อกก และทอผ้า.

อ. เมือง ฯ มี ๙ ตำบล คือ ๑. เกาะขวาง ๒. คมบาง ๓. คลองนารายณ์ ๔. ตลาดจันทบุรี ๕. ท่าช้าง ๖. บาง

กระจะ ๗. พลับพลา ๘. หนองบัว ๙. จันทบุรีตะวันออก (ดู จันทบุรีด้วย).

เมืองใหม่ เมือง ใน ต. บางกะจะ อ. เมืองฯ จ. จันทบุรี เจ้าพระยาบดินทรมหาพิชัยญาติสร้างในรัชชกาลที่ ๓ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๗ พร้อมกับสร้างวัดโยธานิมิต.

แมว เกาะ ใน จ. จันทบุรี.

ยายห้า คลอง ใน ต. พลิ้ว อ. แหลมสิงห์ จ. จันทบุรี.

โยธานิมิต วัด อยู่ในเมืองใหม่ ต. บางกะจะ อ. เมืองฯ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติกับข้าราชการ สร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๗ คราวออกไปตั้งขัดตาทัพญวน.

ล้าน เกาะ ใน จ. จันทบุรี.

วง เขา ระหว่าง ต. นายายอาม อ. ท่าใหม่ จ. จันทบุรี และ ต. กองดิน อ. แกลง จ. ระยอง บริเวณภายในเขามีที่ราบอยู่กลางมีเขาล้อมรอบ จึงเรียกว่า ข. วง มีถ้ำหลายสิบถ้ำ เช่น ถ้ำปลา ถ้ำน้ำ ถ้ำพระ ถ้ำแท่น ถ้ำจระเข้ ถ้ำสาริกา ถ้ำไกรทอง ถ้ำชาละวัน ถ้ำวิมาลา ถ้ำดิน ฯลฯ มีมูลค้างคาวใช้เป็นปุ๋ยได้อย่างดี.

วังโตมง ตำบล ขึ้น อ. ท่าใหม่ จ. จันทบุรี.

วังจะอ้าย ตำบล ขึ้น อ. มะขาม จ. จันทบุรี.

วังแซ้ม ตำบล ขึ้น อ. มะขาม จ. จันทบุรี.

วังสรรพรส ตำบล ขึ้น อ. ขลุง จ. จันทบุรี.

วัดใหม่ ตำบล ขึ้น อ. เมืองฯ จ. จันทบุรี.

วันยาว ตำบล ขึ้น อ. ขลุง จ. จันทบุรี.

วิมาลา ถ้ำ ที่ ข. วง ต. นายายอาม อ. ท่าใหม่ จ. จันทบุรี.

วฬุ ลำน้ำ ใน อ. ขลุง จ. จันทบุรี ยาว ๕ กม. ยอดน้ำเกิด จาก เขา ทาง ทิศ ตะวัน ออก เฉียงเหนือ ของ ข. สระบาป บรรจบ กับ ลำธาร เล็ก ๆ ซึ่งเกิดจากน้ำตกตรอกนอง ข. สระบาปรวมกัน ไหลลงทะเลทาง อ. ขลุง ที่ปากน้ำมีลำน้ำแยกขึ้นไป อ. ขลุง เรียกว่าลำน้ำสันยาว เรือกลไฟเดินทะเลขนาดย่อมเข้าไปจอดได้ถึง อ. ขลุง.

สนามไชย ตำบล ขึ้น อ. ท่าใหม่ จ. จันทบุรี.

สระบาป เขา อยู่ทางฝั่งซ้ายแม่น้ำจันทบุรี สูง ๙[illegible] ม. มีน้ำตกมากแห่ง เช่น น้ำตกพลิ้ว น้ำตกตรอกนอง น้ำตกสระบาป ซึ่งอยู่บนไหล่ ข. สระบาปทางทิศตะวันตก เป็นน้ำตกหลายชั้นสูงมาก ชั้นบนตกจากหน้าผาสูงประมาณ ๓๕ ม. ชั้นล่างสูงประมาณ [illegible] ม. มีอ่างศิลา ๒ อ่าง ชื่ออ่างหงส์ ๑ และอ่างหงส์ที่ ๒.

สองพี่น้อง ตำบล ขึ้น อ. ท่าใหม่ จ. จันทบุรี.

สอยดาว เขา ในกิ่งกิ่งพุช อ. มะขาม จ. จันทบุรี สูง [illegible] ม.

สะบ้า เกาะ ใน จ. จันทบุรี.

สันยาว ลำน้ำ แยกจากลำน้ำเวฬุไป อ. ขลุง จ. จันทบุรี.

สาริกา ถ้ำ ที่ ข. วง ต. นายายอาม อ. ท่าใหม่ จ. จันทบุรี.

สีพยา ตำบล ขึ้น อ. ท่าใหม่ จ. จันทบุรี.

แสลง ตำบล ขึ้น อ. มะขาม จ. จันทบุรี.

หงส์ อ่างศิลา ที่น้ำตก ข. สระบาป มี ๒ อ่าง เรียกหงส์ที่ ๑ และหงส์ ที่ ๒.

หนองขอน ตำบล ขึ้น อ. เมือง ฯ จ. จันทบุรี.

หนองชิ่ม ตำบล ขึ้น อ. แหลมสิงห์ จ. จันทบุรี.

หนองตาคง ตำบล ขึ้นกิ่งกิ่มพุช อ. มะขาม จ. จันทบุรี.

หนองบัว ตำบล ขึ้น อ. เมือง ฯ จ. จันทบุรี.

หนู เกาะ ใน จ. จันทบุรี.

หัวแพน คลอง แยกจากแม่น้ำจันทบุรีไป ต. บางกะจะ ต. ท่าใหม่ จ. จันทบุรี.

หางแมว คลอง ขนาดเล็ก ใน อ. ท่าใหม่ จ. จันทบุรี ไหลลงรวมลำน้ำโตนด ; แก่งในลำน้ำโตนด ; ตำบล ขึ้น อ. ท่าใหม่ จ. จันทบุรี เรียกว่า ต. แก่งหางแมว.

แหลมสิงห์ เขา ใน อ. แหลมสิงห์ จ. จันทบุรี สูง ๑๓๐ ม. อยู่บนฝั่งด้านตะวันตกของช่องทางเข้าปากน้ำจันทบุรี มีประภาคารอยู่บนเขานี้ ; อำเภอ ขึ้น จ. จันทบุรี จากเมืองไปอำเภอโดยรถยนตร์ ถึงท่าแฉลบ แล้วโดยสารเรือต่อไปตามลำน้ำจันทบุรี ; อ. แหลมสิงห์อยู่ทางใต้ของ อ. เมือง ฯ อยู่ทางตะวันออกเฉียงใต้ของ อ. ท่าใหม่ และอยู่ทางตะวันตกของ อ. ขลุง เขตต์ทางใต้ตกทะเลในอ่าวสยาม ภูมิประเทศ ทาง

เหนือเป็นที่ดอน ทางตะวันออกและตะวันตกเป็นที่ลุ่ม ทางใต้เป็นทะเล อากาศพอสบาย พ. ๑๙ (๒๔๘๐) ทำสวนมะพร้าว สวนยาง และการประมง.

เดิมอำเภอนี้ตั้งที่ว่าการที่ปากคลองยายคำ ต. พลิ้ว เรียกว่า อ. พลิ้ว แล้วจึงย้ายไปตั้งที่ ต. ปากน้ำ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๘ ยังคงเรียกว่า อ. พลิ้ว ถึง พ.ศ. ๒๔๕๒ สร้างที่ว่าการใหม่ จึงเปลี่ยนชื่อเป็น อ. แหลมสิงห์ ที่ ต. ปากน้ำ อำเภอนี้มีป้อมชื่อพฆาฏปัจจามิตร สร้างในรัชชกาลที่ ๓ ภายหลังฝรั่งเศสเปลี่ยนแปลงเป็นที่พักนายทหาร เรียกว่า ตึกแดง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๖.

อ. แหลมสิงห์มี ๘ ตำบล คือ ๑. ปากน้ำ ๒. เกาะเปริด ๓. คลองน้ำเค็ม ๔. ชำห้าน ๕. บางกระไชย ๖. บางสระเก้า ๗. พลิ้ว ๘. หนองชิม.

พิมพ์ที่บริษัทการพิมพ์ไทย จำกัด ถนนสี่พระยา จังหวัดพระนคร

นายเจือ หลิมสาโรช ผู้พิมพ์โฆษณา พ.ศ. ๒๔๘๔